

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были поданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохраняются все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как наименование о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отключайте автоматические запросы.
Не отключайте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Slav 4998. 962 (8)

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

НОВА
ПРОМАДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК.

№ 8, Серпень 1906.

Що є в 8-ї книзі:

Кривський А. Вейрутські оповідання. II. Соломонія, або Содома у снідниці	1
Грінченко Б. Старі пісні. Вірші	26
Капельгородський П. Сільський пролетаріят в Кубанщині	27
Григоренко Г. Чи по правді? Оповідання	40
Старицький М. За мля минулого. Уривки спогадів	60
Черкасенко С. Ніч. Вірші	80
Чернявський М. Хліб наш пасушний. Нарис	81
Бондаренко І. Велике повстання англійського народу	83
Доманицький В. Новонайдені поезії Т. Шевченка	102
Брандес Г. Антоль Франс. Переклада Н. Г.	113
Грінченко Б. Іванові Франкові	138
Ярошевський Б. За кордоном.	

Захордонна політика Германії.—Вільгельм II і російські справи.—Німецький імператор і англійський король.—Шахрайства в німецькому колоніальному уряді.—Трансваальська конституція.—Останні рахунки бурської війни.—Англійське та французьке громадянство і російські події. Конституційний рух на сході	140
--	-----

Бібліографія.

I. В. Ленкий. З глибоки думі. В. Ленкий. По дорозі життя. П. Є.—М. Драгоманов. Розвідки про українську народню словесність і письменство. Том III. Б. Грінченка.—Харузин II. Етнографія. Лекція, читання в Імператорському московському університеті. IV. Вірованія. Харузина В. Матеріали для бібліографіи етнографической литературы. В. Д.	155
II. Українська преса	155
III. Що в по журналах: „Вісник Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. LXXVII.—„Зоря“, ч. 5—6.—„Літературно-науковий Вісник“, VIII.—„Світ“, чч. 9—13.—„Українische Rundschau“, №№ 7—8.—„Український Вісник“, №№ 9—11.—„Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“. Вып. 1.	159
IV. Нові книги	159

З причин од редакції незалежних ця книга „Нової Громади“ мусіла спізнитися і вийти без українського й російського оглядів.

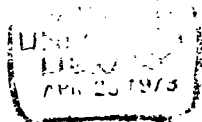
Нова

Громада.

Літературно-науковий
місячник.

№ 8, Серпень 1906.

Slav [△]4998.962 (8)
✓

72 *2

У КИІВІ, 1906.

Друкарня С. А. Борисова, Маложиитомирская, № 16.

Що є в 8-й книзі:

Кримський А. Бейрутські оповідання. II. Соломониця, або Соломон у спідниці	1
Грінченко Б. Старі пісні. Вірші	26
Капельгородський П. Сільський пролетаріят в Кубанщині .	27
Григоренко Г. Чи по правді? Оповідання	40
Старицький М. Зо мли минулого. Уривки спогадів	60
Черкасенко С. Ніч. Вірші	80
Чернявський М. Хліб наш насušний. Нарис	81
Бондаренко І. Велике повстання англійського народу	83
Доманицький В. Новознайдені поезії Т. Шевченка	102
Брандес Г. Анатоль Франс. Переклала Н. Г.	113
Грінченко Б. Іванові Франкові	138
Ярошевський Б. За кордоном.	

Закордонна політика Германії.—Вільгельм II і російські справи.—Німецький імператор і англійський король.—Шахрайства в німецькому колоніальному уряді.—Трансваальська конституція.—Останні рахунки бурської війни.—Англійське та французьке громадянство і російські події. Конституційний рух на сході 140

Бібліографія.

I. Б. Лепкий. З глибин душі. Б. Лепкий. По дорозі життя. П. Є.—М. Драгоманов. Розвідки про українську народню словесність і письменство. Том III. Б. Грінченка.—Харузин Н. Етнографія. Лекції, читання в Імператорському московському університеті. IV. Вѣрованія. Харузина В. Матеріали для бібліографії етнографической літератури. В. Д.	155
II. Українська преса	155
III. Що є по журналах: „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. LXXVII.—„Зоря“, ч. 5—6.—„Літературно-науковий Вістник“, VIII.—„Сьвіт“, чч. 9—13.—„Українische Rundschau“, №№ 7—8.—„Український Вѣстник“, №№ 9—11.—„Хроніка Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“. Вип. 1.	159
IV. Нові книги	159

3 причин од редакції незалежних ця книга „Нової Громади“ мусила спізнитися і вийти без українського й російського оглядів.

БЕЙРУТСЬКІ ОПОВІДАННЯ.

II. СОЛОМОНИЦЯ, АБО СОЛОМОН У СПІДНИЦІ.

I.

— Я не знаю, чому то інші люди так вихваляють сирійську природу!... Чого, приміром, любуються на пальми та на кипариси? І що в них гарного?... Мені аж гидко на них дивитися!

— Ваша правда. Як на мене, то я сто пальм і двісті кипарисів не віддам за одну нашу російську берізку. Ах! коли ж нам пощастить вернуться знову до Росції!

— І отой уславлений Ліван, що он стирчить перед очима,—привидіться,—теж нічогоісенько не варт!

— І тут—ваша правда. Було колись, ото як я була сюди допіро приїхала, Ліван здався мені Боже яким гарним! А тепер і він мені поганий!... Хоч, знов, і те правда, що через тутешніх проклятущих арабів не то що Сирія з Ліваном—рай був би споганів, рай був би обрид!... Ах, коли б швидче до Росції!

— Ах, коли б швидче до Росції!

— Там тепер так любо, так хороше! ноябр... зіма... перший сніг... санки... трійка!

— Ой, не згадуйте, Ганно Михайлівно!... А тут, тепер-о, в ноябрі, аж загинути можна з теї палючої спеки!... Ну, та й катаржна сторінка ота Сирія!

— Ольго Петровно! З усієї бейрутської природи я тільки й люблю, що море.

— А знаєте, Катерино Йванівно, адже ж і я люблю тут саміське море!

— Та-а-а-к... Але я люблю море не за красу його, а через те, що знаю, що можна тим морем до нашої Росії заїхати тай покинути цю мерзенну школу, де ми чор' зна чого стирчимо!

— Чи ба, Катерино Йванівно! Тадже ж і я люблю море тілки за те саме!

— І я!

— І я!!...

Отак розмовляли поміж собою п'ятеро паннів, дивлячися з високого балкону на один із найчудовіших крайовидів, який можна побачити на землі. Чотирі споміж них—молодесенькі панночки; а п'ята, котра старша, Катерина Йванівна Міллер—то їхня начальниця, „діректриса“. Кожна з тих п'ятох московок—запнута високим білим хвартушком через плечі, а на грудях, на тому білому хвартушкові, в кожної нашито великого сірого хреста,—щось ніби так, як часом буває в сестер-жалібниць на війні; тільки, що в тих сестрів хрест бува червоний, а в цих дівчат він сірий та й облямовано його широкою голубою каймою-окрайкою. Цей сірий хрест—то знак, що дівчата служать в „Императорскомъ Православномъ Палестинскомъ Обществѣ“.

Той великий будинок, що на його височеннім балконі вони тепер оце сидять і розмовляють, то арабський православний Бейрутський дівочий Інститут, де вони вчителюють. Це школа не „Палестинскаго Общества“. Зветься вона мудровато: „Бакурат ель-ихсєн“, себто „Первопочатки добродійства“. Таке назвище—з того, що в пансіоні є чимало стипендій для бідних дітей. Повуличному звуть того пансіона не так „з-письменська—з-висока“, а попросту: „Мєдресет Лябібе Жяхшєн“, „Школа Лябіби Жяхшєнової“, бо начальниця над Інститутом—Лябібе Жяхшєн.

Чого ж оті московські панни так ненавидять свою школу „Бакурат ель-ихсєн?“ І чого вони в ній опинилися? І, коли начальниця над школою є Лябібе Жяхшєн, то яким способом Катерина Йванівна Міллер має бути так само „начальниця?“

Чотирнацять тому год одна православна арабська черниця, ота сама Лябібе Жяхшєн, заснувала невеличку початкову, елементарну шкільку за-для малих сиріт. За підмогою православних бейрутських багатирів-„нотаблів“, особливо панії Амелії Сюрсок, школа тая розвилася дуже гарно, сильне розрослася. І надумалася православна арабська бейрутська громада—зробити з Лябі-

биної шкілки що-небудь кращеє, ніж те, чим вона була досі. Французька мова в Бейруті дуже потрібна, і за-для неї православні бейрутяни оддавали й оддають своїх дітей звичайно в науку до католиків, до езуцьких шкіл; дак от, щоб не вдаватися вже до тих еретиків, православні араби поклали переробити громадським коштом школу Лябіби Жяхшєнової на дівочий Інститут з путящою наукою французької мови та ще з инчими науками, щоб у тім Інститутіві могли вчитися не самі-но бідні сиротята, але й діти багатих батьків, „акєбирів“, себто „вельмож“. Сказано—зроблено. Чисто всі вчительки й учителі—православні, бо навіть для французької мови замість природніх французок запрохано православних грекинь з Марселю, що в них рідна мова не грецька, а французька. Начальницею зісталася Лябібе, бо будь-що-будь це ж її школа, а не чия, а шкільною патронесою зісталася пані Амелія Сюрсочиха.

Лябібе раділа. Та чому б і не радіти, коли од тепер з платних пансіонерок ішов їй чималий доходець? Дуже втішалися й усі бейрутські православні на свою новітню школу. Та накинуло тую школу своїм оком „Жямайїє“, себто „Товариство“, або сказати—„Императорское Православное Палестинское Общество“. Не однаково оповідають усі араби про те, на які способи було взялося „Жямайїє“, щоб підступитися до „Бакурат ель-ихсєн“. Кажуть, що воно шкільній патронесі Амелії Сюрсочихій прислало з Петербургу свого ордена з титулом: „За поміч для православія“, і тим орденом прихилило до себе патронесу,—амбітну, як і всі араби-христіяни. І от вона, 1896 року, дала свою згоду на те, щоб Жямайїє прислало до Інституту скілкись учительок із Московщини, нехай вони дітей навчають доброго церковного співання і географії і аритметики і московської мови, ще й гімнастики. Правду кажучи, нікому з бейрутчан не треба було московської мови,—дак коли ж Жямайїє дуже й дуже з нею набивалося! А що пані Сюрсок мала в православній бейрутській громаді велику силу, то бейрутська громада мусіла пристати й на московську мову, хоч і з неохотою. Тільки ж „Палестинському Обществу“ було цього мало: йому одразу заманулося куди більше! Петербурські орударі Палестинського Товариства, а саме секретар Хитровд та інші обрусителі, як нашукали в Петербурзі четверо вчительок та ще п'яту

найстаршу—Катерину Йванівну Міллер, то не викрили їм того maximum'у, на який справді згодилася бейрутська арабська громада. Ні! Вони наділили Катерині Йванівні гучний титул: „начальниця Бейрутського Православного Інституту для дівчиць“ та й заявили всім п'яťом, що мають вони їхати на Схід із спеціальною місією: щоб із бейрутського Інституту повиганяти звідусіль французьку мову, а натомість запровадити тамечки скрізь московську, та то ще й так запровадити, щоб геть усі науки йшли мовою московською, а не французькою й арабською, як було досі. Того,—мовляли петербурські орударі,—страх як бажать бейрутські православні араби, бо всі православні на Сході—страшенні русофіли і люблять „ширу православну мову“. Бідолашні одурені дівчата, разом із своєю „начальницею“, поїхали до Бейруту на свою русифікаційну місію. Дуже-дуже швидко мали вони з досвіду пізнати, що ані Катерину Йванівну Лябібе Жяхшєн і ніхто з арабських учительок та вчителів не хочуть признавати за свою справжню начальницю, ані католицьку французьку та свою арабську мову ніхто споміж них не хоче кидати й міняти на „ширу православну“; що правда, роблять московкам декотрі дрібні відступки і дозволяють порядкувати тілки в дрібницях; ну, правда—звуть m-це Міллер „директрисою“,—але й ото всього!... Спробували були московські вчительки, пам'ятаючи свій наказ од Палестинського Товариства, хоч трохи викорінювати французьку мову; спробували—коли вже других учительок не можна виперти, то хоч на своїх годинах держатися мови московської, а не французької: це зветься „натуральний“ (а правду кажучи—антинатуральний) метод—учити дітей одразу чужою, незрозумілою для них мовою;—тоді пішли з того всякі прикрі історії з батьками! Замість давнішої простої неохоти супроти московської мови, з'явилася в бейрутських арабів уже люта ненависть—і проти московської мови, і проти московських учительок. Може б сами батьки й не дуже були турбувалися про всеньку оцю справу, бо звичайно тутешнім батькам байдуже до якихсь там програм шкільних,—дак їх раз-у-раз нишком підбурювала Лябібе Жяхшєн. Вона перед своєю арабською громадою перециганювала не тілки московську науку, ба й усяке слово бідних москочок, усякий їх жест, усякий їх учинок і всі звичаї.

Ці всі Лябініні інтриги велися тільки нишком. Бо щоб зовсім вигризти московок із Інституту—цього теж нікому не хотілося; а вже ж самій Лябібі, справжній отій хазяйці над Інститутом, навіть менше б того хотілося, ніж кому. Адже гроші за службу платило московкам Палестинське Товариство,—не школа „Бакурат ель-ихсен“ і не православна бейрутська громада; на віщо ж би мали араби відкидатися од їхньої безплатної служби? Для Лябіби, знов, дуже важно було й те, що московські вчительки одбували, кожна по черзі, щоденні дежурства в пансіоні і добре допомагали вдержувати серед пустотливих школярок тишу й лад; бо вони зовсім легко вміли, своєю прихильністю та привітністю, втихомирювати дітей. До того ж вони згодилися—як не всі години, то хоч декотрі, а саме географію й арифметику, викладати вченицям не своєю мовою московською, а французькою, дарма що це йшло вже проти того обрусительного наказу, який їм дало було Палестинське Товариство. Цінуючи все оте, Лябіба й інші арабки не заводили з московськими вчительками останньої рішучої баталії на життя й смерть, а попросту робили їм тисячі дрібних прикростей та підпускали їм тисячі шпильок. І життя бідних, одурених чужинок оберталось через ті тяжкі дрібниці в чистісіньке пекло...

II.

— Катерино Йванівно!—почувся на балконі коло порогу чийсь дівочий голос.—„Чорна“ давно вас чогось шукає.

Голос говорив зовсім доброю російською мовою, тільки з деяким гортанним виголосом. То була молоденька вчителька-арабка, на ймення Мар'ям, вихованиця російської школи в Бейт-Жалі; Бейт-Жалія—це палестинське село по-за Єрусалимом, або сказати—саме по-під Віелеємом. І вона служила в Палестинському Товаристві. Товариство звеліло Мар'ямі приїхати з Бейт-Жалі до Бейруту на те, щоб вона служила для московських учительок за товмача, коли б довелось їм іноді балакати з такими арабами, які зовсім французької мови не тямлять.

Катерина Йванівна спустилася з балкону вниз, в одну світлицю, де знала, що там вона знайде Лябібу, або „Чорну“. Чо-

му ж Лябібе зветься „Чорна“, і хто її так охрестив? А от чому і хто. Хоч московської мови Лябібе не розуміла ані-жè і хоч росіянки могли при ній вільнесенько балакати між собою про що завгодно і між инчим про ню саму—тільки ж вимовляти її ймення „Лябібе“ їм не випадало, бо чуючи своє ймення, Лябібе мусіла б знати, що московки говорять своєю чужою мовою не про кого, тільки про неї; а це, знов, було б ніяково. Дак от, щоб не притягати Лябібину увагу своєю балачкою, вони вмовилися звати її „Чорна“, а її двоюрідну сестру Фаріду, свіцьку, звати „Біла“.

Катерина Йванівна поздоровкалася з „Чорною“, бо ще її сьогодні не була бачила. „Чорна“ виглядала дуже радісно й триумфально. Може, воно здається такечки через те, що сьогодні неділя і що на Лябібі—нова парадна чорна сукня? Ні, не тому. Якесь особлива радість і особлива триумфальність одпечатувалася на Лябібиному обличчі.

— Сьогодні за-для неділеньки чимало батьків поприходило в школу,—солодесенько й ніжнесенько проказала вона через Мар'ям, і можна було впізнати з того лагідно-прихильного і християнсько-незлобивого тону, що вона вступнула московкам якусь дуже й дуже нелюбу штучку.—Та вони, батьки тії, поприходили не до дітей своїх: вони бажать побачити не кого, як вас, m-lle Міллер. Вже два місяці буде, як розпочався наш учебний рік,—го батькам хочеться тепер про дещо з вами перебалакати.

M-lle Міллер увійшла до вітального залу. Тут неспокійно стояла юрба одягних арабів, здебільша піджачників, хоч були й старезні халатники, і стояла тут ціла зграя новомодно вбраних і підмальованих арабок; це все були найлуччі Лябібині прихильники й прихильниці. Вони кинулися до московської „директріси“ й оточили її. Було zarazом усіх людей із трицятєро, або сказати—й більше. Всі гули, як бджоли в вуліку.

— Ми не розуміємо, не розуміємо тай знов не розуміємо ваших распорядків, m-lle Міллер!—гнівно задриботіла по французьки одна з дам,—дама балакуча, укладлива, що, як кажуть араби, „лсєна б'арбаа у ашрін ф'раши“,—„язик у неї був на двацять чотирі метелики“.—Доки ви були не приїхали, шкільний règlement був у нас такий, що батькам дозволялося навідувати своїх дітей у цім-от пансіоні тільки один раз на місяць, і це бу-

ло саме добре. А ви приїхали—тай дозволили нам приходити що неділі!

— То чого ж ви, бачу, невдоволені?—здивувалася Катерина Йванівна.—Ви мусите радіти тому, тепер вам частіш доводиться бачити свої діти.

— Мусимо радіти!!!?—загула обурена юрба.

— Радіти?!—іронічно скривилася тая дама, що розпочала розмову.—Добре „радіти“!... Натупається людина коло своєї праці за тиждень, радніша хоч у неділю мати собі спокій, а тут—на тобі!... йди до дітей у пансіон!... Ніколи вже вільної, просвітної години нам нема!

— Ваших дорікань і вашого способу думання я навіть розібрати не можу,—одмовила m-lle Міллер:—в нас, у Росії, кожен батьки дуже радіють, коли пансіонське начальство дозволяє їм частіш бачити своїх дітей. Коли я од тутешньої шкільної ради добилася того, щоб вам можна було заходити до дітей що-тижня, то я думала була, що ви мені ще й подякуєте за те... А в тім... ми ж не силуємо вас ходити сюди що-тижня! Коли кому не хочеться, то нехай не приходять!... або нехай приходять так, як і давніш,—раз на місяць... або й раз на рік!

— Помиляєтеся, панночко! Бо от, скажемо, я,—хоч би й хтіла, то не можу так зробити! Адже коли другі батьки ходитимуть до пансіона, а я не ходитиму, то мої діти плакатимуть і нудитимуться. Нехай нікому не можна буде ходити, то діти сидитимуть спокійно!... А вже ж скільки грошей коштує тее ходіння!...

— Грошей?!

— А грошей!... Бо не можна ж прийти до дитини з порожніми руками: треба й гостинця принести,—яблучко там, чи винограду, чи пиріжків, цукериків, або чого. То все те—хиба не гроші?... А коли чия хата не близько од школи, а далеченько,—то треба ще й звощиком сюди їхати,—знов трата!... Отак-от кожен раз і вилетить із кишені цілий межід!... Чи знаєте, добродійко, що через вашу примху ми за рік повинні одтепер аж п'ядесять два межіди за своїх дітей доплачувати!...

— Ми більше не хочемо, щоб були візити кожного тижня!... Не хочемо!...—з усіх боків загукали до m-lle Міллер сердиті

голоси батьків. Хто не знав по-французькому, той миттю догадався, про що йдеться. Такі—заукали по-арабськи:

— М'я мнрід! М'я мнрід! „Не хочемо!“

— Знов же: не хочемо ми й російської мови! не хочемо ані трохи!—заверещав з боку якийсь араб.

Хор підхопив:—Не хочемо! зовсім не хочемо! М'я мнрід! м'я мнрід! абадан!

— Але ж, панове!—спинила їх Катерина Йванівна:—вже ж тої російської мови зовсім мало в вас зосталося!.. Вже ж тепер я визначила розписання таке, що на російську мову йде зовсім небагато годин!... Он погляньте: французької мови—буває що-дня аж три години, а російської—одна-однісінька година. Географію я викладаю по-французьки... арифметику, ба навіть гімнастику—ведуть мої помічниці так само французькою мовою... Подумайте: на нашу російську мову тратять ваші діти в день одну-однісіньку годину...

— А ми й того вже не хочемо!... Бо на що дітям памороки забивати!... Нехай вчать саму-но французьку!... Ми в Бейруті живемо, а не в Московії!

М-ле Міллер не знала, що далі й казати. Вона безрадно обвела очима залю. Коло порогу стояла, схрестивши руці, Лябібе, і блаженна християнська радість вигравала на її лиці. М-ле Міллер круто перервала розмову.

— Добре! Я перебалакаю з m-me Сюрсок, чи не можна вволити вашу волю, та напишу й до секретаря Палестинського Товариства, щоб дозволив мені геть вигнати російську мову звідси,—сухо вимовила вона, завершилася, покинула залю тай пішла знов на гору, на балкон. Там вона немічно впала, не сіла, на крісло. Та це ще не був край. Бо добряча Лябібе заразівськи зайняла десь М'яряму тай послала її сказати на-здогін Катерині Йванівні:

— Батьки нахваляються, що всі вони й геть позабірають своїх дітей із школи, коли хто-небудь їх силуватиме вчити московську мову.

— О, Господи!... і чого ми тут стирчимо!—мало не застогнала m-ле Міллер.—Чи не сором тому, хто нас одурив і вислав сюди на наругу!... Одначе, нічого не вдієш: треба їхати до Сюрсоцихи, все розказати, бо далі вже не видержка... Не можна

далі терпіти того, щд з нами тут виробляють: треба якось покласти край!... Та за одним ходом перебалакаю і про сирітську справу, бо не можна терпіти, щоб сиротам чинилися кривди, що зараз чиняться.

Прикликали „арабажія“, себто погонича, звощика того. По-французьки він не тямив. Мår'ям, вихованиця суворой й „прюдної“ бейтжальської школи, засоромилася, коли од Катерини Йванівни звелено їй, дівчині, забалакати до того „чоловіка“ і порядитися з ним про ціну. Червоніючи, плутаючись на словах, вона спиталася в арабажія, щд він заправить за годину. Домовилися по сім з половиною піястрів. Катерина Йванівна сіла тай поїхала до Сюрсочихи.

III.

М-ме Сюрсок зустріла Катерину Йванівну сухенько. Тая одразу приступила до діла.

— Найперша справа, яку я бажала б полагодити, це—сирітське питання. В нашій Інституті заведено так, що наймичок нема, а всяку чорну роботу одбувають учениці-сироти: вони вслужують своекоштным дівчатам, вони прятають спальні після них, вони змивають підлогу і таке инче. Своєкоштни не поважають їх, дивляться на них, як на нерівню. Це все—дуже непедagogічно. Треба, щоб у школі всі були рівні,—треба для чорної роботи найняти осібних наймичок, а сиріт—одзволити.

— Щось чудне ви говорите, m-lle Міллер! Яка ж може бути рівність, коли одні за науку й за харч платять гроші, а другі нічогоісенько не платять?! Ви ж сами знаєте, що сироти й годуються, і вчаться в школі зовсім дурно!—через те елементарна справедливість каже, щоб вони своєю працею одробляли що-небудь,—ну, хоч свою харч... Опроче, не забувайте й того, що, коли б узяти наймичок, то вже ж безплатно наймички не служили б: треба було б їм *заплатити*. Виходить, що це—справа грошова. А чи пам'ятаєте ви, m-lle, нашу з вами умову, що ми її з вами були покладали тоді, як ви сюди допіро приїхали? Вашим ділом у школі має бути самісенька педагогія, і порядкувати в школі ви маєте в самісеньких справах педагогічних,—тільки

їх ви й маєте право змінювати на ліпше; а в справі грошові і в економічне життя школи ви не повинні плутатися. Я б дуже вас прохала пам'ятати тую нашу умову й не вимагати ніяких грошових трат.

— Я й не вплутуюсь, я нічого не вимагаю. Я вас тільки прохаю.

— Ні, ні! це річ така, що не можна! Нехай сироти одробляють свій хліб... бо це буде й по правді... та й не розпускаються нехай: не з великих вони панів!... А чи знаєте? я, до речі, маю вам сказати ще й більше: батьки наших учениць дуже не раді з того, що ви сиротам потураєте. Он, казали мені: тієї неділі, як повели ви пансіон до церкви, то ви в церкві поставили сиріт попереду, а тих, що платять, позаду. Це не годиться!

— Сироти—менчі, вони на зріст нижчі; а ті, що платять, ті—старші і на зріст вищі. Через те я їх так і поставила в церкві. До того ж, m-me Сюрсок, це діялося не де, як у церкві! Хиба ж і в церкві воно не годиться?... Хиба ж і в церкві не всі рівні?...

— Хоч би й у церкві, то не годиться. Батьки дуже були покривдилися з того, тай приходили до мене, щоб пожалітися.

— Ат! Нехай буде й так!—безнадійно махнула рукою Катерина Йванівна:—цеї неділі постановлю дітей у церкві так, щоб багатим батькам не було кривдно... Ну, а тепер послухайте, що іще кажуть батьки... Це вже мені самій вони казали...

Вона розказала Сюрсочисі про те, як ремствували сьогодні батьки на щотижневі візити.

— І тут мабуть чи не доведеться вам їхню волю вволити,— заступилася за батьків Сюрсочиха:— тільки, звісне діло, варто було б попереду розвідати, чи справді геть усі батьки невдоволені з частих візитів, чи може... та я цього не думаю... нерада лиш менча половина. А от іще про одну новітню річ, яку тепер заведено в вас, я й зараз можу сказати, що її треба буде скасувати неодмінно. Торік наука велася в школі до половини п'ятої години, а за вашим новітнім розпорядком зроблено теперечки так, що всенька наука кінчається в половині четвертої...— на цілу годину швидче, ніж було торік!... Це не гаразд!

— Але ж, пані Сюрсок!... я ж ані трохи не змінила число годин усеї науки!... Скільки лекцій що-дня було торік, стільки лекцій і позоставалося. Я тільки повкорочувала рекреації, щоб

не були такі безмірно довгі, як давніш. І знаєте за-для чого? За-для тих дітей, що живуть не в пансіоні, а в батьків удома. Тепер діти можуть уже зараньше вертати додому, до своєї сім'ї.

— Ото ж то й зле!

— Зле?!... Торік, через нудно-довгі рекреації, діти трохи чи не цілий день, до самого вечора, без пуття стирчали в школі й одбивалися од сім'ї: батьки, можна сказати, своїх дітей ніколи й не бачили, або бачили їх коло себе тільки трошечки вже ввечері... Натурально, що вони зовсім не могли, як то кажуть, *influencer leur éducation* (впливати на їхнє виховання)!...

— „*Influencer leur éducation*“?!—перенитала m-me Сюрсок, наче не вірячи своїм вухам, що почула таку новітню чудасію, яку й збагнути не можна.

— А вже ж! На мою думку, це річ ненормальна, щоб дітям давала виховання й світогляд самісенька школа, самісенькі вчителі!—палко розвивала m-lle Міллер свої ідеї, засвоєні на петербурських педагогічних курсах; вона, бідолаха, не знала тільки, що m-me Сюрсок стільки розумілася на тій новітній педагогіці, скільки одна пані—на апельсинах (коли казати словами великоруської приказки).—Сім'я так само має своє повне право і свою повинність—виховувать діти в своїм дусі, і ми, педагоги, не сміємо проти того опиратися. Дозволяючи дітям вертати додому раніш, ніж велося досі, я думала була, що батьки раді будуть, коли могтимуть бачити своїх дітей удома коло себе трохи довше, ніж бачили давніш.

— Ну, це не так! Діти, коли вони вдома, а не в школі, то сваряться, б'ються і нещасливим батькам з ними самісенька морока. Може, чули про наше прислів'я: „Ади ль-уледь шына' хâлю“—„хто схоче дітей розсудити, тому доведеться повіситись“?... А не забувайте й того, що ви дітей пускаєте додому як раз у найскрутнішу пору. Бо це ж у половині четвертої...—правда?—вертають вони тепер до батьків?... ну, але ж ота година, що між половиною четвертої та половиною п'ятої, це—саме такий час, коли матіркам не до дітей. Це—такий час, коли матіркам хочеться трохи проходитися перед обідом, хочеться трохи подихати чистим повітрям...

— Скажіть краще: „хочеться понамазувати собі обличчя білою й червоною хварбою... хочеться сидіти коло вікон та роз-

глядати перехожих кавалерів... або похожати по шляху та моргати на них"...—іронічно перебила Катерина Йванівна:—ну, в таких разі воно правда, що під цю годину діти таким матіркам не на руку!

— Ля тадіну уля тѳдену! „Не судіте, да не судимі будете!“... І от, до речі знов, скажу: була мені проти вас іще одна скарга— саме з цього-о приводу. Одна з дівчат прийшла була в школу нарум'янена,—а ви щѳ їй сказали?

— Це Мальвіна Трад. Ій—год шіснацятєро. Я їй сказала, щѳ вона не сміла цього робити, бо це—погань.

— А вона вдома взяла й розказала про те. Стара Традиха приходила мені жалітися, що ви підбурюєте дітей проти батьків... Ну, та будь-щѳ-будь, вернімося до нашої справи про лекції. До кінця цього півріччя ще нехай держитися той самий распорядок, що встановили ви, але з нового року доведеться вам ростягти науку до половини п'ятої години...або ще лучче— до п'ятьох!

Катерина Йванівна гіркєнько всміхнулася тай одмовила:

— Бачу, що мій голос не важить у школі нічогісєнько—і це не тїлки в економїчних шкїльних відносінах... на які я й не претендую... ба не важить він нічого і в педагогічній частині, яку ви полишили ніби то мені. Дивно лиш, на що мене вислало сюди Палєстинське Товариство, наказуючи, щѳ я була за начальницю!

— І мені самій це дивно!—одрізала пані Сюрсок.—Та ще й дуже дивно! Палєстинське Товариство довго набивалося й впрохувалося до нас на поміч, і я нарешті дозволила, щѳ Товариство зробило мені поміч: я дозволила прислати сюди російських учительок, щѳ вони були мені помічницями. А тепер Палєстинське Товариство бажає не помагати мені, а орудувати мною!...

— Виходить, що Товариство одурило й мене?—навманя спитала Катерина Йванівна, хоч давно вже сама про те могла догадатися.

— Я про те нічого не знаю й не казатиму,—виминаючим, дипломатичним тоном одмовила пані Сюрсок, не бажаючи сказати надто різкого слова.—Додам тїльки, що я досі вволюла була вашу волю чималєнько! Адже сиріт я зовсім-зовсім поли-

шила вам: їх ви вчитè тай далі, про мене, вчїть саме так, як хочетè і як знаєте... От, не захтіли ви, за наказом од Палестинського Товариства, щоб сироти вчили французьку мову,—ми ж вам не перечили!—сироти французької мови і не вчаться, вони її не знатимуть... вчаться вони самісенької вашої мови!... Але ті вчениці, що за свою науку платять нам гроші,—з тими вже йнакше діло... Ба навіть, як сказати правду, то ви й проти них не маєте чого дуже ремствувати: окрім французької мови мусять же вони всі учити й вашу, хоч напевне не всі їхні батьки того бажають!...

Тут Катерина Йванівна перебила m-me Сюрсочиху й розказала їй про сьогоднішній напад батьків проти російської мови і про те, що батьки нахваляються позабірати свої діти з пансіону.

M-me Сюрсок переслухала її з цілою увагою. Обличчя їй дуже споважніло.

— В такому разі доведеться дозволити, щоб російської мови вчилися діти тільки тих батьків, котрі сами того забажають,—сухо вирішила вона.—Про сиріт не кажу: з тими робїть, що хочете... я кажу тільки за своєюкоштних... Бо коли ми цього не зробимо, то батьки справді позабірають своїх дітей із школи, і Лябібе не матиме ніякісенького зиску.

— Ні, я ніколи на те не пристану! на це я не маю права!—рішуче заявила Катерина Йванівна, підводячися з місця, щоб попрощатися.

— Однак доведеться на те пристати!—різко сказала Сюрсочиха.

— Ніколи в світї!

На тих словах Катерина Йванівна і попрощалася з патро-несою.

IV.

Як їхала Катерина Йванівна додому, їй сталася пригода, звичайнісінька в Туреччині. „Арабажїй“ (а вимовляють це слово з наголосом і на а, і на ї),—погонич той, що віз її, був віри христїянської. Як повертав він одним вузьеньким шляхом на гору,

то він, зовсім не хотючи, якось зачеркнув дишлем мусульманина— „атталь“, себто носильника, що ніс був якогось тягаря на спині. Хоч і той атталь, і цей арабажій були однаково араби, або однакової раси, та араба-християнина зовсім легко розпізнати од араба-мусульманина. Бо в мусульманина видко на обличчю якийсь звиряче-сенсуальний відбиток і якийсь нахабно-сміленький вираз, а християнські обличчя—інтелігентні й лагідні. Тим-то атталь одразу впізнав, що з арабажія—християнин, і страшенно розлютувався, що „гяур“, себто людина безправна, смів дишлем зачепити його, „сейїда“, „пана“. (Замість слова „мусульманин“ вживається в християнсько-арабській мові слово „сейїд“, яке дослівно значить—„пан“).

Треба признатися, що серед арабської раси, коли казати про ню гуртом, нема релігійної ворожнечі поміж мусульманами та християнами. Коли не в Бейруті, а де-інде, приміром у Дамаску, то араби-мусульмани й араби-християни живуть у дуже добрій лагоді поміж собою, вони захожають в гостину одні до одних, приятелюють і таке инше. Та в Бейруті мусульман мало, а християн—сила, і вони—здебільша багатирі і за ними стоять європейські консульства, а мусульмани—здебільша харпаки, і ніякі консули за них не дбають. А знов же турецькі араби-християни—де їх мало—там вони боязькі, а де їх багацько і де вони чують свою силу, там вони поводяться часом нахабно. Через усе теє бейрутські араби, котрі з бідних мусульман, ненавидять бейрутських арабів-християн. Знов же й турецьке фанатичне правління роздмухує цю ворожнечу... Так от і цей мусульманин-атталь розлютувався на арабажія, вихопив у нього з рук батога, спинив коні тай зачав шмагати погонича по чому попало. Той, побачивши, що ніхто його не одборонить, одразу присмирився, скуливсь і терпляче виждав, доки „сейїд“ налупцює його вдосталь. Один разок атталь зачепив пугою й Катерину Йванівну. Вона з перестраха нічого й не казала, тільки мовчала та дихала...

Ну, от арабажій довів її до школи. Катерина Йванівна подивилася, котра година. Виходило, що тра заплатити арабажєві за одну годину і ще за п'ять минут.

За-для європейців чиста морока—лічити гроші в Сирії. В Сирії, як і в цілій Туреччині, грошова одиниця зветься з-італъ-

янська „піястр“, або з-німецька „гуруш“, себто „гріш“. Піястр, або ж гуруш, ділиться на 40 „пара“, або, як вимовляють араби, на 40 „бара“. Тільки ж те, що зве піястром Сирія, і те, що зве піястром справжня Туреччина, із своєю столицею Царгородом, це не одне й те саме. У турків „піястр“—це вийде наших вісім копійок; і ті монети, які в Царгороді вибиваються, чи—як кажемо ми,—чеканяться, всі пристосовані до цієї норми: от, срібняк, що зветься Царгородським піястром, коштує 8 копійок, срібняк двохпіястровий—коштує 16 копійок, нікелевий десятипарник (або „металік“)—коштує 2 копійки і т. и., і т. и. Тим часом у Сирії кожне місто має свою грошову одиницю не однакою: кожне зве її однаково „піястром“, але, приміром, бейрутський піястр—це не те, що піястр дамаський або піястр халябський (чи „алепський“). Тая одиниця, що зветься піястром у Бейруті, виходить по-нашому більше-менше сім копійок, а те, що звуть піястром у Дамаску, виходить по-нашому щось $8\frac{1}{2}$ копійок. Та, на біду собі, ані Бейрут, ані Дамаск, і ніяке инакше сирійське місто не сміють бити своєї власної монети, яка б відповідала їхнім власним грошовим одиницям: монета в Сирії вживається самісенька тая, яку чеканено в Царгороді... себто, яку чеканено з обрахунком на восьмикопійковий піястр!... Ну, звісно, вживається іще й європейська монета, та тієї менше... І виходить страшенна, невимовна плутанина: араби користуються чужою, царгородською монетою, а лічать гроші таки своїм давнім ліком, і європеєць, доки не звик, може з того ліку аж іскрутитися. Візьмімо великого царгородського срібняка, велику срібну одиницю, що зветься і в Туреччині, і в Сирії „ріель“ (il reale), або „межідій“ (себто монета султана Абдуль-Меджіда),—він коштує на наші гроші одного карбованця і шідесятя копійок. В Царгороді, натурально, лічать, що межідій має в собі 20 піястрів; ця цифра 20—кругленька, рівна, дуже зручна для ліку, а заразом—і реально-правдива, бо те, що зветься в Царгороді піястром, буде по нашому 8 копійок. Але от у Бейруті, де мусять користуватися тим самим царгородським межідієм, люди кажуть, що межідій, себто ота велика срібна одиниця, ділиться на 23 піястри, а в Дамаску лічать, що в межідієві єсть 19 піястрів. Оце вже одно само собою буде для європейця мука, бо він звик, щоб його цивілізована велика грошова одиниця ділилася на пар-

не число, а не на 19, або на 23!... Та ще гірша плутанина— з дрібняками. Беручи плату або платячи єдино-вживаною царгородською монетою,—ну, приміром, одноп'ястровою,—бейрутяни кажуть, що вони беруть або дають „одного п'ястра і 5 бар“; двохп'ястрова царгородська монета—це по їхньому „2¹/₄ п'ястри“; срібна ¹/₄ межідія — це „5 п'ястрів + 30 бар“; нікелева царгородська монетка на ¹/₄ царгородського п'ястра—це в бейрутян виходить—„¹/₄ п'ястра + 2¹/₂, бари“. І такою системою одбуваються геть усі грошеві обрахунки! Природні бейрутяни, що звикли до свого консервативного ліку і до не-своїх турецьких монет іще змалечку, не добачають собі в тім ніякої невигоди. Але європейці!... Вони, особливо ж котрі приїхали до Бейруту недавнечно, цю фінансову систему аж кленуть! Вона за-для них тим важча, що ніяких цифр на монетах не вибито, а єсть тільки круті карлючкуваті написи, яких неорієнталісти читати не вміють.

Катерина Йванівна розкрила калитку, погортала її, далі висипала купку дрібних грошей на долоню тай безнадійно подивилася на ню. Їй страх важко було розміркувати, котрі монети і скільки монет повинна вона дати арабажієві, щоб заплатити за одну годину з п'ятьма минутами, що вона оце проїздила. Ну, за годину треба заплатити 7¹/₂ п'ястрів, бо така була умова. А за п'ять минут зайвих скільки тра накинути? Щоб арабажій не мав претенсії, вона захтіла дати йому аж 10 п'ястрів. Так! але ж котрими монетами має вона їх виплатити? That is the question!... „Оце заковика!“—як сказав був котрийсь із вогорів українського письменства, видумуючи, ніби отак стоїть в українському перекладі Шекспірової драми.

Поглядівши з німою нудьгою на грошики, Катерина Йванівна взяла лічити ось як (вона муркотіла московською мовою):

— Оця монета—то три п'ястри з чимсь. Для лекшого ліку нехай вона буде три п'ястри рівно... Парочка оцих-о монеток вийде, коли не помиляюся, знов три п'ястри і скількись бар... —нехай будуть і вони попросту три п'ястри!... І оце—так само нехай буде три!... А оця монета коштує п'ястр із чимсь... лічимо її рівно за п'ястр!... Заразом буде не менче, як десять п'ястрів.

— Prenez!—дала вона візникові щось аж одинацятєро п'яст-рив, тай, одійшовши од воза, зачала сходити вгору, по високих кам'яних сходах, на шкільний ганок.

Арабажій, ще як Катерина Йванівна була копалася по калитці, одразу був зміркував, що ця „франжійка“ нічогісінько на грошах не тямить. До того ж вона й по-арабськи не балакає. Отже ж можна буде, певне, злупити з неї більше. Через те він гнівно гєпнув грішми об землю й загорлав до неї якусь дуже довгу арабську промову, з якої Катерина Йванівна второпала однісіньке слово: „аліль“, себто „мало“. Це слово було їй по знаку.

— Non, non! ce n'est pas „alil“!—обурилася вона. Та арабажій по-французьки не тямив і горлав собі далі на цілий шлях. Тим часом Катерина Йванівна піднялася до найвищої ступеньки сходів і вже мала б ступити на ганок,—аж тут їй наспіло нове лихо: старець.

Арабські старці... о! з них великі майстри свого діла! Цей, що сидів тут, коло порога—як побачив „ситт“ (панію), то театральньо схопився лівцею за серце, голову меланхолійно відкинув назад, очі поетично втупив у небо і, простягаючи правицю, драматично застогнав:

— Алла йхалліки (Бога ради!), мамзель!... Алла йхалліки!... А арабажій тим часом репетував на шляху.

Катерина Йванівна, щоб швидче втікти од арабажієвих криків, мерщій поспішала до хати, а через те не завважила на старця. Вона думала була ступнути на поріг,—аж тут раптом губи старцеві затрусилися, на них набігла чи піна, чи слина... хто його зна!...—він заскриготів зубами, заверещав з усієї моці тай упав серед епілептичних конвульсій саме на порозі. Це була його звичайна штука.

Безталанна Катерина Йванівна, повагавшись хвилинку, таки переступила через нього і ввійшла до хати. Вона зайшла до свого покою, де на ню чекали всі вчительки; знеможена, знервована, вона кинулася в крісло тай зачала оповідати про свій візит до Сюрсокової.

Як стій, двері одчинилися. До покою вперся арабажій і заходився нахабно кричати на ціле горло.

Єсть в арабській мові слово: „рух!“ себто „пішов геть!“ і єсть слов: „рұхи!“ себто „пішла геть!“ Всі московські вчительки

знали самісіньку форму жіночого роду, тай то вимовляли її мнякенько: „рухі“,—а знали самісіньку жіночу форму через те, що їм доводилося мати діло з самими дівчатами.

— Рухі!!! рухі!!!—загукали вони всі п'ятеро разом, побачивши, до чого доходить арабажійська нахабність. Та арабажій не слухав їх і крикливо домагався свого.

— Боже мій!... Яка безсоромна відвага!...—чулися, російською мовою, переривчасті голоси обурених дівчат...—Рухі!!!...

Арабажій і не поворухнувся, щоб іти, а навпаки ще гірше загомонів, вимахуючи руками. Тоді Катерина Йванівна, що їй уже терпець увірвався, скипіла. Вона скочила з крісла, тупнула ногою і, забувши з гніву, де вона, в якій стороні й якою мовою тут говорять люди, грізно крикнула:

— „Рухі сейчас, гаварят тебе!!“

Погонич, зроду боязкий, як усі християни, заразісінько після такої грізної інтонації шугнув за двері.

— На що ви кажете форму жіночого роду: „рухі“?—поправила всіх Мър'ям, як арабажій подавсь геть:—до чоловіків треба казати „рух!“...

— Ох, серце Мър'ям—простогнала Катерина Йванівна:—зроби ласку, не поправляй мене сьогодні в арабській мові... не кажи нічогосінько про арабів... бо ще одна згадка про той капісний народ—і я вмру!

— Спасибі вам, Катерино Йванівно!—покривдилася Мър'ям:—адже ж і я—арабка, то і я капісна?!

— Ні, ні!—засміялася її начальниця:—на мої слова ти не смієш кривдитись, ти виховалася в россіян, ти—наша...

Мър'ям заспокоїлася. Та коли казати правду, то з неї вже більша таки була россіянка, ніж арабка. А розуміти свою національну арабську честь і шанувати свою арабську народність—її в школі не навчили.

V.

Зминув іще місяць. Настав грудень (декабрь). „Чорна“ підучувала батьків, щоб вони що-тижня, або й частіш, протестували проти московської мови. Знов же й сама „Чорна“ що-

дня туркала московським учителькам через Мар'яму, що московської мови ніхто не бажає. І m-me Сюрсок безнастанно намагалася, щоб російська мова зробилася наукою надобов'язковою,—навіть про педагогіку зачала згадувати, що от, мовляв, навіть із педагогічних законів якось виходить, що московську мову треба дітям кинути. Під „дітьми“ розумілися самісінькі ті, що платять гроші; бо що до сиріт, то їм педагогічні закони любісінько дозволяли вчити тую мову.

Катерині Йванівні життя її зачало здаватися все гіршим тай гіршим пеклом. Її енергія що-раз занепадала. Нарешті вона заявила й Сюрсочисі й Лябібі, що готова порозсилати до всіх батьків листи, де спитається в кожного, чи хоче він чи не хоче російської мови для своєї дитини.

Незадовго перед Різдом вона й скомпонувала дипломатичний лист саме з таким запитанням до батьків. Лябібіна двоюрідна сестра Феріде, „Біла“ ота, охоче переклала того листа з французької мови на добру арабську (бо Мар'ям не вміла писати путящою арабською: не навчили її бейтжальські обрусителі!). Порозсилали такий лист по всіх батьках... звісно, по тих, котрі за науку платили гроші. Вороги московщини тріюмфували, бо сподівалися, що всі поодкидаються од тієї науки.

Почали в школу сипатися писані відповіді од батьків. Лябібе їх усі позабірала собі тай сказала була Катерині Йванівні дуже солоденько і з великою християнською добродушністю (вона завсіди виглядала дуже по-християнськи, коли мала комусь дозолити гаразд), що не дасть їй тих листів, бо однаково ж вони писані мовою арабською; вона попросту їй сама перекаже, котрі споміж батьків заявили за московською мовою. Вгадуючи тут якісь хитрощі, m-me Міллер одмовила, що нехай краще їхня Мар'ям поперекладає їй усе,—бо на що має Лябібе сама турбуватися! Тоді Лябібе, кидаючи свій християнсько-солодкий тон, просто заявила, що листів не дасть. Катерина Йванівна, набравшись не знати звідки енергії, гримнула:

— А коли не дасте мені листів, то я зараз зателеграфую в Петербург до секретаря Палестинського Товариства. Побачите: він одбере ордену в m-me Сюрсок!

Лябібе, злякана новітнім аргументом, заразсінько доручила їй геть усі відповіді.

Цілий день Мår'ям поралася коло їх та перекладала. І от виявилось, що всі батьківські відповіді можна поділити на три купі—всі три більше-менче однакові числом.

Перша купа листів—це те, що підписували Лябібині приятелі. Одні споміж них увічливо писали, що діти їхні ще дуже малі, і саме через те не спроможні вони вчитися аж двох чужих мов заразом: і французської, й московської; через те вони, „на жаль“, мусять зректися мови московської. Другі споміж них, навпаки, вже різко писали, що російська мова до нічого не придатна, а через то нема на що мучити нею дітей. А був один батько, що звався він Нимр, себто „тигр“. Отаке ймення дано йому змалечку, скоро він народивсь, бо він, як народивсь—то показувався дуже слабого здоров'я; а в арабів є забобон, що коли в кого мруть малі діти, то треба нового народження назвати „лев“ (Асад), або „тигр“ (Нимр), або „вовк“ (Діб): таких іменнів смерть лякається й таких немовлят не забере... Дак отаким „тигром“, страшним для смерти, був і той Нимр, що його дочка вчилася в Лябібиній школі. Балакав він тонесеньким, задеркуватим, вигукляво-крикливим голоском. І листа до m-те Міллер він написав, хоч і лаконичного, та дуже „вигуклявого“, а саме: 'Арфад ол-лґа ль-москобійе рафдан катаййян“: „одкидаюся од московської мови рішучим одкиданням“.

Друга група листів була зовсім инакша: це—ті, що писали їх здебільша москвофіли. Одні споміж тих москвофілів прихилилися до московської мови через свою крайню православну фанатичність, другі—і таких було більше—через те, що вони своїми інтересами близько пов'язані були з Росцією: приміром, у Росції вчилися казенним коштом їхні діти або родаки,—чи то в духовних семінаріях та академіях, чи в інших школах. Купець Таразій, саме один з таких батьків, застилізував свого листа демонстративно-москвофільським тоном: „Одповідаючи на Ваш запит, я скажу от що: бажаю я, щоб мої дівчата вчилися мови московської (цю він виписав на найпершому місці) і граматичної мови арабської, а *окрім того* нехай учать іще й французьку мову“. Дехто з батьків подав голос за московську мову навіть не через москвофільство, а попросту через те, що чув од своїх дітей, як сильне б'ються або щипаються вчительки арабські, а російські—оступаються за дітьми й боронять їх. Такі батьки

справедливо міркували, що, коли їхні дівчата покинуть науку російської мови, то Катерині Йванівні й її помічницям не буде вже до тих дітей приступу, і зостануться вони без московського людяного догляду.

Всі опрочі листи (а їх зіставалося ще більше, ніж третина)—то були такі, де батьки не хтіли нічогосінько рішати, а здавались цілком на волю Катерині Йванівні.— „Міркуйте сами,— писали такі батьки,—бо ви більш од нас тямите, котрої науки треба нашим дітям, а котрої не треба“. І скрізь була в них стереотипна фразка: „Ваша гадка—вища за нашу гадку“: „Рай-ком аяля мин рай-на“. Ельян Шагурі, один з таких батьків, дописавсь навіть он до чого: „Дуже нелюбо вразив мене ваш запит. Хиба з мене вчитель, чи що, що ви мені морочите цим голову?! В й—вчительки, в й і повинні знати науку, а я лиш батько, і наука—не моє діло! Моїх дівчат оддав я вам до школи не на те, щоб ви в мене питалися порад, а на те, щоб ви моїх дівчат учили, як тра. Бо я сподівався, що ви своє діло й без мене тямите!... Так от же вам моє слово: робіть усе, як сами хочете, а мене не питайтесь“. А ще один з батьків одписав он-як: „Про мене! Чи вчитимете мою Асму московської мови, чи не вчитимете, про те мені байдуже: аби вона релігію знала та по-французьки вміла балакати. А от про що дуже благатиму. В дівчини вискочив на руці пухир, чи щось таке, а вона його раз-у-раз роздрапує. Догляньте, на милость, щоб вона того не робила, бо ще, борони Боже, прикинеться огник, або що“...

VI.

В школах Палестинського Товариства здебільша панує консервативно-реакційний дух. Особливий консерватизм і вчительський терорізм—у школі Бейт-Жальській і в Дамаській. Навпаки Катерина Йванівна, що приїхала в Бейрут з петербурської стоюнінської гімназії, трималася дуже ліберальних поглядів на дитяче виховання й думала, що в дитини є повне право мати свою волю. Через те вона, як перечитала листи, що поперекладала їй Мар'ям, прикликала Лябібу і заявила, що ось, мовляв, єсть чималенько батьків, які пишуть, що нехай вона сама вирішає, чи мають їхні дочки вчитися по-московськи, чи не

мають; тільки ж вона думає, що вона не сміє нічогосьенько рішати, а нехай кожна з тих дівчат сама скаже, чи хоче виучувати московську мову, чи не хоче.

Принципіально така думка не дуже була припадала Лябібі до вподоби. Її пересвідчення просто казало їй, що діти не мають права—чого-небудь хотіти або не хотіти, вибрати або не вибрати: вони повинні попросту слухатися старших. Тільки ж цим разом Лябібе не перечила Катерині Йванівні, бо сподівалася, що дітям учитися—ліньки, і що котрих дітей спитають, то ті здебільша одкинуться од московської мови.

На жаль, не сталося так, як вона була сподівалася. Знайшлися дівчата,—котрі лінівіші,—що справді одмовилися од російської мови; тільки ж більшина того не зробила. Всі вони дуже злюбили гуманних московських учительок, всі вони звикли були шукати в них захисту проти тиранства й своєволі вчительок-арабок, а через те рішуче заявили, що не хтять розлучатися з м-лле Міллер і другими московками тай учитимуться їхньої мови.

Лябібе, будь-що-будь, сумувала не дуже то. В усякім же разі виходило, що трохи чи не половина школярок малася після нового року вже не вчитися по-московськи.

VII.

Новий 1897 рік—то була дуже гарна днина. Сонце смалило не сильне, бо подихав легесенький морський вітерець із заходу. Вся природа раділа. Голубе море тихесенько-тихесенько плескалося. Кедри, пальми й кипариси ніжно шелестіли. Темно-зелені апельсинні дерева стояли наче різдвяні гилця, бо геть були вкриті жовтогарячими своїми овощами, і ті овощі ярко виблискували на сонці з-по-за чепурного, ніби навоскованого зеленого листа. Все раділо: раділи дерева, раділа зелена травиця, яку тільки в-зімку й можна побачити в палючій Сирії, раділи верблюди, раділи буйволи, раділи осли й мули, раділи люди.

Батьки тих дівчат, які вчилися в „Бакурат ель-ихсен“, теж могли сьогодні радіти чималенько. Різдвяні вакації дано було дітям лиш на один тиждень—од першого дня Різдва до 2 січня,

себто ще тільки до взавтрього! Значиться, діти—а вони своїми пустотами вже встигли батькам добре надбриднути за тиждень—узавтра знов вернуть до пансіону: взавтра знов по хатах запаує святий спокій-тиша. А котрі дівчата не живуть у пансіоні, тільки ходять до школи, то ті од узавтрього приходитимуть додому із школи вже не в половині четвертої години, а в п'ять! Дак хиба ж батькам не радіти з того!... І ще одна втіха буде завтра: котрому з батьків не хочеться московської мови, то од узавтрього його діти вже не вчитимуться її.

Гарна днина!... І природа раділа, і люди раділи.

VIII.

2-го січня почалося вчення. Як же ж воно вийшло з московською мовою?

А от як.

Коли в якім класі надходила година російської мови, то значна частина дівчат,—саме ті, котрі одкинулися од тієї мови,—весело кидали свій клас і, з радісним гуком і галасом, висипали на подвір'я, де й бігали собі цілу тую вільну годину. Ім було втішно, бо геть усі вчительки, чи арабські, чи московські, сиділи тоді по класах разом з другими школярками, що вчилися,—і не могли вони докучно доглядати тих, що на подвір'ю. Ото ж тії літали собі скрізь, як вільні пташки.

Ну, от, на першій отакій годині вільні пташки пообривали геть усі квітки з Ферідиного квітнику. Другої години вільні пташки забралися до порожньої ідальні, витягли із шахви псуд і розбили пару блюд та ще й улюблену Лябібину тарілку. До всього того вони побилися між собою. Асма Фрнейні висмикнула в Алісі Шагурі дві жмені волосся, а Темєм Фейяд розбила лоба малій Ессіні Кок.

Лябібе, що зранку була сияла мов зірка ясна, опівдні посумніла, мов чорна нічка. Зранку вона була така весела, така добра, така лагідна, „бтиттєкаль миндун мйлах“, „хоч без соли їж“; а тепер разом зробилася „ѧт'аль мнйр-рсѧс“—„важча од олова“. Вєсь її гумор не знати, де й подівсь.—„Вушьша ма бййдхак лйр-ргѧф ис-сѧхн“—„Ії обличчя не було б засміялося на-

віть на тепленький свіжий хлібець“,—сказав би про неї араб словами своєї тутешньої приказки, яку добре зрозуміє кожен, хто жив у сухій, палючій Сирії тай знає, як швидко черствіє тутечки хліб.

IX

Того ж дня вона побувала в Сюрсочихи й розказала про всенюку справу.

— От що треба зробити,—сказала m-me Сюрсок подумавши:— треба найняти ще одну вчительку або таторку, щоб вона доглядала тих дівчат, котрі московської мови не вчать ся й гуляють.

— Воно б нічого, та хто ж їй платитиме?... От, як би Жямайє!...

Жямайє—це, як звісно, Імператорське Православне Палестинське Товариство.

— Ну-у-у! цього ніяк зробити не можна буде!—розвела руками Сюрсок.—Для тих, хто не хоче московської мови, Жямайє напевне не дасть ані піястра... Треба буде платити з доходів шкільних.

— А де ж тії доходи?!—застогнала Лябібе:—ледві-ледві кінці з кінцями стягнеш!... Де вже нам спромогтися ще на одну вчительку!

— В такім разі—і хто його зна, що робити!...—задумливо сказала m-me Сюрсок...—От, хіба—зробити знов російську мову обов'язковою для всіх?

І їй в голові заманячив новий орден од Палестинського Товариства: „за врятування московської мови“.

— Тай я вже так була думала,—тихо одказала Лябібе.

— То доведеться вже про х а т и мамзель Катерину, щоб знов згодилося вчити всіх. Тільки ж... чи згодиться тепер вона?... Може, з гордості вже не захоче?...

— Спробуємо,—сказала Лябібе.

X.

Увечері того самого 2-го січня 1897 року „Чорна“ і „Біла“, себто Лябібе й Фаріде, прийшли вдвох до Катерини Йва-

нівни. Лябібе казала, Фаріде перекладала. Вони щиро розказали всю свою біду і прохали m-lle Міллер зробити знов усе по давньому.

Катерина Йванівна невимовно здивувалася на своєрідну арабську педагогіку, що велить дітям за-для вчительської економії вчити тую науку, яку признано за „шкодливу“. Само собою, їй було дуже любо, що одтепер мають учитися московської мови знов геть усі школярки. Тільки ж вона трохи таки вагалася.

— Трохи ніяково буде!—казала вона.—Я б і радніша, дак батьки ж! Що вони подумають, коли ми по сорок разів на рік мінятимем свої постанови?

— Серце наше, око наше, люба наша мамзель Катерина!— благала Лябібе Фарідиними устами.—На що-що, а на батьків можете в нас не вважати!... Та коли хочете, то я понамовляю геть усіх тих самих батьків, щоб поприходили до вас гуртом і сами попрохали в вас—узяти знову їхніх дітей до вашої науки!...

— Ну, добре!—осміхнулася Катерина Йванівна.—Коли так, то нехай усе буде по давньому. Тільки ж іздається мені, що дехто з батьків розсердиться таки й забере свої дівчата з школи.

— Ні, так воно не станеться,—обізвалася Лябібе.—Я вже обміркувала всю цю справу, як слід... Бачу, що чисто всіх батьків легесенько можна буде переконати... тільки один є трохи непевний. В крайнім разі покладімо, що він своїх двох дівочок забере. Та то ж тільки один-однісенький такий.

— Але ж і то вам утрата!

— Звісно, втрата. Тільки ж розміркуйте сами: коли б я мала найняти іще одну вчительку, то втрата моя була б десять разів більша, ніж коли б оті дві дівчині покинули школу!...

— А знаєте що, m-lle Лябібе?—засміялася Катерина Йванівна.—З вас—премудрий Соломон!... Чи то, пак, ви—премудра Соломониця.

Ні m-lle Лябібе, ані m-lle Фаріде не помітили трошки іронічного тону тієї похвали.

— Соломон—не Соломон,—одказала вдоволена Лябібе,—а такі в голові дещо є... Так зробіть же ласку: візьміть ізнову всіх дітей до своєї науки,—і буде вам од усіх щире спасибі за вашу працю!...

Починаючи з 3-го січня 1897 року, російська мова знов до якогось часу запанувала в Інституті „Бакурат ель-ихсен“ і знов зрівнялася правами з французькою. Давніх суперечок— наче й не було. Катерина Іванівна і „Чорна“ щиро приятелюють між собою. Іділлія!

А. Кримський.

23 февраля ст. стилю, 1897 року.

Бейрут у Сирії.

СТАРІ ПІСНІ.

Старі пісні! Які тяжкі без міри,
Як тужить в їх народня журба!
Немає в їх надії, ані віри
На кращі дні в похилого раба.

Є тільки жаль безмірний і могучий,
Що процвітать судилося не нам,
Є тільки плач безрадісно-болючий
За тим ясним утраченим життям.

Коли ж вони, коли ж вони озвуться
І дорогі й сподівані пісні—
Ті, що від їх серця могуче б'ються,
В очах горять нового дня огні?

Ті, що від їх напружуються руки,
Хапаючись до праці й боротьби,
Радіючи ідуть на смерть і муки
І вільними стають раби?

Б. Грінченко.

Сільський пролетаріат в Кубаньщині.

Селянський рух останніх років звернув на себе увагу всіх частин російського громадянства, а мійський пролетаріат, що до того часу на власних плечах виносив боротьбу за політичну волю та економічний добробут, щиро привітав його, як відгук на ту боротьбу. Тільки ті, „кому сіє в'їдять надлежить“, не завважили були нового грізного ворога, дужого свідомістю класових інтересів, і з своєї бюрократичної високости побачили саму-но „злонаміренну агітацію отд'їльныхъ лицъ“,— як і можна було сподіватись. Нехай і так,—нехай селянство заворушилося найперше через агітацію, проте потоки крови, тисячі на смерть покараних та покалічених, безліч арештованих і висланих в далекий північний край, або й на Сибір—се певна ознака того, що село прокинулось, озброїлось свідомістю потреб своїх та інтересів, запалилося бажанням кращої долі, і вже ніякими „карательними отрядами“ того руху не припинити.

Але як придивимось до всеросійських, так званих, „аграрнихъ безпорядковъ“ і порівняємо їх до страйку безробітних по хліборобських губерніях та знищення хліборобських машин у південному степовому краї, то побачимо дві неодинакові течії в тому рухові.

В середніх губерніях, наприклад, навіть не може повстати окремого дужого класу сільського пролетаріату, бо мало не все sproлетарізоване селянство вступає в ряди фабричних робітників, в ряди великої промислової армії. Що до найманих робітників у сільському господарстві, то вони по тих краях здебільшого складаються з дрібних хазяїв, які ще держаться мизерного клаптика власного наділу й у найми йдуть майже виключно через малоземелля. Тільки нестатки, голод, чи лихоліття якесь примушують такого „тимчасового“ пролетарія шукати заробітку в далекому південному краї, де під час неврожаю в Росії тисячі безробіт-

них лежать по-над залізницею, на пристанях, коло земських „продовольствених пунктів“, чекаючи роботи за шматок хліба. Певна річ, і в середніх губерніях є по селах справді спролетаризований люд, який не належить до фабрично-промислового пролетаріату, але його небагато, та й гуртується він увесь поблизу великих маєтностей.

Коли ж ми говоримо про сільський пролетаріат у сучаснім розумінні сього слова, то розуміємо цілий клас людей, якому й немає другого наймення, який давно існує, та через несвідомість свою досі ще не бере великої участі в борні з експлуататорами та з урядом, що ведуть мійські пролетарії.

Хто цікавився усіма різноманітними відмінами селянського руху за останні роки, той повинен був завважити, що в середніх губерніях він завжди прибірав форми аграрних розрухів, мав характер борні з безземеллям, і на прапорі тамошніх селян в часи заколоту стояв красномовний напис: „землі і волі!“ Тим часом у південно-західньому краї рух по селах набірав чисто робітницького характеру й вимагання робітників були подібні до тих, що виставляє в борні з капіталістами фабрично-промисловий пролетаріат. Можна через те думати, що по степових краях, та й на заході, сільські робітники й хазяї давно вже відокремились одні від одних, диференціювались, мовляв звичайним терміном, на два зовсім протилежні класи. Найбільше се помітити можна на Кубані, де через місцеві умови вже з 1868 року почавши, людність поділилася на козаків-хазяїв, або таких же хазяїв-селян, „коренних жителів“ і так званих „иногородніх“, наймитів-робітників.

В російській літературі досі не траплялося знаходити анічогісенько про „иногородніх“ і навіть наукові, скажу більше, спеціально-статистичні досліді з географії та етнографії Кубанщини, крім місцевих, про них не згадують. А отже ці „иногородні“ саме й є та велика сила, що заступає справжні інтереси сільського пролетаріату, дужого свідомістю класових своїх інтересів.

В 3-тій книжці „Нової Громади“ надруковано цікаву, хоч і досить загальну статтю д. Білоусенка, в якій автор, рахуючи безземельних селян на підставі досить відомої книжки д. Лохтіна, дає такі цифри. За часів так званої „волі“ 1861 року лишилось без землі більше, як 2 мільйони селян, і найвищий процент безземельних було по де-яких українських губерніях; після тієї волі

на протязі 45 літ економічна політика нашого уряду збезземлила щось коло 20% селянського люду, знов таки на Україні не менше, як по інших губерніях,—проте в більшості українських губерній процент безземельних став нижчий од загально-російської норми. Автор згаданої статі не зацікавився питанням—де ж поділися ті двораки, миколаєвські салдати та інші люде, яких уряд викинув „на волю“ без шматка землі і яких після 1861 року на Україні було найбільше. А тим часом питання се дуже цікаве і почасти відповідь на його дає історія Кубанщини.

З праць Кавказького статистичного комітету („Кавказский временник“ та інші збірви; „Кубанский сборник“, „Кубанский календарь“ 1904 г.), ми бачимо, що з початку 1868 року, коли було дозволено купувати землю по Кубані людам не-військового стану, починається переселенський рух і за 40 років на Кубанські степи перейшло щось коло мільйона селян, переважно з українських губерній. Частина їх поробилась дрібними господарями-власниками, а иншим (миколаєвським салдатам) нарізано наділи, з земель горців, яких примушено тікати в Турцію. Таким способом по Кубані, поміж козачими станицями та гірськими аулами, виростили українські села, яких набралась на кілька волостей. Але далеко більша частина переселенців, не маючи ні грошей на власну землю, ні права на казенні наділи, оселилась по станицях та по селах під назвою „иногородніх“. У казаків тоді наділи дуже великі були, незаймана зроду цілинна земля лічилась сотнями тисяч десятин і наймано її за мизерну плату. Робітників було обмаль, робочі руки були в ціні, і через те козаки охоче приймали в свої станиці иногородніх, давали їм ґрунти й навіть переманювали їх до себе, бо то ж була дешева робоча сила. Иногородні селилися по станицях, брали в аренду землю, або ж наймалися до козаків та земельних власників за строкових чи поденних робітників, і за короткий час трохи не в кожній станиці, трохи не в кожному селі їх набралось більше, ніж „коренних“ мешканців.

„Кубанский календарь“ р. 1904 подає такі відомості: з 2.098.000 усієї людности на Кубані 1.162.000 припадає на людей не-військового стану, себто переселенців; з них 541.900 чоловіка, під назвою иногородніх, живуть по селах та станицях у власних хатах, „осідло“, а 260,600 не мають ніякої власности і розкидані по всій Кубанській області, де тільки можна знайти якийсь заро-

біток. Коли ми візьмемо на увагу самих тільки перших 540.000, з яких складається ядро сільської пролетарської армії, то й їх досить буде, щоб налякати хліборобів-предприємців, глитаїв-козаків та „хозяйственныхъ мужичковъ“. Через те останніми часами вони яко мога почали тиснути иногородніх: збавляють їм поденну плату набавляють „по-саженну“ (себто від сажня земля під оселею), посессійну ціну за оселі, і кажучи коротко, всіх заходів уживають, щоб спинити переселенський рух, який що року постачає сюди иногородніх та розносить їх по всіх тих куточках, де їх було ще не так багато. Але, як і треба було сподіватись, такі заходи принесли зовсім небажані хазяям наслідки: вони примусили сільських пролетарів згуртуватися, озброїтися свідомістю спільних своїх інтересів і вийти на борню з експлуататорами.

На жаль, не по всіх станицях та селах иногородні пробувають в однаковому становищі і через те не всі вони разом виступають з своїми вимаганнями, а то ми мали б цікавий зразок могутого сільсько-пролетарського руху, що дуже скидався б на рух фабрично-промислової армії. Не трудно бачити, що стоїть тому на перешкоді, коли взяти на увагу, що в Кубанщині сільським найманим робітникам доводиться працювати у різних дрібних хазяїв на неоднакових умовах. Але й за таких навіть обставин рух можна назвати класовим, свідомим. Де б він не почався, підстави його завжди однакові й вимагання теж—„роботи, справедливої плати і кращого становища в громаді“. Коли ж на перешкоді сим вимаганням стає уряд або підприємці-господарі, тоді иногородні беруться до такої могутої зброї, як страйк, і в крайньому разі, навіть перед розрухами не зупиняються.

Тепер звідусюди приходять звістки, що по станицях иногородні зрікаються платити „по-саженну“ плату,—треба сказати, дуже велику,—яку вони мусять що-року давати громадам; по деяких селах умовились не ставати на роботу за малу плату, а коло Армавіру, де багато великих маєтків, присилували хазяїв кинути косилки і збирати сіно косарями. Хто не корився вимаганням робітників і вживав хліборобських машин, тому їх розбивали, й навіть криваві події по тих селах, де поміщики оборонялись, не злякали сільських пролетарів. Вони одно кажуть: „нас сотні тисяч і всі ми з власної праці годуємось. Фабриє тут немає,—ми з діда-прадіда працюємо в сільському господарстві за найма-

них робітників. Куди ж нам подітись, скоро машини нас заробітку позбавлять?" Це питання під час страйку в багатій економії Ніколенка иногородні поставили навіть атаманові одділу (щось ніби справник по інших місцях), який нічого їм сказати не міг і мусів прохати хазяїв, щоб вони менше косилок уживали. Може де-хто скаже, що така перемога сільського пролетаріату великої ваги не має і, рівняючи до руху міських робітників, рух селянський зовсім безсилий, але треба зважати, серед яких обставин розвиваються обидва.

В 5-й книжці „Нової Громади“ в статі „Наймані робітники в сільському господарстві“ д. Піснячевський докладно вясняє, яка єсть різниця між становищем фабрично-заводських робітників з одного і сільських—з другого боку, і як та різниця відбивається на засобах боротьби за свій добробут перших і других. Перші живуть по культурних центрах, до послуг їм стає й література, що їх справи раз-у-раз на оці має, й значна частина інтелігенції, що їхнім життям захоплюється, і та інтернаціональна партія, що організує робітників в одну велику промислову армію, потужну самосвідомістю своєю, озброєну девизом: „всі за одного, один за всіх“. Нічого того не знає пролетаріат сільський. Правда, д. Піснячевський малює нам становище тих наймитів, яких недоля виганяє в далекі краї шукати заробітку здебільшого на те, щоб підтримати своє господарство; серед таких робітників і не може навіть повстати виразна свідомість класових своїх інтересів,—проте і справжній сільський пролетарій, напр. иногородній в Кубанщині, живе не краще за таких наймитів... коли не гірше.

Тай справді! „Тимчасовий“ пролетаріат, що поневіряється по наймах ціле літо тільки під час неврожаю у своїй стороні або через малоземелля, хоч удома зазнає, може, кращого життя, бо він має рідні села, рідні хати, рідні церкви та школи, він складається з правомочних у своїх громадах хазяїв. Нічого того не мають наші безщасні земляки—иногородні, ці безправні ілоти Кубанської області. Хати їх здебільшого збудовано на чужій землі, їх рідні села—десь на далекій Україні або Слобожанщині, де на кладовищах спочивають їх батьки та діди; не для них на Кубані сільські громади та станичні „збори“, бо вони їм чужі; не для них школи побудовано, бо їх туди не пускають; не для них навіть утіхи релігійного життя, бо ті втіхи иногородньому

коштують дорожче, ніж „коренному“ мешканцеві; здається, що не для них навіть шумлива та каламутна Кубань тече,—принаймні торік в с. Успенському старшина хотів зробити приговор, щоб иногородні платили від кожної скотини, яку наповоають у Кубані... Ми не знаємо, з яких прав иногородні користуються зате добре знаємо, яких прав їх позбавлено. Не вважаючи на те, що мало не в кожній станиці, або селі, з їх більша половина людности складається, ні на те, що живуть вони на Кубані з давнього-давня, їх, як і перше, мають за чужих нарівні з бурлаками-приблудами, їх не приписано до громад, вони не мають права брати участь у сходах, не вибирають свого начальства і т. и. Через те кожен писарь, кожен старшина або отаман знуцається над иногородніми, вимагає з них хабарів за все, що повинен би дурно робити. Потреби громадського й родинного життя иногородній оплачує своєю важкою працею, своїм потом-крівавицею дуже дорого. Родитись, женитись, помірати йому далеко важче, аніж „коренному“ мешканцеві, бо акти хрестин, вінчання та похорону коштують йому більш од звичайної такси.

В де-яких станицях, напр., щоб увести в хрест дитину, иногородній повинен заплатити священикові 1 карб. і 25 коп. грішми, хліб і пляшку горілки, тоді як з козака за те ж саме беруть 50 коп. Навіть поміраючи, иногородній мусить заплатити кількома копійками дорожче, коли схоче дістати „розрішення гріхів“. Духовні особи давно впевнилися, що над иногороднім можна знуцатись, не лякаючись кари, бо до громади, що має силу припинити сваволю і встановити „таксу“, або зазмагатись проти високих оплатків за треби—він не належить. Треба знати, що на Кубані взагалі релігійна справа дуже схожа до якоїсь „комерції“, і громади частенько „договоряються“ з священиками за треби, встановляючи „таксу“. В чисту п'ятницю мало не скрізь притвори церковні скидаються більше на крамниці, ніж на „храми“ і в них дуже жваво йде торг крашанками та хлібом, що позазносять до плащаниці. Не раз доводилось нам купувати по кілька десятків яець у церкві, бо за пізньою добою крамниці вже позачинені бували. Така постановка релігійної справи вже сама по собі досить виявляє характер відносин духовенства до своїх парафіян, в тому числі й до иногородніх. Але й того ще не досить: вимагаючи з сільських пролетарів, ніби з чужих, більших оплатків за

треби, духовенство не забуває і з них збирати свою „десятину“, тоді, як ходить за „новиною“. Це—ганебний звичай, який по інших місцях поперевався вже, як де й був, але на Кубані ще в повному розцвіті. Уявіть таку собі картину. В-осени, саме як люде дїждуться нового хліба, священник, дїякон, дяк, навіть регент, де він є, а то буває, що й писарь волосний, по черзі їдуть селом, вибликаючи з кожного двору хазяїв та вимагаючи від них „новини“, себто мірку, а то й дві нового хліба. Ні молитви, ні хреста, ні кадила—одним-один ціпок од собак та величезна гарба з порожніми мішками, а то й з кліткою для птиці, бо в-осени ж і птиця нова, то й з неї частина мусить належати духовенству. От тоді вже не минають ні одного двора, і з иногородніх вимагають такої ж мірки пшениці, таку ж качку, або курку, як і з інших, не дивлячись на те, що в них нема власної землі і зайвого хліба чи птиці не буває. Мабуть через такі „оплатки“ штундизм і балтизм дуже ширяться між иногородніх і знаходять багато серед їх прихильників, бо сектанство їх коштує далеко дешевше, ніж православ'є,—і справді значна частина иногородніх—сектанти.

Ще гірше поставлено в иногородніх другу духовну справу—шкільну науку для дітей. Хоча, як що вірити „Вїстнику Воспитанія“, Кавказький „Учебний округ“ веде перед у цій справі, відклимаючись на кожне педагогічне питання (№ 3 р. 1906, стор. 130), проте і на сонці є плями, а Кавказький шкільний адміністрації до сонця дуже далеко.

Звертаючись до „Отчета Попечителя Кавказск. Учеб. Округа“ за 1905 рік, знайдемо, що на самі початкові школи по Кубаньщині казна витрачає 144638 карб., військо—18244 карб., мійські громади—81739 карб., сільські та станичні громади—644190 карб. і добродійні товариства—18146 карбованців. На ці кошти заведено 574 початкових школи, 1660 учителів невпинно працюють коло народньої освіти, 632200 томів шкільних бібліотек вливають знання в темні маси і т. и., і т. и. З показаних цифр можна б усякі приемні комбінації вигадувати, як би нас не зацікавила була одна маленька і непримітна цифра—така маленька, що її автор „Отчета“ навіть не посмів виставити серед інших, таких показних, і через те довелось її окремо вишукувати: в довгому реєстрі початкових шкіл можна налічити тільки 21 (двадцять ще й одну!) школу для иногородніх. 21 школа на 540 тисяч народу—чи се ж не глум над

тими сѣтнями тисяч людей? Нехай і так, що на Кубані мало не в кожній станиці, мало не в кожному селі є школи; нехай вони й обставлені гарно, і бібліотеки та усякі колекції мають,—але иногороднім шлях туди заказано, школи та бібліотеки та колекції не про їх істнують, бо вони не належать до громад, не втрачаються ніби-то на будовання шкіл. І от більша частина селян, увесь пролетаріят сільський, не має права посилати дітей до школи навіть за окрему плату, бо громадяне задалегідь умовляються з учителем, щоб иногородніх не приймав. А начальство, замість того, щоб допомогти їм хоч з тих 144 тисяч, які призначає на початковій школи казна, віддає ті гроші знов таки „коренним“ мешканцям „въ пособие“ на поліпшення шкільної справи. Що з того, що 540 тисяч иногородніх мусять задовольнитись двома десятками шкіл? Зате в Кубанщині в кожному селі є гарна будівля з написом: „Министерское училище“, збудована за допомогою від казни, зате з 574 сільських шкіл—113 двохкласові. Є чим вихвалитись в рокових „Отчетах“!...Як що ми від статистичних викладок звернемося до окремих фактів, то знайдемо ту ж виставну діяльність шкільного начальства, яка і в „Отчеті“ проступає. В селі Успенському, напр., єсть 2-класова школа з 4 вчителями; помешкання коштує 13000 карб., шкільна мебіль 1200 карб., фізичний та хімічний кабінети, картини, препарати, то-що—500 карб., шкільна бібліотека 800 карб.,—чому ж інспекторові й не вихвалитись усім тим, коли він сам випрохав успенцям від казни „пособіє“ щороку? Але як на увагу взяти, що в селі тільки 4 тисячі громадян, а 5 тисяч иногородніх—пролетарів, які не мають права посилати дітей до тієї школи, бо на всіх вона тісна, то мимоволі жалко стане тих тисяч, що викинуто „на поліпшення шкільної справи“. Краще було б витратити їх на другу школу, або й дві, для иногородніх, але... але чим би тоді пан інспектор пиху свою тішив та перед начальством вихвалявся?...

Де ж вчать діти наших пригноблених спролетаризованих земляків на Кубані? Хто бував по різних станицях та селах Кубанщини й цікавився таким питанням, той певно познайомився з настоящою корпорацією „вчителів“ для иногородніх, яка працює по приватних школах. То—колишні дяки, салдати, урядники, писарі, навіть звичайні грамотії років 18—20 „съ домашнимъ образованіємъ“, себто такі, що від батьків навчилися читати по ча-

сослову. Чого вчать вони дітей і як учять—вірити трудно. ВЪ N-рі 91 „Кубанск. Област. Вѣдомостей“ за 1904 р. був надрукований нарис під назвою „Школи грамоты“—ціла низка малюнків знущання над дітьми иногородніх. В одній „школі“, напр., салдат-учитель не мав ні однієї книжки, а натомість писав крейдою на дверях друкарськими буквами по-ряду всю азбуку, примусюючи дітей кричати; *а, бе, ве...* і т. п. до кінця, по сто раз на день, поки вони зачували всі літери; тоді „вчитель“ „друкував“ крейдою склади, потім слова, а учні „складали“ і „читали“, викрикуючи за вчителем, аж поки привчалися сами розібрати оригінальне писання. Це спосіб, якого вживано тільки по магометанських школах, та й тепер уживають хіба по де-яких закутках Середнеазіяцьких земель. Треба було ще бачити помешкання, в яких сиділи учні—в грязюці, в пільмі, за такими партами, які навіть можуть скалічити дитину; треба було знати, як вбивають їм „навукку“ різками, лінійками, кулаками; треба полічити всі вибиті зуби, надірвані вуха, поламані ребра (в ст. Владимирський), щоб зрозуміти, чого таких безщасних дітей, які вчилися в приватних школах для иногородніх по 2—3 роки, неохоче приймають навіть у церковні школи в першу групу. А вони мусять учитися у своїх учителів-катів, бо 20 початкових шкіл для иногородніх на цілу Кубаньщину—то такий мизерний палліатив, що хіба російський уряд його міг вигадати, щоб задовольнити жадобу освіти у сільського пролетарія.

Та і взагалі уряд з иногородніми не церемониться. Під час старої „волі“ 1861 року їм не дали ані крихотки землі, за часів нової „волі“ 1905—6 років їх позбавили навіть тієї мизерної участі у виборах послів до Думи, яку уряд відмежував селянам та мійським робітниками. На привелике диво, 800 тисяч пролетаріїв Кубанської області зовсім не мають права вибрати ні десятидворців, ні уповажених, і тільки в де-яких селах старшини з розумніших дозволили їм брати участь у виборах, не дивлячись на циркуляри.

В с. Успенському иногородні були зазмагалися й послали депутатів до атамана одділу, але той, як і треба було сподіватися, сказав, що вони можуть вибрати разом з тими громадами, де приписані; а як вони приписані десь по українських та середніх губерніях, то й повинні туди їхати... хоч років по 20, по 30 живуть на Кубані!... Щоб усю вагу такої образи зрозуміти, тре-

ба знати, що по селах иногородні живуть не окремими вулицями чи кутками, а сидять на одних ґрунтах, часто навіть в однім дворі з „коренними жителями“, і трапляється иноді, що вони—земляки, з одного села поприходили. В с. Успенському, напр., громадяне дістають ґрунти по 25—30 сажень завширшки, а тоді продають маленькі клаптики одному або й двом иногороднім під оселю. Таким чином на одному ґрунті будують свої хати і правомісний хазяїн, і безправні пролетарії-иногородні.

Але годі вже про безправ'я цього пригнобленого класу: за сучасного ладу в російській державі безправ'я нижчих верств громадянства такою звичайною річчю стало, неначе його сами закони ствердили. Нам лишається відповісти ще на одне найцікавіше, може, питання,—з чого живуть иногородні, чим годуються? Коли ми відкинемо ту невелику частину їх, яка бере в посесію у козаків землю й належить більше до хазяїв-хліборобів, а другу таку ж частину дрібних крамарів та ремісників усяких, як от шевці, кравці, ковалі, майстри,—то можемо сказати, що иногородні живуть з поденної та строкової роботи по великих і дрібних сільських господарствах. Це власне той сільський пролетаріят, якого можна вважати справді за відокремлений клас: його думи, бажання, мрії знайшли осередок в сільській роботі, а не в самій землі, як у „тимчасового“ пролетарія, і хоч иногородні марять про „земельку“, але в своїх поглядах на власність не відрізняються від промислових робітників, які теж не від того, щоб самим бути хазяями на фабриках. Збезземелені иногородні з власного досвіду зрозуміли, як сутужно без землі жити, як важко їм боротися з багатими земельними власниками та глитаями, що пильнують селянина під час лихої пригоди. Через те вони мало не всі нахиляються до соціалістичної аграрної програми і за найкращий лад економічний той мають, в якому власником буває сама держава, а не окремі особи. Нам не раз доводилося від иногородніх такі чувати речі: „У наших батьків була і своя земля, і надільна, а як поділилися сини, то все вrostіч пішло. Великі господарства зникають, наче їх і не було, а дрібні й поготів“. Їх мрії про землю не йдуть далі по-за те, щоб здихатись експлуататорів і працювати коло землі без посередників-предприємців, які з їх праці годуються та ще й утискають їх вельми. З кожним роком роботи все менше стає, а робочих рук прибавляється,

бо тисячі безробітних з середніх губерній що-року прибувають на Кубанські степи, а налякані страйками хазяї заводять дорогі хліборобські машини, які заступають не одну тисячу робітників. З початку 1904 року частіш і частіш доводиться чути про рух меж иногородніми; нарешті цього року він захопив усіх безробітних і виявився цілою низкою страйків, навіть розрухів, особливо в Лабинському відділі по Кубані, де, як вже сказано, з початку 1868 року повстали багаті економії по кілька тисяч десятин. По найближчих до Армавіру селах домагання иногородніх навіть громадяне піддержали гуртом і виставили отсі три пункти: 1) хазяї повинні дати роботу тим, хто з неї виключно живе; 2) а через те вони не повинні хліборобських машин уживати, а обробляти землю та збирати врожай, наймаючи робітників; 3) на багтанах і коло соняшників весною плата щоб була не менша, як 80 коп.—1 карб. поденно, в сіновіс не дешевша, як 26 карбованців за „круг“ (3¼ десятини). По селах Іванівці, Кузминці, Вольному та Ново-Михайлівці иногородні так були добре з'організовані, що хазяї мусили піддатися, але на де-яких економіях дійшло до того, що хазяям побито косилки й розігнано робітників; де-не-де вже й покалічені були і дуже можливо, що побачимо незабаром потужний вибух гніву й розпачу сільського пролетаріату, що був позбавлений роботи. І тепер би, може, до того дійшло, та на щастя поки що спинає иногородніх їхня самосвідомість, що відвернула біду на якийсь час. В місцевій часописі („Терек“, № 85) є цікавий допис під заголовком: „Армія голодних“, в якому розповідається про справжній похід безробітних проти експлуататорів, які за своєю вигдою нічого не бачуть і дуже вже покладаються на уряд та на військовий стан. Д. Переяславський, дідич з козаків, наняв був 2000 иногородніх із суміжних сел та зайшлих робітників на два тижні й не поклопотався, щоб їм харчів заготовити. Вимучивши робітників два дні, він сказав, що з його буде й 400, а решта хай шукає собі заробітку, де хоче. Тоді обурені робітники посунули на Армавір, отаборились поблизу й заявили адміністрації, що як вона не полагодиць їхню справу, то до них пристане ще 5000 безробітних і гуртом вони розіб'ють і сплюндрують Армавір. Налякані місцеві крамарі зібрали кілька сот карбованців і три дні годували „армію голодних“, аж поки адміністрація умовила д. Переяславського, щоб він кожному робітникові за 2

дні дав по 3 карб. Того ж дня атаман одділу впрохав армавірців, які мали косилки та жатки, щоб цього року не наймали своїх машин поміщикам, бо безробітні й без того неспокійні. Цим разом иногородні перемогли і побачили велику вагу одвертої боротьби за свій добробут, але перемога ся нічого не змінила в їхньому становищі—роботи все-таки немає. Готуючись до жнив, вони вимагали, щоб ніхто з хазяїв не вживав жаток-снопов'язалок. Настрій був дуже спокійний, але в йому почувалася така згода, така одностайність, перед якою безсилі й експлуататори з їхніми заходами, й уряд з його „воєннимъ положенієм“...

Иногородні перемогли й на ділі побачили велике значіння класової борні за власні, а разом і загально-пролетарські інтереси. Хазяї з острахом дожидали жнив, коли завжди найбільший неспокій буває серед сільських найманих робітників, а серед кубанських і поготів—через місцеві умови збирання урожаю здебільшого „скопщиною“, себто за сніп. Що можна було сподіватись надзвичайного заколоту, тому свідком було страшенне напруження темної несвідомої маси, яка до руху не пристала й боролась самотужки за поліпшення свого становища. В с. Кузминці, наприклад, настрої голодних несвідомих селян (не иногородніх) призвів до того, що вони повстали були проти зайшлих робітників і побили на смерть та повеждали в воду щось більше, як 10 чоловіка. Сей випадок налякав хазяїв, як страшна пересторога, але разом викликав обурення й серед свідомих сільських пролетарів, примусивши їх єднатися в організації, щоб запобігти таким страшним помилкам, як ота, що про неї була мова. Проте цим разом жнива відбулися спокійно: перш за все переважна частина зайшлих робітників повернула назад, стративши надію на заробіток, і поденна плата зразу ж пішла вгору, але найголовніше—хазяї не зважилися піти проти загального вимагання й не вживали снопов'язалок. В де-яких мастках хліб такий поплутаний був, що мимоволі довелось жатками косити, але й там господарі брали на вагу рух робітничий і снопов'язалок не займали, даючи таким чином зарібок 10—15 чоловікам. Інші, як от Жуков, бажаючи запобігти лихові иногородніх, віддали збирати свій хліб за третій, а де урожай гірший, то й за другий сніп, і цей вчинок робить гарне вражіння, бо звичайно на Кубані косять і в'яжуть за п'ятий та четвертий сніп. Нам осталося зазначити, що сільський

пролетаріят в Кубаньщині почесно вийшов з тої борні, яку розпочав був цього року, через свою самосвідомість. Дужий, невтомний, невпійманий агітатор—голод з'єднав велику армію під одним прапором, викликав загальний рух; події ж державного життя й партійна праця дали йому зміст. Остання мета проводарів сільських найманих робітників—це втиснути той рух в рями якоїсь програми, щоб дати спроможність не тільки під час жнив боротися з глиталями за свій власний добробут, а й по всяк час обстоювати свої інтереси, вимагаючи загально-людських прав.

Такою більш-менш відповідною програмою - минимум буде програма „Всеросійської Селянської Спілки“, і здається, ніколи ще тая „Спілка“ не залучала стільки прихильників зпоміж кубанських селян, як тепер. Правда, і в грудні того року цілісенські села підписувались під партійними постановами і, наприклад, в Лабінській, у Вознесенській, у Вольному тисячі иногородніх пристали були до „Селянської Спілки“; проте мало не цілком через агітацію. Останніми ж часами селяне сами звертаються до місцевих інтелігентних робітників з проханням організувати „Спілку“ і тим дивніше, що недавні чорносотенні села, які раніш постачали погромників для Армавіру, ведуть перед, віддаючись самохіть визвольному рухові далеко щиріше, ніж віддавались раніш під впливом агітації рухові „погромному“. Тут ми маємо прецікавий зразок справжнього народного морального чуття й політичного виховання, які без сторонньої науки завертають селян з шляху темноти, утисків та знущання на ясний шлях правди і волі.

Пилип Капельгородський.

ЧИ ПО ПРАВДІ?

(Що мені десятицький розказував).

Оце, їй Богу, мало не здурів я за цей місяць, почали мене за голову думки, мов ті воші, гризти: хто винен, кому винен, що винен, чи по правді, чи не по правді?...

Попереду як почало воно сунутись—таке чорне, як хмара грозова, і сунеться, й сунеться,—і ззаду, і спереду, і з боків напирє... Боже ти мій милосердний! і звідкіля воно взялося?!... Іще літом, правда, чули ми—то в тій, то в другій економії „забастовка“... Там з чужих сіл нанятих поденних свої попроганяли, там строковим набавлено... а там знов пан аренду збавив... там „руського“ побили, та з баштану прогнали... Ну, це байдужки!... Аж ось після Покрови то й завели в одну душу: „та доки це, та чого це?“ ревуть ревма чоловіки, стрекочуть жінки, цвірінькають діти... А вчитель наш одно чита газети, одно чита... скрізь, по тих газетах, іде „забастовка“, чи то сказать—„бійка“; скрізь бунтуються, скрізь визволяються...

От якась чутка пішла: воля од царя! воля!... Усі вільні,—роби, що хоч; царь мужикам землю оддав, тільки пани ховають „бамагу“...

Після того вже „манихест“ чи „бамагу“ тую, піп у церкві читав, і знов так виходило, що „царь мужикам землю оддав, а пани ховають“...

Кожне, кожнісеньке, аж тая дитина, що цицьку ссе, так і розібрало, що так воно сталося, а я не розібрав, я цього не чув... я слухав добре, прислухався, аж вуха, як той заяць, наставляв, а цього не чув; чув, що дано усякі вольності, а про землю не чув, їй Богу, хоч ти мене заріж!...

Після церкви стріваю діда Ахванасія,—там такий, аж землю лиже, як іде, зігнувшись в дугу.

— Ну, що, шамкає, тепер наша—діждалися?! Добре, що й я дожив таки до радості!

— Що, кажу, де, яка?

— Та ну-бо, здурів, чи що?—розсердився старий, аж ж уся земля нам!

— Чи тая, що з неба впала, чи тая, що в воду попала?

— Дурний!—тільки плюнув старий тай пішов.

— Ні, я не дурний, кажу, а мо, чи не глухий, бо всі чули, а я один не чув,—що ж це за знак?

Ну, дак чого ж воно так вийшло, що всі чисто чули тее й знають, а я один—того не чув і не знаю?

Жінка моя накинулась на мене, аж з серця торохкотить у неї щось у горлі, як в терниці.

— Мартине, Мартине, що ти мене морочиш? Усі кажуть, усі говорять, мало пучки мої не заговдять, що наша, а ти все товчеш своєї, як зарізаний—„не чув“! Ну, де твої вуха були?

— А я, кажу, й сам не знаю де; треба мені було твоїх позичити, як до церкви йшов манихвоста слухати, то я б тоді, може, ще й більш од людей почув.

— А ну, й не сором тобі із твоїми жартами скрізь?—жінка скипіла (а вона у мене таки, наче яєшня на скороді, гаряченька й жвавенька, хоч вже і припала павутинням сивеньким), а далі аж до плачу:

— Хиба б же ти не хотів, щоб вона була наша, рідненька?

— Не хотів?... кажу, не хотів?... Еге! чому б не Маруся?—я ще й губами цмокнув: цу!...

— Ну, тò-то ж воно й є!—сказала вона.

— Тò-то ж воно й є!—сказав і я, тай замовк.

А вчитель усе чита, наче бжолга гуде, все чита газети...

Коли з тієї „волі“ тай вийшла „неволя“... Почалась бійка... почали жидів бити... Читав на скількох тисячів тих жидів ограбовано, скількох їх побито, покалічено, дівок понищено, дітей посирічено... Люди наші реготались, як почувли, що у якогось жида аж 40 відер вина з погребника випито, що босяки-мандри у лавку заходили босі й голі, а виходили в шубах одягнені, „при часах“, на звощиках тиждень каталися...

Не люблю я того: яка це воля—розбивати, пити, бити, грабувати? Коли ж якось у гурті тее сказав, то аж затюкали:

— Ну, ти вже начальство — звісно! — регочуться, — тобі б усе аби порядок! не любиш „забастовки“.

Пішов я собі геть із своїми думками, що як воші, їй Богу, аж осточортіли мені, а не виськаєш їх! Я б наче, думав я, хоч би з золота річка текла не зайняв би... А ні, їй Богу, ні, бо я змалечку такий, здається: на що вже обносять діти по сусідських садках яблука та груші, — так їм сам Бог велів, — а я й одного на своєму віку не зачепив, бо батько у нас були строги, і не так строги, як насмішкуваті, — усе було кажуть: „ти його візьмеш, а воно тебе візьме. — Хто? кажу. — „А дідько“, сами сміються. Одпаде й охота од крадіжки.

Ну, а справді, як би з золота річка — чи втерпів би?... А хоч би царь, хоч би Бог звелів — я б чужого не заняв... а як би тая річка та серед самого села... потекла... тоді — чорт його знає!... Ну, а в жида можна?... Жид? що воно таке? — Я щитаю так, що жид на жида не схожий: ось як рудий Янкель, що всякого кругом пучки обведе — той мошенник, а як цей бідний Сруль, що семеро у його жиденят — голі, босі, простоволосі... Боже, що там за біда! одну цибулину усі семеро смокчуть! А він, хоч торгує, тільки ніколи не обмане, — я добре приглядавсь і прислухавсь, а в мене й очі, і вуха добрі, — так це як і не жид, наш таки, хоч і другої віри...

А вчитель у газетах вже чита, що почали навіть розбивати, піднявся наш брат... Там економію чисто рознесли, хліб забрали, вивезли, солому спалили... Там жінки проти прикажчика з вільми та граблями пішли... Там пана вигнали, звеліли йому голим на морозі потанцювати...

— А я б його ще й батіжком, батіжком, ого-ого! — реготались наші парубки, а дівки дулі крутили й хотіли комусь під ніс тикати: „на тобі, на тобі, стерво!“

Пішла хмара, розстелилась, розляглась, пів неба обгорнула... Регіт, весело навкруги, а наче щось за груди хапає, за серце бере... Не буде добра з того, думаю собі...

Коли це щось до нас, до нашого вчителя, приїхало: молоде дуже, сухеньке, як комарик, чуприна розчухрана, очі маленькі, чорненькі, як вуглики — так і стрибають; куценський шпинжак на йому, червона лента якась на шиї зав'язана, а сорочка аж лу-

потить, так накоцюблена... з усіма ручкається, балачки розводить... Як тільки де гурток, більше з парубків—там і він з учителем наче вродяться; та вчитель наш мовчить сам, вуса кусає, а цеє, мале, і розведе:

— Переповнилась, каже, чаша хрестянства... Усе ваше, каже, беріть усе, тепер можна... Беріть, не бійтесь, ось у мене й бамага така є, щоб брали... після прочитаю... Доки терпіти, доки мовчати? Беріть усе: хліб, тютюн, картоплю... нічого вам за те не буде!—як горохом сипле.

Парубки аж роти пороззявляли—так слухають, та тільки сопуть. А дівок, що служили по економіях, усе, було, присолашала: „робіть забастовку“. Одна й питається: „як же це?“ а він каже: „ну, тільки сонце зайде, то й годі робить!“ А вона йому: „Корів же хтò доїтме?“ а він їй: „нехай сами пани доять“. А вона: „а я що робитиму?“ а він; „а ти бери, тай спать лягай!“ А дівчина йому: „Оце так! було, як корову подою, то ще й гульню на цілу ніч заведу, а коли, тільки сонце зайде, буду спати лягати, то всі боки собі поодлежую,—не хочу!“ Зареготалась. А він і собі регочеться і каже: „ото, каже, дурна, наче свята“. І раз казав, і два, і три... Коли це я якось слухав, слухав (положим, я до його річей не дуже й прислухавсь: не підходило,—усе ж таки я якесь, хоч і паршиве, началство!)—тай кажу йому:

— „Добре, кажу, у вас, паничу, язик привішаний, та коли б і не обірвався!“

Він аж зблід увесь, затрусився, аж мені його жалько стало: я так собі тільки сказав, а воно й злякалось, і після того разу, бачу, все мене обминає, а днів через три й зовсім счез, як блискавка, і не звісно куди—як у воду впав.

— Де ж це ваш соловейко дівся?—дрочусь було з парубками, дак аж кулаки тулять проти мене: „одчепіться, дядьку!“.

Оце раз, пригадую собі, йшов я вулицею вночі, з другого села од тестя вертався. Тихо так, як в усі. Йду собі помалу, цигарку палю, на зорі придивляюсь—страх люблю зорі, це ж янголи з високого неба дивляться... Еге, місяця нема—йду по зорях... Темно... На селі сплять—нічого не чуть, де-не-де по хатах, правда, світиться. Підхожу до школи, дивлюсь—крізь вік-

Но видко—довготелесий учитель стоїть, згорнувши на грудях руки, і мовчки слухає, а оцей, чужий, як жабиня, коло його підскакує, руками, як вітряк, махає, червоніє та все щось говорить, доказує... я й притулив ухо до вікна, чую—все кричить він на вчителя: „Хиба так можна із твоїми газетами? Це дуже довго, ждати ніколи! Або тепер, або нікді! Треба на швидко, щоб одразу скипіло, треба“... Коли це вчитель зирк на вікно! Й побачив мене, тай моргнув своєму товаришеві,—той же, як узрів мене, то прожогом у другу хату! На другий же день після того і втік зовсім із села...

Ну, добре, втік він, а на селі, як піднялися балачки, Боже ти мій! Кричать усяку нісенітницю: „Не треба нам самодержавця, хай йому,—у нас царь є!“ А панів то й катували і милували, а землю всю чисто поділили,—вийшло, що прийдеться по сім десятин на душу.

— Куди ж ви панів дінете?—питаю.

— А к чортовій матері!—одвічає Опанас Бугай, насупивши свої товсті, як п'явки, брови.

— То ви їх у мандри, чи що, пошлете?

— К чортовій матері!—знов він мені, насупивши брови.

— А ти чого за панів оступаєшся?—тут як гарикне рудий Макар Чогор.—Гляди-и-и... бо я тобі!—Червоною пикою, що, як пляшка, горілкою скрізь налита, до мене сунеться... А чоловіки усі вже насторожились, кругом мене сторч стоять, наче той ліс густий, мене стережуть і ось-ось би були проковтнули... А я собі не боязький, хоч і плохенький зроду,—а, мо, я і боязький—хто його знає, тільки од жарту ніколи не одступлюся,—кажу: „Давай, кажу, я перше об твою пику цигарку запалю, а послі буду із тобою балакати“...

Усі зареготались,—так реготом усе й перейшло.

Тільки все ж таки нажив я собі ворогів на селі: Опанас Бугай усе брови тулить та очі од мене одверта, а Макар Чогор горілкою на мене пашить. Еге, от тобі й наука—не оступайся за панів!... Та я й не заступаюсь, Бога ради!—Як почав же я думкою кидати, наче на верстаті: човник сюди, човник туди—не виходить наше діло: хоч би ми усіх геть панів у мандри пустили, то й ми не забагатіли б, бо вони того багаті, що їх мало; а як розділити тії землі, що у їх єсть, та на всіх людей, і нам

не стане, бо нас же велика сила! От хоч би у нашого князя, що жид землю в аренді держить,—одна тисяча десятин, а розділи їх на нас, на тисячу душей, що вийде? знов по десятинці, випаде... Ну, мені це було б і нічого, бо у мене три вже є, а Опанасові Бугаєві, що зовсім безземельний, то що з однієї десятини та з дев'ятьма душами у хаті—га?... Бідна ж моя головонька!...

Що за знак: у нас на селі що вечора, аж до півночі по всіх хатах світиться. Йдеш уночі вулицею—по обидва боки, наче низки золотого намиста—віконця із світлом тягнуться... Третю ніч усе світиться; третю ніч спати не лягають: третю ніч радяться, з якого боку почати, кого розбивати...

І сталось воно чудно: бубоніли, бубоніли на вулиці вдень у празничок: „там теє робиться, а там теє.“ Ну, котра з бабей масла у вогонь підолле: „а там, я чула, ліс економієський чисто вирубали, ото ловко!“ запищить, і всі баби за нею підхоплять: „буде їм цілу зіму чим топити!“ Усі наші сміються, усім весело... Довго так говорилося усе без прикладу; аж ось хтось, і непримітно хто (ніби Опанас Бугай), і бовкнув:

— Ну, а мій чого сидимо, чом не рушаємо, чом не починаємо?

І-і-і Боже ти мій, що тут іскоїлось! Наче ото як на весні вода піде... з усіх боків шумить, гуде, реве, греблі рве... Усі обізвались, усі стали судити-рішати: як, з чого, з кого починати, кого більш, кого менш карати?...

Пройшла чутка: за 20 верстов, у Білашах чисто рознесли економію. І пан, і жінка його, й діти—усі повиходили на двір, на коліна ставали, благали, просились, руки мужикам цілували, щоб помилували—не вбивали... Ну, їх не заняли, тільки увесь посуд і що було в домі: книжки, кроваті, столи—усе поламали, побили, порвали; хліб забрали з амбарів, і цілу ніч у панському домі грала музика й танцювала челядь, а пани десь у куточку заховались та мовчки сиділи...

У наших хуторян аж серце заграло од тії звістки, аж очі запалились, аж руки засвербіли: „а ну, й ми так! з чого починать? З жида почнімо, з його економіи. Якого чорта він сидів на аренді шість год, а нам князь не давав? Бий його в одну голову! Скільки він одного тютюну припахав—чотирнадцять деся-

тин,—спалить йому, сукиному сину, сарай з тютюном!... А послі до старої Прончихи, або до панича Біланівського... Ні, ні, в ряд, коли хоче, хлопці, нікого не минем, ого-го!“...

Так судили, так рядили, так усіх перебірали... Крик у кожній хаті прездоровий стояв... Моталися тіні людські по білих стінах, затуляючи світло, наче гори на гори лізли. Снували по селу люди, наче вночі на Великдень, тільки не так мляво та тихенько, а наче на всіх пропасниці напала, що не могли всидіти на місці та сновигали то туди, то сюди. Як же раділи, як реготались, як пригадували собі, щд у кого по коморах та по хижках є, щоб можна взяти... „Ти, кажуть до якої-небідь дівки, у панича Бідана в табачі служила,—кажи, що у його є?“ „Сало є-е-е, ковбаси є-е-е... дарма! там у його, у його хазяйки, стрічок скільки—повна лавка!...—переб'є сама себе дівка,—я знаю, де вона й ховає їх... усі собі заберу!“—„А мені, а мені? Ач, яка!“—як заведуться дівки ляяться та сперечатись!—„А мені ні що, як ота музика здорова, наче скриня,—заберу собі“, обіззався дурний Петрусь... — Та як же ти її забереш? вона ж важка, як сто чортів!—дратують його.—„А що ж, віжками просто зачеплю, та й коня запряжу.“—Та, може, ще й сам зверху сядеш—поганять?—„А що ж!“—Що ж ти з нею робитимеш, із тією музикою?—„А гратиму, як баришні.“—Дурний, ти ж не вмєш так грати!—„Овва!“ Регіт, аж покотились усі...—„Ні, як би мені, сестрички, отого борошна білого, як крейда, крупищастого,—ото б я млинців напекла!“—аж язиком прицмокує ласа баба Мисиха. А діти з тієї хати, де зібрались, і собі, як реп'яхи, влізли: „там цяцьок скільки! Господи! і ляльки, і бамажки усякі, і пляшечки, і чого, чого там нема,—усе тепер нашому брату буде!“...

Слухав я, слухав усе й наче мене усього проймало,—сказать так, як ось другий раз туман бува застелиться, що ні день, ні ніч, що ні церкви, що в кінці села, не видно, ні лісу далекого, а далі вже й сусідської хати не знать,—усе обгорта, все застила, все насувається ближче, все зверху нагнітає: і не важить а придушує, і не холодно—а трусишся ввесь, увесь мокрий, як у воді побув... Так мені тоді було,—і не те, щоб я за панамі побивавсь, і не те, щоб я жахавсь,—а не смішно мені було, не

хотілось реготатись, не хотілось жартувати, хоч я й любив жартити.

Моя стара й собі, було, заведе: „Я таке полотно у барині Прончихи бачила, що як буду там, то непременно його собі заберу; ні Малашці, ні Василисі (сусідки) й понюхати не дам... ото як би на такому мережку пошити!... тонке, тонке—як бамага, а біле, біле—як сніг... аж до серця прилипа!“

— Ну, а як би хтось із твоєї скрині добро повитягав і собі забрав, то що було б?—кажу я.

— Що? Бога ради!—скипіла вона.

— А ти ж чого на чуже добро рота роззявляєш!

— То ж панське! тепер можна... Усі...

— Еге, кажу, перше то була крадіжка, а тепер усі злодії, то й нам можна? Добре!

Вона губу накопилила: „Бо’зна, що вигадуєш! Яка то крадіжка? Що у їх було—то все було наше,—ми своє й візьмемо!“

— Ось як! кажу. То й у діда Ахванаса мій вітряк меле, бо у мене вітряка нема, то це, значить, він його забрав,—пиду та одберу!

— Який-бо ти чудний! Не добереш діла: то ж чоловік, а то—пан!

— Еге, кажу, добре, що вже ти добрала, тільки, кажу, коли не то що полотно, а хоч один сірничок панський у мене в хаті опиниться, то й тебе вижену з хати, і його слідом за тобою викидаю, так і знай!...

Моя стара аж скам’яніла й нічого не одказала бо ніколи од мене такого голосу не чула; та мені й самому про себе смішно зробилося, тільки я гримнув дверима й пішов...

Знов пройшла чутка: в Білаші козаків прислали,—тільки дарма! Наші вже намірились,—годі того прислухатись. На завтра об’явлено—на жида йти! Дурний Петрусь підпалить первий од краю сарай з табаком, а далі всі почнуть розбивати дім, поприїзжають з підводами, позабирають хліб...

— Хлопці, кажу, як би чого не було!

— А що там! Чого! Скрізь нікому нічого, а ти... не ходи, як боїшся!—загули, чисто море, чисто вітер! Хто його тепер вдержить?...

— А в мене як раз послідній окраець хліба вийшов,—сказав Опанас Бугай і зареготався.—Діти, як цуцинята, кавчать; ось стійте, не кавчіть—буде і в нас празничок!

Я й подумав: краще б я йому сам хліба дав, ніж... тільки не візьме, бо дуже гордий; жінка то скрізь бере у нас, а він—Бо' храни, як дізнається! А на крадіжку—то гордості нема,—чудне діло!

— Тільки треба й горілки, без горілки ніяк не можна—руки не будуть ходити,—об'явив Макар Чогор. Він ще раніше похвалявся: „я, каже, не тільки бити, я і вбити можу“,—і він стуляв і розтуляв свої здорові, червоні од полум'я в кузні (він був коваль), кулаки,—„тільки я... без горілки, як собі хочете, брацця, не можу, ні!“...

Послано його по горілку.

Ну, й проседів я тієї ночі чисто, як старий собака на цепу, їй-Богу! Замкнув двері, сів на лаві, сказав своїй старій й дітям: „я й сам не піду, і вас не пущу“,—і наче остовпів.

Стара сюди-туди: „Та як же так? Хиба ти, Мартине, проти людей ідеш, чи що?“

— А хиба щод, кажу, хиба я у їх за поведаря наймався, чи що?

— Ну, Мартиночку, голубчику, ну, пусти ти мене... я хоч одним оком загляну, що там діється? Сама не буду нічого займати, тільки...

— Сказав не пущу—і вже, і нічого мені на дітей моргати... доброму навчаєш—батька не слухати!

Стара трохи збилась, а мені, на їх дивлячись, аж смішно зробилось, та я проковтнув свій сміх, а діти захихкали й поховались одно за одного.

— Та я нічого,—каже знов стара.—Я тільки... Та хиба ж ти хоч, щоб із тебе усі сміялись?

— Дарма!—кажу.

— Або, щоб казали, що боїшся, ховаєшся...

— Дарма!—кажу, а сам дверей стережу, щоб котре-небудь не викралось.

На стару злість напала: „Ну, дарма, то я й без тебе піду“,—і шасьт до дверей.

— А кишш!—кажу, та до полиці.—Тільки ти, кажу, підеш, то я всі чисто горшки пооб'ю, одні черепки зостануться—так і знай!—а сам до дверей і став проти неї.

— Тю, здурів!—плюнула вона й сіла на лаві сама, а я коло дверей стою, цигарку палю, крізь вуса посміхаюсь. Діти штовхаються, з батька-неньки сміються, тільки словом озиватись бояться. Одна маленька Одарка (сукина дочка—гарненька, як яблучко!) обісмілилась: „Хай тато, мамо, пооб'ють посуд, то я целепками буду глатись, хай пооб'ють—далма!“ (мабуть од мене тее „дарма“, сукина дочка, переняла)... Коли це старших два хлопці, Іванька та Степанко, школярі (перший то по-первах усе за книжкою сидів, наче його й не кортіло нікуди), як кинуться прожогом до вікна дивитись: „Мамо, мамо, гукають, а дивіться—усе село йде, рушило!“ Стара кинулась і собі,—так усі й попримлипали до вікна.

Я собі стою коло дверей, наче й не я. Слухаю, справді торохкотять вози, як на ярмарок. Мої „люди“ коло обох віконців бігають, шукають, відкіль краще видно. Одарка з хлопцями сперечається, що вони „такі плездолові, що за їми людині нічого не видно“.

Як тільки хто з сусід появлявся на вулиці, зараз мої „люди“ справляли крик: „О, о, диви, Іван Куций із жінкою... і малих побрав—Гапку й Хведора; ну, чого вже тих волочить? Ще б Ганну взяли, що цицьку ссе“...

„Еге, думаю собі, голуб'ята, і ви б Татянку, що в колиці, раді були б із собою потягти, як би не я“... Коли це щось пугою по вікно—тарарах, аж усі трохи одскочили од вікон.

— Що там?—кажу, не рушаючи од дверей.

Чую грубий голос Макарів: „А ви ж чого не вибіраєтесь? Де Мартин?“—Йому мене не видно було.

Стара моя тремтячим голосом каже:

— Та його вдома нема... він вже там, мабуть...

— Гляди-и-и мені!—гримнув Макар.—Бо спалю! Тільки кого не долічусь—спалю зараз. Тай ви б, кумо, пішли—підживились!

— Зараз, я—зараз!—наче заспішилась жінка.

Макар заторохкотів з возом далі.

— Бачиш, бачиш!—зашепотіла стара, як тільки Макар счез, дивлячись на мене переляканими очима.

— Та дарма ж, кажу, хай краще він підпалює, ніж я піду когось палити.

— У тебе, їй-Богу, серця нема... чисто кам'яний!... готов і свою хату на підпалку віддати, і своїх дітей у мандри пустити, аби тільки по своєму зробити... Бідна моя голівонька, й чого я за тебе заміж ішла? Усі люди казали, усі одсовітували...—жінка почала справді слізьми плакати.

— Пізно, кажу, голубко, каєшся!...вже не вернеться.

Вона ще дужче у сльози: „бач, бач, який ти пронизуватий, як ніж гострий... Усі люди побігли, усім можна, усі бачуть, усі чують, усі гостинців дітям принесуть... Та хиба у нас і хліба доволі? Ось же до весни не стане, сам знаєш! а тут дурно хліб беруть... Сам же будеш бідкатись, як не вистарчить хліба; дівчачі гроші на хліб переведеш, замість того, щоб скриню їй докладати... Будеш сам із косою горбом заробляти, а потім ще й сусідам будеш роздавати, як у кого не стане,—я тебе знаю, будеш, будеш...“

Сльози часті, як дощ посипались у неї з очей, а я стояв та крізь зуби промовляв: „Еге, буду... ну, буду, буду!“...

Одарка кинулась до матері—її потішати:

— Мамусю, матінько, не плачте, хай вони собі тлавою залостуть, не плачте...

Добре хоч потішила... Коли це як не заверещить Степан: „Тато, пожежа!“ Тепер вже й я, і стара кинулись до вікон, і побачили, що жидівська економія палала, і видко навкруги було, як у день, ніч була місячна: зверху наче сріблом сипало, а знизу—червоне золото викидалось, все вище та вище хапало, і в цьому золоті літали наче чорні здорові мухи з позолоченими крильцями і счезали у мить,—знать, табачний сарай підпалено: табачний лист літає... Ми всі одразу вискочили на двір (я тепер і сам про двері забувся) і стали коло тинка дивитися. Унизу бігали чорні постаті людські; багато їх було, як комашні...чутно було й їх крик, і регіт, і лайку, слів тільки зрідка можна було добрати; доносилося коли-не-коли: „Рубай!... Давай... бери! Одбивай! Ламай. Ще трохи, ще! Ого-го!“ Чуть було й тонкий брязкіт розбитого скла, гупання якесь і ржання кінське, коров'ячий рев—значить, у повітках ревуть—бояться виходити, бідні! Собаки завили на селі... Хмари над пожарищем здавалися тем-

ними-претемними і наче швидко тікали відтіль, застилаючи місяць... І що тії люди коють, Боже ти мій правий!...

Жінка забулася вже бігти, стояла коло тинка, та тільки божкала: „Ой, Боже милостивий, ой Господи, коли б село не занялось, хоч би сюди не повернуло!“ А воно не могло кинути на село, бо, слава Богу, вітру не було, то те, що згоріло,—попадало долі—та й вже...

— Ходім у хату,—сказав я й повернувся, щоб іти, коли це оглянувсь, а хлопця, Іваньки, нема. Я Степанка нап'яв мокрим рядом: „Де Іванька? кажи мені зараз?“—Побіг, каже, дивиться на пожарище.—„Як же ти, сукин ти син, його пустив?“—пхнув я Степана в потилицю й попер усіх у хату. Коли це через пів часа прибіг Іванька. „Ну, що, кажу, надивився і за себе, і за матір, і за Степана з Одаркою на чуже нещастя!“ Мовчить, голову спустив, як теля, й мовчить... Почали вони знов з вікон дивитися, а я вже й не дивлюсь; чую—Іванька шелестить тай шелестить на вухо то Степанові, то матері, а Одарка усе голосно проказує: „а кловаті заблала Оленка Чудлина... А веленсо... (не може мале вимовити, а должно, що велосимед)—Куций узяв... Ой, лялецько, ковдли, подуськи були, саха... цай... якого багацько було! Талілки... хто, хто, хто?“ присікалась допитується, аж Іванька розсердився: „чого лізеш?“

Скоро одно за одним почали роз'їздитися з повними возами хуторяне.

Я звелів світло погасити й спать лягати. Полягали, тільки не спали; одна Одарка заснула, а хлопці—то один, то другий схоплювались дивитись у вікно; а стара, сидячи у кутку так, що її не видно було знадвору, теж заглядала у вікно; я сидів коло стола і все палив цигарки, одну за одною... ніколи я так багато їх не скурив... Хлопці перед світом таки покотились обидва; стара сидячи задрімала, а я не спав і не дрімав, цілу ніченьку просидів, цілу ніченьку думки думав... „Ні,—казав я сам до себе,—ти не одкручуйсь, хотів і ти дешевого хліба получитьи, хотів!... Ну, хотів, то що, дак аже ж не пішов і не взяв... Не взяв?... Не взяв, бо не взяв, бо не взяв! Як же судиш других? А чого ти, сукин син, та жидів не пішов рятувати, як ти такий добрий, га?“—І так без кінця-краю цілісенку ніч я сам із собою сперечався й балакав про себе.

А на селі, поки треті півні заспівали, все кричали, реготалися, лаялись, співали, їздили...

А на другий день,—Боже ти мій!... Становий летить, земський летить, стражники летять, а козаки—штук з десять,—попереду, як змії...

На селі „по трудах праведних“ та по горілці послули, як забиті... Я не спав, то я раніше всіх побачив їх. „От, подумав я собі, буде каяття, та не буде вороття“... тільки ніяк не міг я добрати діла, як це начальство скоро довідалось,—чи через пожежу дізнались? Аж після вже почув я, що жидки всі чисто ще перед пожежею повтікали й поскикали усє начальство.

Козаки первим ділом старосту збудили, веліли одвести їм хату, а після й почали гарцювать на конях по селу... з кінця в кінець... Ну, ції козаки—справді воно щось не людське: як сидить на коні, наче приросте до нього,—здається, пів-людини, пів коня; як гикне, як наскочить... чи то воно коршак, чи дика кішка?... Аж мене щось шпигане, було, кожний раз, як його побачу... А вони ще до мене жартують: „ти, кажуть, наш,—ти теж начальство“...

— Еге, кажу, тільки ви на коні, а я під конем.

— Як то?

— А так, що як верхи летітимете, то й на мене наскочите.

— Ні, не бійсь, ми тебе не займемо,—регочуться. А регочуться, наче тарілка об тарілку стукотить, так здорово...

Ось і пішло у нас „слідство“. Пристав потребував нас, десятицьких, після й всіх звали, всіх допитували і що, й як, і хто що взяв. Вийшло, що з усього села тільки я та староста (якось одкрутився: пішов, а після вернувся) „при ділі не були“, а то всі чисто об'явилися: одні думали поживитися, бо заявлено, що за те нічого не буде; другі пішли з переляку, бо їх гнали, треті пішли просто подивитися на дивовижу... І що я посміявся на тім „допросі“ (я ж усе, як десятицький, повинен був у зборні крутитися), коли пристав—дуже він у нас жартовливий,—було, яку дівку попаде й присікається до неї: „Еге, голубонько, дак ти так кровать сама й волокла, овва! І ніхто й помочі не дав... бідна дівка,—дак сама, кажеш?“

— Та сама ж,—прикриваючись рукавом, похнюпившись і надувши губи, каже тая, а вид у неї, як мак, паленіє.

— Так, так,—жартує пристав,—дак це ти хотіла на криваті поспати, га? на чужій постелі, значить?

Мовчить дівка, як піч.

— То треба ж було вже й подушки побрати жидівські—у їх же багато,—а то що ж так на залізяці спати? Це ти, значить, не вспішилась, еге, а то б?...

Мовчить, як стіна, тільки рукавом затуляється. Пристав усміхається: „а я й не знав, що у нас на селі й дівчата злодійкуваті,—думав, що тільки старі баби такі“...

Коли дівка моя, як не зареве, наче корова, та давай рукавом і очі, й носа витирати... „Ну, йди собі з Богом!“ каже пристав.

А смішніше всього було, коли Іван Баран за „велосимед“ одвіт держав,—він і сам такий жартун, а тут ще й пристав: „Оце, каже, Іване, узяв ти собі рахубу!... Що б ти із цим „велосимедом“ робив? Чи ти б його до коня прив'язував, чи що? Ти ж їздити не вмєш на йому,—і на що таке брати, що не знаєш, як до його приступити?“...

— Еге, еге, ваше благородіє,—наче сорока застрекотав швиденько та нерозбірко Йван,—той чортяка, що мене пхнув його взяти, думав я, повинен був би мене навчити й їздити на йому... бо чорти ж усе вмєють.—Пристав сміється: „хиба що так!“

— Та й я, ваше благородіє, тоді гадав так на людей: ви беріть, що хочете, важке,—то вам трудно буде і втікати. А я собі заберу цього коня залізного,—як сів на колесо, ногами замолот тай—шукай вітра в полі! Утічу гень-гень!

— Тай не втік?—пристав каже.

— Та ось же, ваше благородіє, як бачте,—скривившись, проказав Іван.

— Ну, таскай його сюди, того „коня“, коли він тобі не запоміг.

— Та він, ваше благородіє, вже давно у сінцях тут стоїть... приказу дожидає...

Еге, тільки почули приказ, усі таскали назад, сами таскали все чисто; жито мішками на підводах привозили і ссипали у жидівські амбари, а жидки тільки переважували на здорових терезах.

Чоловіки чухали собі потилиці і все проказували ссипаючи: „як брав мішки, то сам накладав; як назад везти—то й удвох не підніму“...

— Еге, еге,—похіхікували жидки,—було б краще й не брати.

А баби плакали й голосили: „а щоб тому, що нас призвів, руки покрутило, губи повигнивали, щоб він святої неділі не діждав, щоб він під вінець не підійшов!“... А хто їх призвів?

Опанас Бугай сидів у себе в хаті цілими днями, обхопивши голову руками, й одно хитався, як гилля од вітру, і не знав що стогнав, і не їв, і не пив, і нічого не чув, і нікого не бачив і не признавав; страшний зробився, як земля—черний; як його ни питала, на що людей підбивав, хто сарай табачний підпалював і чи признає він свою вину сам—а ні слова з уст: так і в острог повезено... А Макар Чогор,—мабуть, його таки добре горілкою налили,—не тільки що не покоровся, а все вигукував: „Я їм ще й не так покажу!... тряця-розтряця їх матері!... Я їм ще й не такої заспіваю... нехай крові хрест'янської не п'ють!... І що мені начальство? На чорта воно мені? Я сам собі голова!“...

Йому пов'язали його узловаті, як дерево, руки й повезли у г'ород... А що мені сміху було з небожем моїм Миколою! Що не наверх до його в хату після „допросу“, то він до мене—аж руки трусяться, білий, як крейда:—Ну, що дядечку, що нам буде? Кажіть швидче! Що там присудили? Ну, кажіть, кажіть...

А я собі помалу: „А хіба я знаю? (Та й справді хіба я знаю?)“

— Та ну-бо, дядечку, голубчику, скажіть, не крайте серця,—чи острог, чи що?...

Стой же, думаю, я тебе пополякаю.

— Еге, кажу, острог.

— І штрах?...

— І штрах, кажу.

— Ой, бідна ж моя голівонька! Що ж тепер робити?—як заголосить жінка Миколина; діти, розуміється, й собі за матір'ю в сльози... А Микола на мене напався, теж мало не плаче: „Чом же ви мене тоді не здержали, чом тоді, дядечку, не казали мені, що буде?... І не гріх вам?“

— Я ж тобі, кажу, скільки разів казав: „не займай, не їдь“... а ти все: „дарма!“ і жінка твоя: „дарма!“ Ну, ось і вийшло—дарма.

— Дак ви ж би мене тоді хоч побили б, чи що, а не пустили!...

— Чорта з два тебе б тоді побив,—ти б мене сам тоді скоріше попобив.

— Та це жінка!—скиглив Микола.

А жінка ж його, тая сама, що виправляла чоловіка, що підбивала його всіма способами, сердилась була на його, що не двічі, а тільки раз успішився по жито поїхати, бо був дуже млявий,—тая сама жінка рвала тепер на собі волосся й тужила:

— Чи піти втопитись? Що мені робити в світі? Сидно мені, сидно! Чи піти завіситись?... Та що з вами, діточками, буде?...

— Та ви ж жито усе чисто одвезли назад?—питаю.

— Усе, усе,—каже Микола,—а як же?

— Ну, то й добре!—кажу,—та й пішов з хати.

Бачу—серед вулиці два козаки з жінками вовтузяться,—козаки хотіли, щоб Нечипорові невістки, гарні молодичі, самотужки везли назад до жидівської економії тії дрожки, що їх батько відтіл притяг. Молодиці сперечались, а козаки їх злегенька пугами пришпарювали,—тільки по пиці не били, а по заду, по животу, по ногах, зовсім наче кобилиць підхльостували; мабуть, не було жінкам дуже боляче, а скоріше лоскотно, бо вони реготались і разом аж сльози у їх крутились у очах і піт виступав на червоних видах, а проте мусіли позапрягатись і тягти дрожки. Один козак сів за пана, другий за возницю,—обидва реготали так, що кучері їх скакали на всі боки,—і проїхались так аж до воріт вигукуючи: „Но, гніда! но, ворона! От так кобилиці,—на таких і сам царь не їздив!“ Після скочили й пішли в хату обідать, бо, казали вони, вже їсти схотілося, поки тут вовтузились... А вже скільки тії козаки живности переїли, Боже ти мій! Не зосталось на селі за три дні ні одного поросяти, ні гуски, ні курки, ні качки, (хиба що котра розумна баба у погребник сховала), їй Богу! І так зловить курку—зараз, як кіт, голову їй круть! і зверне—прямо рукою... І це ж ще тверезі вони були,—добре, що монополюк замкнули... а то... було б лихо! Правда, жидки горілку крадькома доставляли, тільки не по багато... Еге, їли, пили, гуляли, у файки дулися... за три дні всіх гарних дівчат на селі спортили,—як от бува черва на яблуки на-

паде, то ні одного яблука не мине... І ще похваляються: „а чи вашим дівкам у-порожні ходить? Хай попоносяться—ще й спасибі скажуть!“ Пропади ви пропадом!... Правда, де-котрі з їх були молодці: кучері з-під шапки з червоною стрічкою в'ються, бровами моргне, вусом закрутить—дурні дівчата й умлівають і все: „хі-хі“ та „хі-хі“, а далі чуєш,—як заверещить по-за тинками (і просто серед дня) не-своїм голосом: „ой, матінко, рятуйте!“— послі усе втихне... ну, значить, по всьому... Я все, було, маленькими хрестиками під юбкою хрещуся, що моя у гброді, у панів служить...

Покіль пішли тії козаки скрізь „слідство“ йшло, усіх подо-прошували; усе, що награвували, було поодбиране (хйба того жита не взяли, що перелякані люди, побачивши, що козаки йдуть, у гній на дворі потоптали,—ото на весні гній той ярі-тиме!), усе чисто,—може там кількох десятків пудів борошна та зерна не хватало, що по дорозі порозсипали та птиця по-поїла, а то все приставили назад. Перевезли додому за три часи, а з дому возили три дні;—ну, наконець того жиди свої збитки показали, оцінували у десять тисяч рублів. Тільки не по правді вони зробили, та й не по правді! Аж мені погано у роті зробилося, як я тее почув: показали більш, ніж у їх було. Ось тютюну, кажуть, було у їх аж на тисячу пудів,—коли не може того бути,—у їх сарай стільки й не влізе; а зерна показали на тисячу пудів більш, ніж привезли люди назад,—як же так? Ну, нехай сто пудів, хай двісті по дорозі розтрусилось, у гній потопталось, так не тисяча ж пудів,—бодай вас лиха година побила!... Ти бери, бери—одбійрай своє, а на що нащитувати?... Бога не боїшся!... Розуміється, в тебе серце лихе за те, що люди грабували, палили,—як би тебе були попали, то може б і вбили, та все ж таки... Як же так можна?... А може, там і нашому приставу, жартючому, що перепало,—бо як він усе казав: „Деь вона повинна быть тая тисяча пудів—чи за водою пішла, чи в чуже село перейшла, а треба за неї сплатити, небезпремінно треба!“... От тобі й пристав, а я його любив, що такий веселий та гарний!...

Наші люди то пристали на те, щоб усе сплатити... Та на щб б вони тепер з переляку не пристали,—такі стали тихі, та покірливі, та маленькі, як миші у хижі...

Мало й я тоді не вклепався був у біду. Сижу раз у хаті над вечір (ще не дуже й темно було), стара вечерю готує, дитячий гурт у куточку щось шепотить, як жуки,—Іванька малим щось плете, вони божкають та тискаються круг його. Коли це у мене в очах наче маленька блискавочка перебігла. Іванька в кутку щось дьорнув—воно заблищало... щось сховав з руки за пазуху, подививсь зизом на мене і вмить—на двір. Я за їм, наче кіт. „Покажи, кажу, сукин ти син, що у тебе?“ Він хотів на втіки, а я за рукав його придержав: у пазусі у його там щось маленьке намацав,—хлопець тремтить: „Йй-Богу, тату, йй-Богу“... а що „йй-Богу“ й сам не знає. Я витяг щось маленьке золотеньке, кругленьке на цепці,—„Микдаль“—не „микдаль“,—якась цяцька, а для чого—не знаю. Я нічого не спитався більше, як тільки: „ніхто не бачив, крім своїх, ніхто?“ і чую сам, що у мене голос якийсь не свій. Бачу, що хлопець злякався так—не вимовить слова (мабуть, страшний я був тоді), та все шелестить своє: „йй-Богу, ні... йй-Богу!“—„Геть з моїх очей, кажу я, та не хвалися нікому, бо битиму“, прохрипів я. Він счез, а я цяцьку тую у гній і сунув, а далі цілу ніч думки мене гризли: „а як найдуть, а як хватяться?“

Вранці надумався: пішов до пристава, подав йому тую цяцьку й кажу:

— Ось, ваше благородіє, якусь цяцьку я знайшов на дорозі—хтось загубив.

— А чи не в кармані, брат, найшов?—моргає він на мене.

— Ні, кажу, ваше благородіє, не в кармані, бо у мене в кармані дірка, кажу, та ще й карман перед ним вивернув...

Він засміявся: „Ну, йди, йди, каже, з Богом... я тебе знаю“.

Я усміхнувся та й пішов, наче п'ять пудів з шії звалив. На тім і скінчилось моє діло...

Ой, що ж вони, тії козаки, наробили, чи який там з їхнього брата сукин син! Вже їм слід було б виходити з села, коли послідньої ночі розгулялись вони, на конях розскакались; скакали через усе село; гикали, кричали; далі у поле, до другого села, там пили (десь горілки дістали), знов гуляли,—а вранці біжить хлопець,—по мене з зборні послали: „слідство“ треба робить, пристав приїхав: „у полі хлопця забито“ (виявилось послі—не з нашого, з чужого села). Подались ми туди...

Поле гень-гень, аж до самого неба голе... чорне груддя, тільки снігом притрушене злегенька... Нічого, нікого не видно. Аж он далеко-далеко купка собак зібралася—виють голосно та гризуться межи собою... А вгорі гайвороння ціла чорна хмара в'ється. Під'їжаєм ми, порозганяли собак, подивились—лежить хлопець... одно тіло, а голова одсторонь одкотилась і слід кривавий тягнеться... Злякався я... злякався! Як це так, Боже правий! Уперше в світі довелось побачити таке, що людська голова, наче капустана, одрубана, окреме лежить... Тіло окреме, а голова окреме!... Аж дух мені занявся, а пристав подивився й каже: „це козацьке діло—шашкою одрубана“... а послі до людей: „Візьміть, яму викопайте та й заховайте!“ Побігли за заступами,—сяк-так тую яму викопали, тіло спустили, а до голови... усяке братись боїться, їй-Богу! (я аж одскочив геть), поки пристав сам ногою у яму не штовхнув її... тай то після обтирав-обтирав чобіт об землю, наче до його щось причепилось таке страшне, що не можна його позбутись... Таке зроблено!... У мене в середині, їй-Богу, наче що обірвалось, чи перевернулось, чи... і сам не знаю... На другий день козаки од нас рушиди. На прощання усім людям звелено на вулицю зібратись, і вони, од'їжаючи й жартуючи з нами, злегка усіх своїми пугами попогладили по чому попало:—кому вухо пересікли, кому по спині прийшлося,—прощалися: „Прощайте, скоро побачимось!“ (бодай не діждали!) Далі гикнули й уджигнули так, що тільки курява снігова у слід їм устала...

От і розійшлися чорні хмари, тільки сонця не видно...

Посмирнішало у нас на селі, як на кладовищі... А я знов з своїми думками зостався: за що хлопця вбито? І так голова одсторонь, як яблуко, одкотилася, а тіло... все мені ввижається, хоч сплю, хоч не сплю!... І як же так без суду, без ніякого одвіту обійшлося?... Там за крадіжку—у острог, а тут... ну, й жалько мені хлопця, жалько!... А де тієї правди шукати?... У тієї одрізаної голови та очі витріщені, а зуби вищерені, а коло шиї кров, наче червона хустка зав'язана... Дай перехрещуся... І що він їм ізробив? Хиба дорогу п'яному козакові перейшов... Може „здоров“ сказав?... І де тієї правди шукати?... Мати його й досі бігає скрізь—збожеволіла—та всіх питає: „де мій Василь? Де Василь?“ Зустрів я якось її, вона й до мене: „Де Василь?“

Я перед очима бачу тую окрему голову хлоп'ячу, а од матері тієї просто втік, і не міг я, просто не міг їй в очі глянути... наче цеє дило я зробив, чи що...

Моя стара усе клопочеться (вона усе як тая квочка): „Мартине, Мартине, чого ти схуд, аж очі повитріщались, їй Богу!“

— Е, кажу, як там схуд? То я погладшав!—і почну щоки надимать, наче на сопілку граю. Діти в регіт, та й стара трохи осміхнулась.

— А що очі в мене повитріщались, кажу, то того, що багато бачили...

Ну й гризуть же мене думки, як воші! Ну й голова ж у мене стала, як решето: що треба робити—про все забуваю, тільки наче й є в голові у мене що:—„і де тая правда в світі ділась? Чи її вкрали, чи тільки сховали?“...

Г. Григоренно.

ЗО МЛИ МИНУЛОГО.

УРИВКИ СПОГАДІВ.

Коли я силкуюся пірнути гадками у дитинства мого глибінь, то мені уявляються, як марево колишнього сну, дві пригоди. Мов тепер бачу—місячна ніч; я з нянькою, мамою й татом у колясі; вона хитається з боку на бік і спускається тихо в долину... Коли це раптом щось як не лусне і півоз швидко покотився вниз... Мама в крик, а за нею певне й я... пам'ятаю лише, що вона мене схопила і притулила міцно до лоня, а мій батько потягся, вперед помагати возничому здержати коней... Далі якийсь гвалт, брязкіт розбитого скла—і вривається спідгад. Потім ще виника з тієї ж доби друга картина: ясний ранок, якась зеленкувата зала, колони й одчинені двері на залитий сонцем рундук... Мене няня веде до нової тьоті віддати добридень; я опинаюся й не звожу очей, а це враз як гляну—аж край дверей на тумбах стоять чорні люде (звичайно статуї)... Я в галас і на втьокні!... Мені вже дорослому розказувано, що справді, коли батьки мої зо мною, що мав тоді два роки, поїхали на одвідини до тітки моєї, батькової сестри, в Опошню, то коні понесли нас з гори й за малим Богом не сталося нещастя, і що другого дня я у тітку ж перелякався страшенно чорних фігур.

Після отих подій, що врізались мені в пам'ять так зрана, налягає вже на мої спогади якийсь хвилястий туман; крізь його маячать непевними прдсвітками—то приїзд у блискучім убранні батька з силою забавок, то його золоті з дзвоном дзигари, то лави якихсь верховців, то барабани й курява...

Батько мій, Петро Йванович Старицький, був ротмістром в уланах і перші по одружінні роки служив; ото ж покойній матері й випадало то у своїх батьків сидіти з немовлятком, то їздити з ним до полку, то zostавляти дідунові й бабуні унука. Бать-

ко мій скоро вийшов в одставку, й помер; але про те річ буде далі.

Спогади мої більше вже систематичні й ясні починаються з шостого року, з села Кліщинець, де пробував я у Лисенків—дідуня й бабуні по матері. У тім пробуванні не пам'ятаю я щось моєї неньки; вона вже з'являється потім: певно, мама проводила тоді час у полку біля тата, а мене лишала у батьків своїх, бувши певна, що вони любленого внука доглянуть.

Мій дід, колишній пан маршалок, Захарій Осипович Лисенко, одержав освіту в першому шляхетському корпусі в столиці, де спочатку й служив ще за Катерини II й Павла, а потім знову ратником за Олександра I й одбув „отечественную“ війну. Залишив він зовсім службу полковником і вернувся в рідний край, де й одружився з своєю ж землячкою. У дідів було три дочки—мама моя Настасія і дві тітки мої— Анна й Єлизавета Захаровни та два дядька—Михайло-генерал і Сашко; третього дядька Ілька не пам'ятаю бо він умер до мене. З цієї родини найбільшу в моему житті мають вагу—дядько Сашко та тітка Ліза, звичайно після матері, яка рано змерла; але в Кліщинцях тієї ранньої доби я пригадую лиш дідуня й бабуню, вельми вже старих, та вряди-годи молодого ще дядька Сашка.

Скільки уявляється моїй пам'яті, дідуньо був на зріст високий, мав сиве, хвилясте волосся до пліч і завжди був голений; не пам'ятаю щось і усів... Що до обличчя, то воно було суворе, але йому в очах з-під сивих брів, стільки ласки світилося, що зразу, коли подивився було в них, усе обличчя здавалось щирим та добрим. Ходив дідуньо у довгім каптані, з патерицею, або сидів у великім креселку за книжкою. Для свого часу був він надзвичайно освічений, знав добре французьку мову, зачитувався Вольтером, та й у душі був вольтеріанцем.

Бабуня ж моя заледве грамоту знала й була чистим типом української, старосвітської пані; світоглядом, звичаями, мовою вона мало чим одбивалась од селянської поштивої баби. Ходила бабуня в простім убранні, голову пов'язувала по білому немов би очіпку шовковим платком, і найбільше любила прясти. Мов бачу її за кужелем: виводить довгу, тонесеньку нитку, а веретено спускається на долівку і сюрчить, бігає дзигою. Лице у бабуні було худеньке, у зморшках, але люб'язне й ласкаве, аж світилося.

Услужувала при домі сама-но жінота: нянька моя Палажка, середнього віку людина, з дочкою Оленкою—старшою за мене літ на п'ять; баба Сірчиха—кльюшниця, що наглядала за дівчатами-коберилицями й за хатнім господарством, та покойовка Титяна, молода й дуже гарна. А з челяди у пам'ятку—кухарь Петро й Лука Швець,—останній найбільше, бо любив рибу вудити й мене до тієї потіхи схилив.

Кліщинський дім був невеликий, мав шість покоїв, передню й двоє сінць. Стояв він на високім підмурку, але був дерев'яний з старим, соломкою критим дахом. На гостинім під'їзді був широченний рундук, на який вели положисті сходи; над рундуком на чотирьох слупах звисав ганок. Двері, обмежені двома вузькими вікнами, вели в невеличкі сінці, а з них уже другі провадили у світлу „передню“. В „передній“ було теж двоє дверей: одні—просто в „середню“, а другі справа—в „диванну“. „Середня“ кімната була на три вікна, досить велика, на взірць зали; у їй завжди обідали й вечеряли. В однім кутку її стояли високі, під саму стелю, дзигари з зозулею; перед дзвоном дзигари шипіли й гарчали, а по дзвоні вискакувала зозуля й кувала години. Мебель у „середній“, та й по других покоях, була дерев'яна, лакована: диван, широкі креселка з поруччями та стільці; сидіння були з тканих умисно на те коців. Долівки, двері й лутки в домі були не крашені, а натерті добре олією, яка пройшовши в дерево, додавала йому темноватого, глянцевого вигляду. У „середній“, та майже й по всіх кімнатах, на вікнах були білі з кличичками штори, а по долівках—килими, яких у бабуні малось досить. Над диваном шаріли вогнем дві французькі гравюри—Везувій і Етна, а по бокових стінах красувались картини з часів директорії. За „середньою“ була „чайна“, на два вікна світлиця. Між вікнами блищало кругле в позолоченій фігурній рямі дзеркало; під глухою стіною стояв трохи більший, ніж в „середній“, диван з креселками; а над диваном біла у вічі велика картина „Мирь Європы“: на переднім плані пишалися дві величні фігури царя Олександра I й царіці під руку; по обіруч фігур тислись генерали вже по пояс царям; під ногами у царя кораблі мрілись, а в головах летіло два янголи з довгими сурмами та биндами, на яких написано було: „Слава“. Супроти вікон, край дверей, що вели в спочивальню, стояла невеличка шафа з чайним посудом,

а край стіни, суміжньої з „середньою“, тулились дві більших шафи з книжками. У кутку біля вікна спиналось високе та глибоке кресло з корельської берези, а над ним красувався портрет Вольтера у білим париках, з книжкою. Над диваном ще, по обидва боки „Мира Європи“, висіли вінки з жита й пшениці; не здіймались вони від жнив до жнив. У цій кімнаті завжди пили чай, а чаєм і снідали. За „чайною“ була спальня, або ще звали її й „спочивальнею“; вона вважалась бабуніною кімнатою і все було там до її смаку уладновано. Праворуч од дверей здіймалась велика кахльована груба з довжелезною лежанкою; з кахель визирали сині та червоні чудернацькі квітки. Посеред стелі лежав дубовий сволок; він завжди був завішаний низькими в'ялених яблук і білих грибів та мотками пряжі. На лежанці стояли товстопузії сулії з наливкою з виборних ягод, бо ще і в льоху малося чимало з наливками барил. Між вікнами, що дивились на другий бік двору, стояла велика бабуніна шахва, повна варення, шербетів, повідла, пастили, пряників і других ласощів; там же на полицках лежала й свіжа садовина. Та шахва була мені найлюбіша: дух від неї сповняв знадлихими пахощами світлицю. Під глухою стіною стояло двоє ліжок одороблених, дубових, а все покуття вставлене було богами в срібних та золотих патах; за образами пишались пучечки васильків та жовтих повних гвоздиків, а перед ними блимала раз-у-раз лампадка. Другі двері з спочивальні вели в „дівочу“, а звідти вже в чорні сіни.

„Диванна“ була така ж завбільшки, як і „середня“; по-під усі стіни в ній приладнований був низький зеленим сав'яном оббитий диван; в однім кутку її стояв високий столик з цибухами, а в другім—такий же з мідними гудзями, на яких висіли сталеві обручки на шнурах, причеплених до середини стелі. На супротивній стіні було вбито кілька гаків і тими обручками бавилися. Треба було через усю кімнату закидати їх на гаки, щоб нанизалися. Отой покой призначений, видимо, був для забав і для курева, хоча дидуньо з бабунею заживали тільки табакю, але за мене через його од стіни до стіни тягся верстак, на якому дівчата вишили ткали. З „диванної“ ще була направо хатина,—з початку в її пробував дядько Сашко, коли приїздив на погулянку з Крилова, де він служив у кирасірах, а потім у ній оселилась дячина, вдова по дядьку Ільку, Анна Петровна, з дочкою моїх

літ Анютою. Перше й кімната ота звалась „паничівською“ і в її було повно всякої зброї, а потім уже—всієх жіночих оздоб.

Перед домом спереду росло дві тополі й кущі акації; садка придомі не було, а він лежав за селом аж над горою; за тополями та акаціями розлягалось дворище, широке й просторе, заросле геть роменом та щирцею. На-право тулились невеличкі офіцини, в яких містили на ніч гостей, а на-ліво далі стояла велика „двірська“. Двір оточений був барканом з штахетними вирізами. Саме проти воріть через вулицю здіймалась трьома банями церква, а ближче, край самої фіртки на цвинтарі, стояла низенька на чотирьох слупах дзвіниця. Пізніше й церква була поновлена, покрашена, і дзвіниця збудована нова, а тоді, пам'ятаю, здавалися вони темними, трухлявими, оздобленими мохом зеленим. За барканом по обидва боки розляглося село. З рундука мрілась за селом гора з вігряками і з покрученим узвозом. Гора вривалась над Сулою страшеними кручами, і здаля оті кручі здавалися золотисто рожевими скелями, химерно кинутими одна на одну. З тилу за домом, проти вікон спочивальні, спиналась висока, рублена комора з бляшаним півнем на даху, який крутився по вітру, а далі справа горбилась пекарня. Задній двір був менший і обривався кручею зараз за коморою та пекарнею; під нею хвилювало Сулище, протова Сули. З спочивальні, або з кручі видно було на горі за Сулицем якийсь панський будинок, і вся околиця, скільки ока, зеленіла засульними луками, темрилася лугами й синіла сизою млою далеких просторів.

Життя у дідівським будинку точилось тоді тихе, самотне. З родичів і гостей мало бував хто. Пам'ятаю тільки сусід, тобто галичанин з с. Галицького, яке по Сулі вниз лежало версти за дві. В Галицькому сиділи Лисенки, дідуньові родичі в других, і генеральша Магденкова, своячка. Що ж до будинка на Сулиці, який був найближчий до нас і видний був з віяна, то він належав пану Лисянському; але господарь його був далеко й будинок стояв пустою з зачиненими віконицями; це мене завжди вражало. З далеку наїздив уряди-годи товстелезний пан, лисоватий, чорнявий, з вузенькими чорними вусами, мов п'явками, і з одвислим, пухким підборіддям. Пан той на пальці мав дорогого перстня, а в руці золоту табашницю і говорив стиха, засапавшись. То був теж маршалок золотоноського повіту, пан Ілляшенко, вельми багатий; з

ним дуже панькались, бо він позичав гроші й мало хто не був йому винен. Хатньою мовою була у нас щира українська: бабуня другої не знала, а дідуньо хоч і закидав по московському, а то й по французькому, але вимушений був через бабуню балакати по нашому, хоч може й не чисто. Мама моя, дядько Сашко й тета Ліза говорили теж, як бабуня, навіть гості—батюшка й товстий пан Ілляшенко—вживали рідної мови; от тільки генеральша Магденкова та її сім'я говорили вже по московському, бо були литваками: це мені тоді різало вуха й я не розумів генеральської мови, а самої генеральші боявся.

День тоді, принаймні осінній, чи зимовий (певно я в-осени прибув до Кліщинець) сходив у дідів так. Життя починалось у досвіта. Я спав у бабуниній спочивальні, на її ж ліжку, а з ранку перебігав і до дідуня. Бабуня прокидалася ще в досвіта, а дідуньо долежував до світання. Як тільки крізь щілини вікониць свинє було блідий іще промінь, старий вже кличе бабу Сірчиху, або мою няньку Палажку, щоб одчинила вікониці, і зараз же їх роспитує про погоду.

- А що на дворі робиться?
- Нічого,—відповіда лаконічно баба.
- Как нічого? А дощу нема?
- Моросило немов у ночі.
- А хмарно, чи сояшно?
- Над Матвіївкою ще стоїть хмара, а над Галицьким уже вітер розвіяв.
- Видиш—вітер є, а ти кажеш—нічого!
- Та вітер здоровий.
- А звідкіль?
- Хто його зна, немов звідти й звідти...
- А, безтолкова,—досадував дідуньо,—да ти ж дивилась на комору, куда півень головою?
- До Лисянського.
- Ну, значить, звідтіл і вітер, і певно холодний?
- Аж зашпори заходють.
- Ну, бач, виходить—вітер московський, чого доброго й сніг принесе... Гм... гм... Нада позвать діда Остапа, щоб омшаник опорядив на зиму, а то бжолла змерзне.

Такі довідки метеорологічні дідуньо завжди робив зранку і на них фундував розпорядки. Проте він не дуже то в хазяйстві копався, не часто зазиравав навіть у поле, покладаючись цілком на атамана Дмитра Супою. Останній взагалі не дуже то вважав на панські накази. Правда, й дідуньові накази були здебільша химерні: то бувало одмінить оранку, чи сійбу, спіраючись на метеорологічні висліди баби Сірчихи; то загадає греблю гатити в жнива, прочитавши в Бердичівському календарі, що серпень має бути дощовий; то забажає сіяти самі коноплі та сояшники, бо генеральша ставить якусь чудернацьку олійницю; то перелічить на протязі квадратного локтя колоски й зерна і на тім зважує цілий добуток, та й продає його Гершкові. Так ото ж, кажу, що дідуньо до хліборобства мало впадав, а кохався в садку й пасіці; проте що-дня до його приходили і Дмитро, й Гершко, і що-ранку він турбовався про погоду.

Бабуня так обережно вставала, що я ніколи й не чув; вона ще вкривала мене тихесенько ліжником, або ще чим-небудь, щоб дитині було тепло й затишно, і я, заритий у пуховики, вилежувався, на більшім просторі розкошуючи. Тільки при дідуньовій розмові вже прокидався, бо голос у його був досить гучний.

Почувши його, бабуня накидалася:

— Захарій Осипович, не гомоніть бо так дуже: дитину розбуркаєте, а воно б ще спало та й спало.

— Ти його, Настенько, збалуєш ні на що,—grimne було благодушно старий.—Йому не бабою бити, а генералом, как його дялько Михайло... От і Суворов вставав до сонця і кричав „кукуруку“!

— Та годі бо!—пробувала спинити жарти бабуня; але я вже прокидався й сам кричав:—кукуруку!

— Вот і молодец!—сміявся дідуньо.—Ну,—затягав він рипучим голосом: „Frere et Iane, Levez vous!“ А я зараз же підхоплював пискливо: „Sone la matinè, sone la matinè, b'm, bam, bom!“

Бабуня тільки махала рукою й виходила, буркочучи, з хати, а я перелазив через бильце мершій до дідуня.

— А я Суворов?—лащився я.

— Будеш, коли вчитимешся.

— А може краще Фрідріхом Великим?—вагався я в виборі.

Мені ці герої були вже зтроха знайомі. У дідуня в бібліотеці мались роскішні ілюстровані видання, й дідуньо мені часто, щоб заохотити до книжки, показував їх і поясняв малюнки, які взагалі мене дуже тішили, а найбільше вояцькі побойща. Ото ж дві товсті книжки—життєписи Суворова та Фридриха Великого,—мені були найлюбіші.

— А,—термосив мене дідуньо,—а не хочеш бути Жан-Жаком Руссо, чи Вольтером, га? Тобі до смаку боевіє герої? Прочитай обидві книжки та й вибери. Прочитай!

— Там по гражданському букви,—запинався я,—от у часослові гарні, великі.

— Так ти не вмієш?... Гай, гай!—дратував дідуньо.

— Я вже склади всі знаю: буки-аз—ба, віди-аз—ва, добро-аз—да... і потрійні: віди-рци-аз—вра, добро-люде-аз—дла, твердо-живіте-ук—тжу... і разом хутко: ба, ва, га, да, па, ра, са, та... А дячок говорить, що треба ще й слово-титли знать!...

У Кліщинцях почав я у дячка грамоти вчитись, а потім у Лебихівці був уже навчителем у мене бурсак.

— А вже ж: без титлів нельзя церковних книг розобрать, а вот ти швидко учись, то й апостола прочитаєш,—заохочував дідуньо.

— Та!... Я швидко прочитаю... От і Суворов читав... а Фридрих ні... Чого Фридрих не читав? Йому не давали, дідуню?

— Гм,—усміхнеться старий.—Фридриху було некогда, а то читав би радніше.

— Чого ж некогда?

— А того, що у його било под рукой царство. У Суворова не било царства, бо он сам служив царю і по царському приказу бив неприятеля, а у Фридриха било свое царство—Німецьке; а в кого есть царство, тот должен неклуваться що-дня, що-години, щоб усім людям у його царстве било добре, щоб всі билі ситі, одягнені, щоб сильний не обижав меншого...

— А чого ж генеральша б'є людей?—перебивав я старого.

— Хто тебе казав?

— Лука Швець.

— Не слухай брехень!—зітхне дідуньо.—Нікого бить нельзя... У Бога все рівні... і простіє люди такі ж самі, як і ми... Вони бідніші, правда, но оні в том не виновати...

— А чого ж бабуня лаяла, коли я подарував свою хустку Грицькові?

— Яку?

— А ту шовкову, що мені шию зав'язують...

— Ну, бабуня й сердилась за те, що тобі зав'язано шию, щоб не остудився, а ти сорвал і по вітру гасал розхристаний.

Такого й иншого змісту велися у нас розмови що-ранку, поки їх не зривала бабуня.

— Вставайте, вставайте-бо, Захарій Осипович, час: вже кава готуватиметься, а малому ось-ось принесе баба вареники...

— Ну, рушаймо, Миша, живо, по походному... — раз, два, три!... крикне було старий і почне одягатись.

Я теж кидався до одежі; але нянька не допускала мене, не зважаючи на мої супереки, та й бабуня обстоювала, що рано ще дитині „утруждать“ себе: малому й підвередитись, мовляла, не довго, хай ще нагулює собі сили.

Хоч дідуньо був і иншої думки, але з бабунею змагались не важивсь. Таким робом няня мене одягала, мила, чесала й нарешті ставила перед образи молитись. Молитів треба було прочитати чимало, і я під кінець озирався часто, чи не несе вже баба Сірчиха вареників? Кажуть, що коли я читав „Отче наш“, то після слів „хліб наш насущний дай нам днесь“, питався инді у бабуні з досадою: „чому хліб, а не булку?“

Булка мені очевидячки була більш до смаку.

Одягшись, ми виходили в чайну, де вже круглий стіл покритий був білою, як сніг, скатертиною; на столі червонів томпаковий самовар і кофейний лембик; про його скажу кілька слів, бо з тим лембиком сталась мені потім пригода. Це справді був мідний лембичок, на трьох ніжках; зверху від шийки йшла тоненька рурочка, загиналась униз і, пронявши ніжку, стирчала гостресеньким кінчиком; в середину лембика наливався спирт, шийка затикалась міцно, а під спід ставилась спіртова лямпочка. Коли спирт починав парувати, то пара виривалася з силою під сподом з кінчика рурочки, пролітала через лямпочку, займалась і огнистим синьо-червоним струмком палахкотила мало не на локоть у довжину. Кофейник ставили під це полум'я, яке огортало його з усіх боків, розсипаючись цілими шумливими пасмами склянок. Найцікавіше було мені дивитись, як варилася кава і бабуня

без мене лембика не запалювала. Крім того стояли вже на столі масло, сметанка парена з шкуркою мало не до дна горнятка, плетенка з коржиками, бубликами й крендельками, часом підсмажена булка у маслі.

За сніданком чи за обідом, та й так, няня не одступалась від мене, щоб дитина не вдавилась, не обварилась, щоб не набила собі лоба, або не зробила якої шкоди. Няню я дуже любив за її ласку, упадливість, а найбільш за казки; проте її поміч за столом мене досадувала й де далі, то дужче. А коли було виїду з нею гуляти, то аби вирвався—тільки мене й бачила: я вже знався з хлопцями на селі, мав приятелів, то бувало, як дременемо, то аж на Дривальці опинимось (друге село, суміжне з Кліщинцями). От тільки, коли приходив навчитель, то няня вже мене видала на нього, та й то іноді сиділа в куточку, щось шпортаючи, й доглядала, щоб навчитель не „утруждав“ панича й не знесилював його ученою м'юкою.

По каві дідуньо сідав у своє вольтеровське кресло й поринав цілком у книжки, а бабуня часом в'язала панчохи, чи якісь хустки, а то мотала з веретін на мотовильце нитки, або бралась до мотушки мотати пряжу в клубки. Часом замість мотушки бабуня надівала мені на руки цілі пасмища пряжі й я мусів тримати їх, аж поки бабуня не розмотувала до нитки. Правда, бабуня мені в ті часи розказувала цікаве, а потім наділяла чи пряником, чи маковником, чи яблуком, і я ніколи не нудився такою роботою, сподіваючись завжди на надгороду. Як ми чаювали дуже рано, то о дев'ятій, чи о десятій годині приходив до мене навчитель—дячок. Лекція дячка завжди відбувалася „в середній“. Дячок Ісай був довготелесий, лисий, з товстим синім носом, окульбаченим здоровими окулярами; окуляри зв'язані були на потилиці поворозками, од яких висіли аж на спину кінці; за окулярами блищали маленькі червоні очі, а ніс так був набитий табакою, що дячок аж гунявий був. В довгій свитці, підперезаній поясом, в чоботях, вимазаних ворванню, намащений оливою, з указкою за ухом, дячок у передній ще крикав, відкашлювався й облегчивши двома пальцями носа, обтирав його якоюсь темною хустиною й увіходив у „середню“.

— А хто там?—озивався дідуньо.

— Я, причетний слуга вашої вельможної милости,—одмовляв дячок, посуваючись боязко й кашляючи в долоню.

— А, Ісайя!—обертався до його дідуньо...—Здоров, здоров!... Миш! До науки! На лево кругом марш!—командував він до мене й додавав дячкові:—А що, як батюшка, отець Михайл?

Дячок кланявся й цілував руку у дідуня.

— А, хвалити Бога, нічого. Вони учора вранці хрестили у Свирида Коця... сина Бог дав... Захарієм нарекли.

— А, тьоска! У Свирида? Прекрасно: то були все у його дочки, а то й син. Що ж—радий?

— Вельми... частували так... Спотикач у його,—так і батюшка пили та хвалили.

— Вот тобі й Свирид!

— Воїстину... а матушка їздили у пасіку копати буряки й картоплю.

— Що ж; уродила?

— Набрали дванадцять мішків... Там і на мою частку випало три мішечки... Картопля нічого собі, пісковата, але не така, як во время оно: оскудіває в числі...

— Зайдеш з мішком у двір, то я дам ще своєї.

— Благодареніє щедротам вельможної милости,—кланявся дячок,—вашими добродійствами тільки й держимось,—і відкашлявшись, вів далі:—матушка теж наминались про щепи... та вони самі зайдуть... оце на тім тижні збираються льнувати...

— А, поможи Боже! Ну, Миш! скорим шагом! Учись,—наука великое щастя... от, як вмітимеш читати, то я тобі всі книжки подарю... а от них стільки добра, скільки за вік свій не знайдеш.

Ні я, ні дячок не розуміли, про що провадив дідуньо; але останній сумно кивав головою й поясняв:

— Во істину! От, як букварь скінчим, то й горщик молодшої каші розіб'ємо...

Я розгортав букваря, досить уже засмальцьованого та подертого і голосно за указкою дячковою показував склади, а потім і читав по складах: „отверзи уста мої, Господи, і восхваляю славу Твою“...

З пів-години я уважно вичитував: „Бог, Божеський, Боголепний, Богоугодіє“, а далі вже на словах—„страмнопримний“ і

„страстотерпець“ утомлявся й починав перебивати свого навчителя всякими запитаннями.

— А що таке страстотерпець?

— В молитвах есть...—одкаже було дяк, смикнувши з свистом табаки.

— А що ж воно значить?

— Що? Молитвословіє...

Мене ця відповідь на задовольняла й я допитувався далі.

— А що таке „кустодія“?

— От згадали!—всміхався дяк.—Ще далеко до кустодії: це на страстях у велику седмицю читають... аж при кінці...

— Але що ж воно?

— Гм... що...—чухав він потилицю, а потім обривав зразу:—та не злягайте бо грудима, не давїть книжки...

— Обридло!—вередував уже я.—Краще писати...

— Ох, паничу!... Як би ви були в бурсі, то списали б вам стару панійку за це слово... Бдіте, да не внідете...

Я нишком сіпав за поворозку ззаду дяка; окуляри спали йому з носа, а я заливався реготом...

Дяк сердився й нахвалявся пожалітись панові полковникові, але я його не пускав: згода наставала небавом і я приймався до писання. Гусині пера темперував мені дяк, а писав я по чорній дошці білилом; виводив уже я гражданські літери з прописі й переписував навіть слова: „всякая тварь дышетъ“, „Бога бойтеся, Царя чтите“, „сладостно умереть за престоль и отечество“... Писати я писав залюбки, але бабуня зривала через яку годину нашу науку.

— Годі вже, годі!—появлялась вона на порозі з чаркою горілки й періжком.—Не муч його, дяче: воно ще мале... А от випий чарку березівки та заїж періжком... А ти, мій сердешний, біжи снідати,—і вона мене пригортала й голубила.

Дячок підходив до ручви за чаркою й уклонившись рушав далі; а ми з бабунею йшли до „чайної“, де вже на столі стояв другий сніданок: конечно—пирого, маринади, кулешик, галушечки, пампушки, драгоне й інше, вважаючи який день—писний, чи скоромний. Усі пости й середі з п'ятницями додержувались там строго, а бабуня ще й понеділкувала.

Після сніданку до дідуня приходив орандарь Гершко, а то й до сніданку. Пам'ятаю, що він був худорлявий, рябий, з вузькою борідкою, в ярмулці й пейсах (тоді ще їх не було заборонено), і перед тим, як зближався до чайної, дуже чепурив свої пейси,—примочував їх слиною, накручував на пальці й приладновував до ярмулки; проте вони в гарячій розмові,—а спокійно Гершко навряд чи й балакав,—підскакували й били його по щоках. Гершко, крім корчми і грошових інтересів, держав ще й млини на Сулі. Млини ті були спочатку власністю одного дідича—діда мого діда, якому належали всі Кліщинці, Матвіївка й Галицьке; але ключ той дітям уже розбився на трое, а онукам аж на семеро. Землю й людей можна було поділити, а млинів рубати на частини не доводилось. Вони складали одну велику будівлю, в якій малося дванадцять кіл. Ото ж будівля, містки й греблі мусіли зостатися в спільній власності, а поділили спадщики лише кола. За ті часи у дідуня було п'ять кіл, у Лисянської два, у Антипова одно, у генеральші два й у Лисенків Галичанських два кола.

— Ну, що скажеш, Гершку?—радів, видимо, дідуньо, що малося з ким побалакати, і зсунувши окуляри на лоба та заживши добру понюху табаки, відсовував книжку.

— Хвала Богу, вельможний пане маршалку, у нас усе благополучно... От тільки чув, що в Матвіївці прорвало греблю, то щоб горішня вода не наробила нам шкоди.

— От, тобі на!—бентежився дідуньо,—з чого ж то?

— Хіба вони, пане маршалку, дбають? Ой, вей! Так же, як і наші пани, вибачайте ласкаво,—поки скличеш усіх, то й лапсердака поб'єш і пейси обсмичеш... Ой, ой!... А там дідича нема, а господарює простий мужик, то йому в голові гребля? А бодай я так свої діти кохав...

— А! Кателіки!—вилається дідуньо: це слово у його було найбільшою лайкою.—Ти поїдь туди, накричи од мене,—щоб ту ж минути... а то я з ними по Аракчєєвському!

Не знаю, чи розумів Гершко дідуньову погрозу, але вхвалював її вельми.

— Так, так, пане маршалку, не попускайте! А то, ховай Боже, коли звідти хвиля посуне, то греблю на Сулиці вирве,—вона й без того ферфал диге—і наші млини опиняться у Дніпрі.

— *Sacre nom de Dieux*... Ти побіжи туду зараз!

— Йо, йо! У мене самого по-за шкурою, звиняйте, компанія біга... Ох!—зітхав він і почувавши за пейсами, додавав уважно:— наша гребля, кажу, що одводять Сулу від Сулиця,—вей, вей—аж двигтять: вода вже промила... Я з вухами лягав на греблю—дзюрчить, аж у трьох місцях... Ой, мамеле! Як Сула вирветься! А вже на Чортовім мосту дві палі вимило... Треба, вельможний пануню, поклопотатися завчасу, а то надбігають кучки й дощі, то щоб не сталося нещастя...

— Я напишу до всіх спільників; а ти теж побіжи, щоб збиралися на шарварок...

— Напишіть, вельможний пане маршалку, і пану Лисянському.

— Какому!—стрепенувся дідуньо.

— А вашому сусіді, що за Сулицем: приїхав оце, прибуб сюди, як маму кохаю.

— Настенько, чуєш?—гукав дідуньо.—Какойсь Лисянський осел біля нас.

— О?!—цікавилась і бабуня, виходючи з своєї спочивальні у чайну.—Справжній господарь?

— А справжній, пані: отой, що закупив маєтки від покойного пана Романа. За десять літ оце він уперше заглянув і каже, що осяде цілком.

— Ти його бачив, Гершку?

— А бачив, вельможна пані: дуже строгий, балака не по нашому і не второпаєш...—што та пошто,—от як генеральша, а то й гірше ще цвенька... а я тільки очима кліпаю... далібуг, аж сміх бере... тільки кланяюсь. А тут приходять до його Павло Дзюба, рибалка, що й вашій милості часом рибу приносить, що жінка його вовну красить...

— Ага! Ну, ну...

— Щось немов би то пан заборонив людям рибу ловить у Сулі, при його бєрезі... чи що: хто його розбере—ото й кричав... Ой, мамеле, як же кричав, мов на пуп! Я спочатку слухав, а далі назад, вей-зе-мир! Уф, налякав як! Аж зацінівся, та репетує: „я вас навчу, проклятих хахлов, я покажу вам, мазепи!“ та як хвисне Павла по пьску, щоб я луснув...

— Господи! — сплеснула бабуня руками.—Такого поштивого діда?

— Ах он, фармазон! Рострелять!—аж схопився дідуньо.—Какое он має право заборонять? Річка вільна, это не озеро і не став! О, diable! Пусть он до мене заглянет, я йому покажу мазен і хахлов! пришлеци, кателики! Лезуть до нас на здирство, та ещо й кирпу гнут, рукам волю дають!

Дідуньо, пам'ятаю, так розсердився, що й я налякався й кинув їсти вареники.

— Годі вже, Захарій Осипович!—забентежилась і бабуня.—Не гнівайтесь дуже: ще завадить, борони Боже, і прийдеться сабур заживати.

Сабур у дідуня був єдиним всемогутним лікарством проти всього.

— І то правда, цур йому!—аж плюнув дідуньо.

— А ти краще, Гершку, поклопочись за рибу: тепер оце в-осени лящі ловлються...—одхиляла на инше бабуня:—та коли поїдеш у Матвіївку, то привези яловичини, а то гуся обридли.

— Добре, вельможна пані.

— А той пусть і не дума, щоб я до його писав! Хай перш сюда явиться, то я його по Суворовськи!—не втишався дідуньо.

Гершко низько кланявся й на дибках виходив з „середньої“. І довго ще, по відході Гершка, бубонів щось про себе дід, а бабуня з тривогою на його позирала...

Перед обідом, як погода була тепла та соняшна, я завжди гуляв на дворі, а то й по селу, з нянькою; там уже, як спіткаю було своїх товаришів-хлопців, то й по няні: вирвусь, та й гасаю з ними і по токах, і по левадах, і по ліщині, що густо росла по кручах і лугах над Сулою. В луги й ліщину я любив дуже ходити: там крім оріхів, росла ще й ожина. Оленка завжди підмовляла мене й своєю матір, щоб там гулялись; тільки туди було далеченько, а без дозволу бабуні відбиватись від дому було невільно; бабуня ж пускала хіба в свято зрана, у теплу надежну погоду. Ото ж пізньої осени й на думку не спадало проситись, бо мене страшенно кутали й мало не цілу зиму у покоях держали. Приходилось бавитися в хаті, і я по сніданку найбільше гуляв з Оленкою, що рада була збутись роботи за-для паничівської вітхи.

Гуляли ми в піжмурки, в схованку, в коней, а то й у довгого воза; робили з карт москалів і шикували у лави... У війну

найцікавіша була забавка: я удавав Суворова, а Оленка Фридриха, або й Наполеона; розставимо було картяні війська і почнемо дмухаючи їх валити,—хто зостанеться переможцем, той і їздить на другому верхи... звичайно, панич ніколи не бував побідеником і Оленка його завжди возила. Тим то Оленці війна не подобалась і вона була до ляльок прихильніша; де-коли й я з ляльками її бавився й удавав із себе то лікаря, то навчителя, вельми лютого.... Побігаю було та й берусь до малювання: змалку воно було моєю пристрастю. Ніхто мене тоді малювання не вчив і я легким робом доходив штуки: візьму було картину, накрию її чистим папером, та й притулю до шибки і навожу олівцем через світ риси. Картини мені купувано було у коробейників, звичайно, не мудрі й не дорогої ціни—гривня за пару, або найбільш гривеник: то генерал якийсь на коні, а під ним тьма-тьмуща і своїх вояків, і ворожих, то з квіткою пані, а то й святе що. Пофарбовані були малюнки з одного маху руки недбалой й нетямущой: розженеться зелена стяга з поля й перетне усі обличчя людям, або червоний колір з генеральської бинди чи коміра розбіжиться геть і перетне річку... Про небо й не кажу: там такі чудасії виходили, яких й на привієнці світа, мабуть, не буде. Так ото, списавши олівцем риси, я хапався замалювати їх акварельними фарбами... Мені моє малювання дуже подобалось і тишило надто, хоч дідуньо над ним і сміявся...

Незабаром, о першій годині, ми й обідали і завжди в „середній“. Мені ставили високе креселко, і няня, обв'язавши мене щільно серветою, різала мені м'ясо, кришила вареники, студила, на злість мені страву й мало не годувала з рук, за що я ображався страшенно: у нас завжди йшла війна, щоб вона не мішалась до моєї страви; бабуня держала сторону няньки, а дідуньо—мою. Не в пам'ятку вже мені, які були тоді страви, тільки згадується, що дідуньо любив пісний борщ з товчениками, або з сушеними карасями, шучу икру, кашу пшоняну на раковій юшці, солянку з в'юнів, драгоне з чабака і всякого роду вареники—і з картоплею, і з урдою, крім сиру; а бабуня любила гуску з яблуками, индика до підльови, якусь потравку з шахраном та имбирем, і затірку та лемішку. На закуску між иншим подавано й кашу; вона мені була так до смаку, що я завжди прохав бабу Сірчиху,

щоб частіш її готувала. Певно пісних страв уживали там більше, бо й тепера вони мені більш до смаку.

По обіді дідуньо й бабуня одпочивали і мене примушували до того, але я опірався рішуче, хіба, набігавшись до втоми, дуже вже знемагався. В-осени ж і зимою мені можна було побавитись і без догляду бабуні. В диванну вона мене не охоче пускала, бо там було холодніше, та й у прихожій, мовляла, могло обвіяти; а мене тим більш туди вабило. От, скоро було засне бабуня, я вже і в диванній,—дивлюсь і люблю, як коберниці перебирають основу мотушками кольористої вовни і як з непомітних пружечків, стьобків виходив чи листок, чи квітка, чи химерний який викрутас. Яскраві, розмаїті фарби вбірали в себе мої очі. Я й старшим уже любив додивлятись, як гаптували на п'яльцях, або як малювали: останнє й тепера мені втіху дає.

А в диванній було і цікаво, й весело, а надто без баби Сірчихи. Коберниці раділи, коли я приходив, бо панич давав привід ухилитись від праці й погулятися з ним хоч хвилину; а я зараз і намагався, щоб кидали роботу дівчата, або й Свиридиху благав невідступно... Дівчата ото й починали співати, цокотіти, забавлятись.

Між дівчатами-коберницями наймолодшою й найкращою була Титяна; вона теж і usługувала в покоях. Мов мріється мені, що вона була середнього зросту, а тонесенька та гнучка, як лозиночка; очі мала лагідні та хороші і крились вони довгими, темними віями...

По відході баби Сірчихи більшина дівчат розбігалася, а лишалися зо мною тільки двірські: Олена, Титяна, Мокрина—пиката й кострубата дочка кухаря, та Вустя, кривенька на одну ногу. Ну, ми й починали гулятись—у зайчика, у перепілки, у воротаря, у перстня, чи й у піжмурки; здіймем було такий гармидер, що й Свиридиха прибіжить спиняти.

Я починав її обнімати й прохати, щоб не сердилась, бо незабаром ось-ось приїде дядько Сашко, то тоді при йому уже нитка увірветься.

Я завважив, що коли натягнув про дядька Сашка, то Титяна аж на виду пом'їнилася і стала нікати по хаті, а як відійшла Свиридиха, то підбігла до мене й нишком спитала:

— Чи то правда, що панич Олександр Захарович приїдуть сюди, чи то ви нарочито так сказали господині?

— А буде, дядько, буде,—одмовив я з великим жалем.—Бабуня казали, що прийшов лист... Пропали ми!

— Чого?—аж скрикнула Титяна й заплакалась.

— Як чого? Він москаль... у зброї... ані підступити... грюкає, стукає... розжене...

— Ха, ха! Що ви, голубчику? Та дядько ваш такі добрі, такі ласкаві, що й не сказати!

— О? То він не розжене?

— Матінко! Вони й мухи не скривдять... Такої душі... От побачите... та ще як полюбите дядька,—ось як!—і вона пригорнула мене і чмокнула в щічку... Не знаю, чи причувала тоді бідна Титяна свою долю? У мене й самого, невідомо чого, зворухнулося серце й я хотів поцілувати Титяну, так Свиридиха гукнула:—Титяно! А самовар? Що ти собі думаєш?

За вечірнім чаєм, який одбувався дуже рано, до дідуня приходив отаман Дмитро, і вони вели розмову про господарство. Щоб дідуньо не казав, він слухав без супереки й підтримував його думку короткими: „еге“, „так“, „слухаю, вельможний пане“, а на кінці вже викладав, що має завтра робити й часом зовсім не те, що загадував пан; а старий пан теж здебільша мовчки згожувався з Дмитром і квітував його волю державним словом: „так тому й бути“... А коли випадало який-не-який раз докласти дідуньові свого, то вже Дмитро відходив з таким покірливим словом: „як вашій вельможності вгодно!“

Чай дідуньо пив, принаймні у вечері, зелений, а вранці здебільша заживав каву. Я теж у вечері напевно пив чай, бо любив натокмачити у склянку булки й робити з неї бабку. Відпивши чай, бабуня линала Захарія Осиповича розмовляти про хазяйство, а сама відходила до своєї спочивальні; там уже ждала її Сірчиха й доводила, що прийшли баби—Дмитриха й Гудзиха: перша у бабуні була за отаманшу по її господарству, а друга, хоч і з часті Лисянського, була найкраща ткаля і зналась на крашени вовни, того то часто й навідувала бабуню. Обміркувавши хазяйські справи, бабам підносилося по чарці горілки, а Свиридиха ще трактувала їх і вечерєю, після якої вони знову вертались до спочивальні на поприхи. Сама бабуня любила страх прясти й ви-

води́ла з ку́жіля тонесенські нитки; такі ж певно нитки прями́ й баби, і з тієї прями́ ткались потім тонкі сороковки-полдтна, яких тоді панство замісто галанських уживало. На бабуніних попряхах розмова йшла про злобу дня на селі, про чутки за сусідніх панів, про базарні новини й про инше. Як що траплялось цікаве, чи надзвичайне, бабу́ня зараз переказувала Захарію Осиповичові.

Мене не дуже займала ота бє́сіда, де, серед скорчання веретин, точилась тиха і млява розмова про справи, мені геть не цікаві, і я любив більш сидіти коло діду́ня у чайній і наглядати, як він роскладував великого, на дві колоди, пасья́нса, Наполеоновського, як він звав; постері́гши трохи його, й я помагав де в чім діду́ньові; а той мені росказував про всякі події з минулого. Його минуле було повне широких громадських картин і високого інтересу, але малій дитині ніяково було про все росказувати: ото ж із його розповідків мені й урізались тільки в пам'ять—роскішні палаци, пишні учти за Катерини, білі парики, Суворов та інші вельможі, а далі, що цари́ця віддає люд на бійку панам. З найбільшим захватом діду́ньо говорив про Олександра „Благословенного“ і про „отечественную війну“, а проте й Наполеона не кляв, а взивав тільки дурнем, що пішов на Москву, а не повернув на Вкраїну.

Пам'ятаю, що в ті часи, прочувши від бабів, як погано поводитись з селянами пан Лисянський, або його економ, бабу́ня доводила про те зараз своїй дружині, і старий аж схоплювався на ноги від гніву: кине було пасья́нса й почне хутко ходити по середній та чайній, пригрожуючи, що поїде сам до губернатора, чи й до губерньського маршала скаржитись, бо сам царь, мовляв, (Миколай!) звернув уже увагу на жорстокість та сваволю панів, та й видав не один указ, щоб при́коротити руки лиходіям.

Коли я не досижував до вечері, то мене нечутвенного роздягали і клали на бабуніне лі́жко; проте вечеря моя не пропадала і я, прокинувшись уночі, чи досвіта, до́давав її в лі́жку; а коли вечеряв з старими, то давав їм на добраніч і з нянькою відходив до спочивальні, а старі ще грали у чайній в мар'яжа.

Роздягши, ня́ня молила мене Богу, хрестила і веривала старанно в лі́жку, а сама сідала край його росказувати казок. Вона їх так пишно та занятно складала, що не то я, а й Свири́диха, чи й бабу́ня заслуховувались. Я було лежу собі під теплим

укривалом, приплющивши очі, і чую, як чарівні та жахливі почування мене огортають і несуть кудись в невідомі, баєчні краї. Лойова свічка підсліповато моргає за спинами попрях-бабів, а в кутку, коло образів, червоним світлом блимала лампада. Химерні тіні од бабів з веретенами й кужілями, тягнуться геть по стінах, тремтять, здіймаються і звисають з стелі марою; а на стелі від сволока лежать рядками ще другі чудернацькі сутіні й гинуть над грубою, де заліг звірищем чорний морок. Мені здається, що звір той ворухиться і от-от скочить на мене. Я закриваюсь ліжником і одвертаюсь до глухої стіни; але й там стереже мене страх і примушує глянути під ліжку. Я розкриваю очі й кидаю тривожний погляд по хаті: крізь морок вбачаються всюди і темні, й ясні сутіні; переплутавшись химерними пасмами, вони снують тремтячи по стінах, а то збігаються раптом на стелі й ховаються за суфітами груби. Від того ворухиться ще більше залеглий там звір і надає мені жаху. Я зажмурюю очі й мені вчувається одоманітний голос моєї няні, як тихе дзюркотання води:

— „Іде та й їде царенко; під ним кінь вороний, золотєє сідельце, а на йому сагайдак срібний та шлик оксаматний, червоний; спереду на шлику ясні зорі, а на потилиці місяць. Іде царенко у тридесяте панство, у инше царство, що аж за дев'ятьма річками та за трьома морями. Спішиться він визволити з неволі красну царівну, яку заповонив з її кривим людом змії з трьома головами“.

Я кидаю оком на грубу й закриваюся рукою, а няня проказує далі:

— „Іде не день, і не два той царенко; поминув свої межі й перехопився в чужий край. Його зараз обступили дуби широколлі, а потім окрили бори. Вгорі маячить ледве небо, а навкруги товплються сосни: пропустять його та й збіжаться позаду, а спереду лавою заступлять дорогу. Кінь приска, блима очима, гривою має, а дерева простягають гілля, щоб його зупинити... і де далі темніша в бору, а здала вчувається регіт мавок, а то й лісовика кострубатого вигук. Проте царенкові не страшно пільми: йому світить у грудях надія“.

Голос няні притиха й біжить у далечінь, а сама вона то здійсмається аж до стелі, то відсувається-відсувається, змалаяється до пятинки й гине в сутінях; але то вже не сутіні, а пишні ко-

льористі дерева; вони обступають мене, схиляються верховіттям над чолом і шепотять про якісь несказанні дива... А далі все зника й залягає в будинку тиша аж до світання...

Так точився тоді у Кліщинцях день...

М. Старицький.

— Н і ч. —

Тихая ніченька—ніч чарівниченька
Землю вкриває...

Князь наш ясенський—місяць повнесенький
Легідно сяє.

* * *

Он—усміхаються, в хмарки ховаються
Зірки злотисті.

В тінях заховані, сплять зачаровані
Квіти барвисті.

* * *

Купами темними, сумно-таємними
Верби схилились.

Спить люд замучений, горем засмучений—
Всі потомились.

* * *

Радість хвилинную й працю невпинную
Нічка приспала,

З їми й жахливу долю зрадливу,—
Бодай не встала...

С. Черкасенко.

Хліб наш насущний...

Нарис.

Чорний залізний велетень з червоним черевом, злегка повертаючи видним над водою хрещатим гвинтом, мов риба хвостом, привалився до пристані. Розчинив свої чорні пельки-трюми і затих, замлів, випускаючи ледве помітний димок з величезного закуреного димаря. Він чогось жде. Він жде собі поживи: золотого зерна з широких ланів України.

Він, отой велетень з просунутими в залізні ніздрі ланцюгами, з якимсь незрозумілим написом на чолі, зазнав бурхливих хвиль океану, переплив кілька морів, проліз у Дніпрових гирлах і приплив сюди, до тихих плавнів, щоб набити своє зарпаз порожнє черево „русскимъ“ хлібом.

Він жде, гордий і самовпевнений: хліб буде, він зараз полетється в його. Повинен политись, бо він привіз з собою кілька пригоршень золота. За те золото він купить хліб.

І справді, вже пливають до його берлини й баржі, сунеться, немов стара обшарпана дзвіниця, високий елеватор і люде забігали по помостах, як комашня, щоб догодити „чужоземцеві“, наділити його своїм хлібом.

І хліб посипався у величезний залізний шлунок. Його сипе елеватор, його несуть у мішках, згинаючись під вагою й обливаючись з напруження потом, „носаки“, і ціла юрба жінок і дівчат, мов на пожарі воду, жваво носять його відрами і кидають туди, у ті пельки-трюми.

І залізний велетень задоволено глитає зерно і поважно дише, видихаючи з себе пил. Той пил повиває і його самого, і всіх людей, що метушаться на йому. Сонце золотить той пил, а з гори дивиться на його тисячами скляних очей город. Він лежить на горі, мов величезна піраміда вибілених сонцем людських черепів, і мовчить.

А він би міг сказати багато!...

Тут широкими струмнями ллється в залізне черево „чужоземця“ хліб, а там, геть далі від города й від річки, на необмежених просторах степів, мруть люде з голоду.

Там, у обдертих хатах, сидять убогі, виснажені працею люде і бліді, тонкошії, мов неоперені пташенята, діти... сидять без хліба. Його немає... він не вродив... Його забрано за податки, за оренди, за право ходити по землі і вмірати на їй з голоду...

Його забрано. І ось він ллється у черево того велетня, у череві сотень таких велетнів.

Город знає се й мовчить, і байдуже дивиться на те, як „чужоземець“ глитає золоте зерно і все глибше й глибше осідає в воду.

Ось він уже нажерся досить. Більше не можна, бо не пролізе в гирлах... І він закриває свої чорні пельки: буде з його, він поки що наївся.

Завтра він рушить додому, і люде чужого краю будуть їсти отой хліб, що так щедро наділено йому за кільки пригоршень золота, і будуть з того хліба ситі, і будуть сміятися з людей, що вміють на своїх убогих нивах і широких панських ланах виробляти хліб і не вміють його їсти...

М. Чернявський.

Велике повстання англійського народу.

When Adam delved and Eve span,
Who was then a gentleman?
(Плугатарем як був Адам, а Єва пряла,
Хто паном був тоді?)

З пісень повстання.

Маючи на думці дати читачам „Нової Громади“ кілька нарисів з історії західно-європейського громадського руху, намірився я розпочати свої історичні оповідання з тих часів, що їх можна було б назвати „ранком нової доби“, коли саме почали витворюватися ті нові принципи людського життя, що й досі не скрізь і не в однаковій мірі здійснилися, не скрізь і не однаково набули собі реальної сили та міцних підвалин. Ба навіть де-які з сих принципів ще довго стоятимуть на історичній черзі геть усіх народів, хоч оголошено їх кілька віків тому.

Я вмисне спиняюся на історії великого повстання англійського народу і роблю се з багатьох причин. Насамперед, Англія—се та країна, де новітній рух розпочався раніше од усіх інших держав по цілому світу, і через се розвиток, еволюція форм громадського життя має в Англії той колір національної самобутности, оригінальности, мовляв, органічності, якого вже не можна спостерегти там, де життя розвивалося не тільки під тиском внутрішньої, стихійної потреби в розвиткові, а ще до того й під впливом позиченої за кордоном ідеології, або ж живого прикладу готових чужих взірців. А таж було у Франції, в Германії, Австрії та й по інших державах старого й нового світу, де поруч місцевої, цілком самобутньої течії, йшла і друга хвиля, яка котилася часто з далекого краю, перемагаючи всякі межі та кордони. Англія—се вітчизна сучасних форм державного ладу, се та „свята

земля“, де вперше побачили світ принципи людської волі, де вперше люде почули голос релігійної реформації Вікліфа).

З другого боку, велике повстання англійського народу се подія надзвичайного інтересу, бо, поминаючи вже її драматичну привабність, сей рух кінця XIV століття сполучив у собі, як у фокусі, мало не всі різноманітні течії громадянські, всі ідейні проміні, які засяли в сю добу, що межувала з одного краю з мором середніх віків, з другого ж з—безмежними просторами нових часів. І дарма, що се одбувалося в далекій минувшині: сучасний читач, хоч би він і як був захоплений величньою картиною теперішнього руху, чує чимало рідних згуків в трагічній музиці повстання 1381 року, бачить чимало знайомих, рідних фарб... А скільки навчаючого матеріялу дає історія повстання! Яке джерело прикладів, ілюстрацій для соціолога, економисти, політика з їхніми міркуваннями про ролю особи і стихійного процесу, героя і юрби, про еволюцію та революцію! А широкість ідеології повстання, сказати б теперішньою мовою — програма-махімум руху, яка виявилася в палких промовах Джона Болла, звязує сю давню подію з найновітнішими соціальними змаганнями, коли не зважати на різницю теоретичних основ тодішнього й сучасного соціалістичного руху.

Отже після цієї передмови, закликаю читача поринути на час у густу темряву давніх часів, де нам світлитиме кривава заграва 1381 року. Світло сього буйного полум'я може кине який промінь і на сучасні громадські події...

I.

Щоб зрозуміти гаразд історичне значіння повстання 1381 р., треба попередю ясно уявляти собі економічний та соціальний стан англійського народу за ті часи, а разом з тим знати й політичні умови, за яких вибухло повстання, так само як і той ідейний рух, який спричинився до великих подій кінця XIV сто-

¹⁾ Кажучи про самобутність англійської цивілізації, ми, само собою, не забуваємо про вплив італійського гуманізму на Англію так само, як і про де-які пізніші культурні позички.

ліття. Ото ж перш над усе спинимося трохи на тих матеріяльних та ідейних умовах, які попереджали соціально-політичну революцію 1381 р.

Англія XIV століття вже не була тим кутком Європи, де, як от у тодішній Франції, панували всі звичайні, типові для середніх віків форми життя. Ще в XII та XIII століттях король англійський був уже дужим оборонцем центральної влади, яка добре приборкала феодальні змагання, здолала в свій час припинити середньовікову анархію, таку характерну для Франції або ж Німеччини, де королі, чи імператори, були швидче номінальними властителями, тільки *primi inter pares* (перші серед рівних), тільки попидачами свавільного феодального магнатства з його надмірними претенсіями, з його надзвичайною пихою. Суд англійського короля вже давно одібрав од баронів та інших дукарів-магнатів чимало справ, раніше належних до поміщицького (сенйоріяльного) суду, і се зменшило сваволю і силу великого панства, а разом і затвердило підвалини центральної, тобто королівської влади.

Отже сей розвиток централістичної системи урядування не був у Англії однобічним. Витворюючи основи міцної королівської влади—а тоді се було на користь геть усім пригнобленим, що терпіли від сваволі магнатів,—англійський народ рано збудував і ту фортецю, з-за murів якої він перепинив розвиток нової системи в напрямі до самодержавія. Сією фортецею, що стала на перешкоді тому, щоб королівський централізм виродився в королівський таки ж абсолютизм, якого вазнала згодом Франція, була для Англії „Велика хартія вольностей“. Хоч її видерли з рук у короля Джона Безземельного феодали за підмогою городян, але вона—ся „*Magna charta libertatum*“ 1215 року—не тільки забезпечувала де-які цілком тимчасові домагання та інтереси переможців, але разом з тим зробилася підвалиною майбутньої громадянської волі геть усім англійцям. Найголовніших пунктів у „Великій хартії“ було два. Одним „з ласки Божої король Англії“ давав обіцянку, що не буде збирати з англійських феодалів грошей, а саме т. зв. „щитових“ на війну та ще „допомог“, коли на це не згодиться „загальна рада королівства (*commune consilium regni*), яка повинна була складатися з самих-но феодалів,— графів та великих баронів так само, як і з дрібної шляхти (лицарів). Другим пунктом „Велика хартія“ забезпечувала волю особи, бо забороняла

арештовувати, засилати і взагалі карати людей без законної причини і без присуду законних суддів. Останній пункт, оголошений, як бачимо, трохи не 700 років тому, зостається не переведеним в життя тієї добре відомої нам країни, де замість непохитного закону панує ще й досі дика сваволя башибузуків з їхнім улюбленим гаслом: „тащи и не пушай“, „патроновъ не жалѣть!“ і т. и.

Хартія вольностей 1215 р. була тільки початком громадянської волі англійців. Дальшими кроками, які зробив англійський народ по дорозі до справжньої політичної волі, були перед великим повстанням такі. Насамперед „загальна рада королівства“, яка по хартії мала бути тільки-но феодалною, перетворилася незабаром в парламент (parliamentum). Історію англійського парламенту можна починати з 1265 року, коли, після завзятої боротьби з королем Генрі III опозиції з Симоном Монфорським на чолі, закликано в загальне зібрання держави й городян—по 2 заступника від кожного міста, хоч таке слово (parliamentum) вперше вжито ще для зібрання 1246 року в літописі Матвія Паризьського.

„Велика хартія вольностей“, як зазначено раніше, обов'язувала короля скликати „загальну раду королівства“ в такому разі, коли він хотів збирати на державні потреби де-які податки, а саме—„щитові гроші“ (scutagium) та „допомогу“ (auxilium). Про інші податки не сказано в хартії 1215 р. Отже ті податки були самі-но земельні, та й то такі, що накладалися тільки на феодалні землі. Виходило ніби, що король має власть без парламенту робити накази що до збирання всяких інших податків. І справді, довелося народові в XIII таки ж столітті попобитися, хоч і безкровно, з королем Едвардом I за право парламенту стверджувати не тільки феодалні податки, а й інші, як от з рухомого добра, з земель нефеодалних, то-що. Се бюджетове право визнав Едвард I року 1297-го в так званім „Затвердженні хартій“ (Confirmatio chartarum).

Тепер скажемо кілька слів про ті права, що їх здобув парламент в XIV столітті. Вже за Едварда II, а саме р. 1322-го, вироблюється парламентський статут, на підставі якого *вся законодавча діяльність*, а не тільки справа державних прибутків, повинна належати до парламенту так само, як і до короля. І такий

стан річей витворився не зразу, а так, що раніш парламент давав свою згоду на ті чи інші податки тільки тоді, коли й король з свого боку йшов на зустріч тим народнім вимогам, які парламент виставляв у своїх проханнях—петиціях (*petitio*): петиції були першими проектами законів.

І в XIII, і в XIV століттях парламент намагався ще здобути собі право обірати з-межи себе людей, які близько стоять до короля, тобто порадників королеві, королівську адміністрацію, або ж як на сучасну термінологію, представників вищої виконавчої власти—міністрів. Бо, справді, тільки в такому разі була б повна безпека, що урядова, а саме адміністраційна діяльність буде тим шляхом іти, якого бажає більшина парламенту. Отже тоді парламентові не пощастило з цією справою, хоч иноді й трапляються за ці часи органи виконавчої власти, примусово надані королеві. Сі заміри скасувати цілком стародавні права короля (його „прерогативу“) не знаходили великої підпори серед тодішнього громадянства, і це через те, що парламент у ті часи зовсім не був такою інституцією, до якої членів вибірав увесь народ. Більша частина англійської людности XIII—XIV століттів була кріпацька, а, значить, не мала права брати участь в парламентському житті. І тільки в кінці XVIII століття витворилася тверда система так званого парламентаризму, за якої король Англії вибірає собі міністрів з пануючої на той час парламентської партії.

Та хоч парламент і не добув собі завчасу повної власти, але право його пильнувати діяльності адміністрації, провіряти видатки, взагалі право контролю, було заведено ще за Едварда III (1327—1377). Прикладом контролю власти законодавчої над виконавчою може бути знаменитий „добрий“ парламент р. 1376. Тоді саме парламент потягнув до суду де-котрих членів королівської ради (*royal council*) за їх шахрайства та злочинства. І все таки сей учинок „доброго парламенту“ (*good parliament*) не мав тоді надто великих наслідків, бо королівська камарілля, на чолі якої стояв тоді брат короля Джон Ланкастерський та королівська полюбовниця Алиса Перрерс, мала більше ваги для Едварда, аніж постанови „революційного“ парламенту. Ся ненависна народові камарілля зробила все, що могла, щоб у нівець повернути парламентську постанову й навіть покарати тюрмою головного промовця опозиції Петра де-ля-Мара. Повстанці 1381 року, як по-

бачимо, добре віддячили пишному герцогові Джонові Ланкастерському за ці, так само як і за багато інших, лихі вчинки й заходи. Але вони віддячили не тільки йому.

II.

Рух 1381 р. мав перш за все соціальний колір, і через те ми мусимо сказати кілька слів про економічно-соціальне становище країни під час вибуху народнього гніву. І економічним боком свого життя, так само як і політичним, Англія попередила інші держави центральної Європи. Вже давно минули в Англії ті часи, коли тут панувало цілковите натуральне хазяйство. Ще в X столітті Англія має безліч міст (burgh, borough), де засновується базарь і розпочинається живе торговельне життя: кожне таке місто—бург, як казали англійці—має свій монетний двір (mynetere), де майстри кують на потребу місцевої округи металічні гроші. Сила селян суне в сі „бурги“, де безпечніше живеться, де мійські рови та мури захищають від ворога краще, ніж зброя місцевого пана, де нема панської сваволі та утисків його прикажчика—бейліфа. В XII та XIII століттях міщане (burgenses) такої сили набувають через розвиток торговельного господарства, що купують у королів та лендлордів, і не дешевою ціною, право на самоврядування, на вільні від усяких оплатків (мит) подорожі по країні, звичайно, з торговельною метою. Замість королівського або поміщицького суду, вони обірають своїх суддів; замість королівського або сенйоріяльного старости вони мають своїх улюблених голів, своїх мерів (mayors); замість урядників королівської скарбниці (exchequer)—всіх отих шеріфів, коронерів, бейліфів—міщане сами збирають через свій уряд гроші, які зібрати припадає на місто.

Та не всі міста були цілком вільними громадами (communa) навіть в XIV столітті. Були такі, як от Лондон, що мали вже давно за малим не повну незалежність од уряду, скільки взагалі ся незалежність можлива була; але було чимало й таких міст, що не багато чим відрізнялися від простого села, хіба тільки тим, що склали свою торговельно-промислову спілку, т. зв. гильдію (gilda mercatoria, gild merchant), члени якої, дрібні ремісники здебільшого, намагалися поліпшити умови життя своєї мійської

громади і раз-у-раз боролися з урядом (панським чи королівським) за кращу долю, потроху одвойовуючи собі такі чи інші полегкості, такі чи інші вольності (libertates). Було ще чимало й таких дрібних міст, де панувало навіть трохи чи не повне кріпацтво з усіма його прикметами: панщиною на землі лорда, якому підлягало місто, поміщицьким судом (court baron, curia custumaria) і т. в. ¹⁾, і сі наслідки старої неволі не мало спричинилися по де-яких містах до загальної боротьби пригнобленого люду за волю.

Що ж до великих міст, які раніш і швидче здобули собі всякі вольности та привилеї, то тут ставала на черзі історичної еволюції соціальна диференціяція, себто поділ мійського громадянства на два протилежні своїми інтересами класи: клас заможного городянства, що захопив у свої руки владу по різних мійських інституціях, і клас дрібних ремісників, крамарів, робітників, інтереси яких багато де в чому відрізнялися від інтересів їхніх більш щасливих співгромадян. Минала середньовікова патріархальність і починалася повна буря та завірюха доба класової боротьби.

Хоч і яку важливу ролю відгравали в той час міста, але більшість людности жила таки по селах. Село було не тільки джерелом, що постачало свіжі сили містові з його привабливою для селянина волею. Воно було ще міцною підвалиною добробуту англійської аристократії, і своєю споконвічною працею найбільше здобувало достатків і вельможним лордам, і державі взагалі, і містові з'окрема. Яке ж становище було найчисленішої верстви англійського суспільства в XIV столітті,—тії верстви, що кінцем перетворилася в сучасних робітників-наймитів, а почасти в фермерів-орендарів та буржуазію?

Треба відрізнити становище селян до 1348 року, коли пройшла пошесть чуми геть по всій Англії, і після сії „чорної смерти“ аж до повстання 1381 року.

Поки в Англії панувало натуральне хазяйство, тобто таке, коли кожне господарство задовольняло всі найголовніші потреби

¹⁾ Докладніше стан міст обговорюється в моїй спеціальній розвідці „Англійській городь вь средніе вѣка“, Одесса, 1904.

свої здебільшого власними здобутками, доти Англія була країною, де більшість селян перебувала під ярмом кріпацтва. Селяне-кріпаки звалися *вилланами* (villa=село, хутір) і належали або ж приписані були до того чи іншого помістя, маєтку, *манора* (manor, manerium). На чолі манора стояв його лорд. З X-го століття, коли, можна сказати, заводилася в Англії система невольницької, а саме кріпацької праці, і до половини XIV століття, кріпацтво чи вилланство (villanagium) перебуло значну еволюцію. Раніш, за часів мало не повного панування натурального хазяйства з характерним для нього браком грошей та кипучого торговельно-промислового життя,—повною недостатчею добрих шляхів, хоч би й ґрунтових,—селянство англійське перебувало в такій стадії кріпацької залежності, яка цілком відповідала пануючій формі народнього хазяйства,—тобто натурального. Се значить, що всі відбутки на пана, всі повинності, які лежали на шії виллана-кріпака, він мусів нести натурою, тобто, перш за все відбувати, коли треба, *панщину* з своєю ж таки худобою та иншою хліборобською справою (плугом, то-що) на ланах свого лорда, на його, мовляв, домені (dominium, demesne). Опріч того, виллан повинен був робити на пана-лорда *всяку роботу* на користь панського господарства, яку тільки загадає лорд чи його прикажчик або староста (бейліф, бидль, ст'юард): напр., копати рови, рубати та возити дрова з лісу, стерегти панську худобу на пасовиську і т. и. Незалежно від праці в панському маєткові, виллан мусів ще кожного року давати на панський двір *усякі натуралії*, сказати б—дарунки, коли б вони не були обов'язковими для виллана: від усіх продуктів, які добував виллан у своїм господарстві, певна частка йшла на пана (дробиня, поросята, яйця, сир, пиво-ель, ягнятина, сало, то-що). Коли виллан умірав, його син, або ж взагалі, його спадкоємці платили лордові т. зв. *геріот* (heriot), тобто пан забірав собі краще з живности селянина-спадкоємця (краще теля, вівцю, вола).

Оці всі натуральні оплатки та всяку панщину виллан-кріпак одбував за те, що мав невеличкий шмат землі, з якого користувався з призову пана-лорда, та ще право користуватися з лісу, луки, пасовиська, то-що. Всі ці права виллана звалися його *державкою* (tenementum, tenure).

Коли б тільки ці земельні повинності лежали на вишланові, він би ще не був кріпаком, бо й вільний орендарь міг спокутовати свої обов'язки що до лорда всякими натураліями. Отже вишлан був на-віки зв'язаний законом із своїм манором, із своїм шматком землі. Та й сього ще не досить. Вишлан був позбавлений елементарних прав людини. Він не міг, напр., віддати заміж своєї доньки чи сина оженити без дозволу лорда, бо се иноді могло пошкодити економічним інтересам лорда, дійсним або фіктивним: справді, дівчина, що віддавалася в чужий манор, вже ж позбавляла рідний манор того „приплоду“, на який мав „законне право“ лорд. Ото ж, коли вишлан віддавав заміж свою доньку, пан теж користувався з сього, беручи при сій okazji т. зв. *меркет* (*merchetum*), „платню за кров“, як казали тоді. До того ще вишлан конче підлягав судові лорда (*curia*) і, нема чого й казати, не мав права ремствувати на пана та позивати його.

Господарство лорда і господарство вишлана, що сидів на участку маноріяльної землі, були тісно сполучені одно з одним: лорд нічого не міг удіяти на своїому домені без праці та худоби вишлана, а цей був би безпорадним без клаптя землі, до якої він був прив'язаний не тільки примусом, а просто й умовами життя, бо не було иншого йому порятунку. Лорд же був і природним оборонцем вишлана від усяких насильств од чужинців, сусідів-магнатів, то-що. В суді манора (*curia*) розбиралися всякі господарські справи, всякі непорозуміння між селянами та манором. Не треба уявляти собі, що тут, в цім суді лорда, панувала повна сваволя пана чи його старости. Навпаки, звичаєве право (*common law*) селян мало велику вагу навіть за самих темних часів вишланства, і панська сваволя давно знайшла собі обмеження в традиції маноріяльного звичаю, який був освячений не тільки громадською думкою селян, що мали своїх заступників у курії манора, а ще до того й писаними протоколами курії, де охоронювано „добру старовину“. Вишланство в Англії ніколи не було тим кріпацтвом, якого люде зазнали в Польщі, Московщині, чи на Україні, де воно перетворилося в справжнє рабство з нічим фактично необмеженою сваволею та надужиттями поміщика, з його надмірним знущанням над людиною, з його нелюдською наругою над усім святим для кріпака. „Сухі“ англійські лорди що до сього

повинні поступитися „пальною первенства“ своїм „м'яким“ сла-в'янським товаришам...

Рабства повного не було: не міняли людей на цуцивів, не одривали дітей од їх батьків, як от російські Салтичихи та й наші „благородні“ Перерепенки з Довгочхунами,— а залежність та особиста неволя таки були в Англії, як і скрізь. З часом, під впливом розвитку грошового хазяїства, вилланська система почала розкладатися, почався занепад стародавнього маноріяльного господарства. Вже рано лорди почали подекуди переводити колишні натуральні відбутки виллана на грошові оплатки, а свою землю (домен) обробляти працею вільних наймитів замість примусової роботи виллана. Зміна йшла потроху, під впливом чисто господарських міркувань. Ще задовго перед XIV століттям пані почали наймати пастухів для своєї худоби. Американський учений Педж (Padge) в своїй цікавій праці „Як панщизняні роботи перевелися на грошові оплатки в середніх, південних та східних графствах Англії“ ¹⁾ доводить, що так почалося через те, що виллан мусів одбувати свою панщину тільки-но в певні дні тижня та року, а в ті дні, які цілком йому належали, пансьва худоба ходила б самодпас, без жадного догляду. Ото ж поперед усього наймитів почали регулярно брати за пастухів. Та погляд Педжа не можна брати за цілком певний, хоч би через те, що староста міг примушувати кожного виллана по черзі глядіти панської худоби. Найголовніша ж одміна була та, що почали потроху переводити на гроші *польову роботу*. Річ у тім, що коні та воли, з якими виллан дряпав землю, були, може, досить доброю худобою для власного вилланового кляптя землі, але вже не задовольняли потреб панського господарства. Лорди почали дбати про поліпшення доменіяльної культури, щоб з продажу хліба та иншого хліборобського збіжжя здобути якомога більше грошей на торзі, де вже таки добрий був попит на продукти сільського хазяїства,— не забуваймо, що зростали міста з їх людністю, яка де далі, то все більше та більше вимагала хліба, бо сама хліба не робила, перетворившись на торговельно-промислове міщанство. Плуг вил-

¹⁾ Die Umwandlung der Frohdienste in Geldrenten in mittleren, südlichen und östlichen Grafschaften Englands. Baltimore, 1897.

лана так само, як і його худоба, був не досить уже зручним для більш інтенсивної системи агрикультурної в панському маєткові, і через те лордові було вигідніше перекласти польову працю виллана, підневольну до того, на гроші, щоб за їх наймати собі робітника та придати добру хліборобську справу. Між 1300 та 1348 роками рух, що почався ще за попереднього століття, сягнув далеко вже, і підневольну працю плугатаря-виллана по багатьох маєтках перекладено на гроші, які платилися лордові. Так само потроху перекладалися на гроші й інші натуральні відбутки виллана, як от копання канав, молотьба, то-що.

Хто ж постачав вільну працю? Хто був робітником?—З двох класів складалися ці робітники. Найперше се були ті ж самі виллани, що до 'станку або ж почасти збулися панщини, але досі ще zostавалися кріпаками, яких закон ще звязував з манором. Вдруге, се були цілком вільні робітники, яких правове становище більш-менш наближалося до становища теперішнього наймита на фермі: воля ніколи не переводилася в Англії, а після норманського звоювання Англії (XI століття) багато вилланів викупило собі волю, а то й утікло від панів, і на нових місцях вони кінець-кінцем, після довгого переховування по лісах, робилися „незалежними ні від кого“, хіба тільки від дошкульного пана—шлунка.

Не можна думати, що перед чумою 1348 р. скрізь панувала вже нова система, як се міркував собі англійський економіста-історик Роджерс в своїх славних творах з історії трудящих класів в Англії. Новітні досліді Кенінгема, Ашлі, Педжа, Петрушевського, доводять, що панщизняні роботи не скрізь скасовано в половині XIV століття, а вже нічого й казати про те, що хоч панщину здебільшого й перекладено на гроші і таким чином виллана одзволено від примусової панщини, сього найгіршого ярма кріпацької доби, але він не зробився зразу через те особисто вільним. Він все ж і надалі zostавався невільним, звязаним із землею манора вилланом; він все-таки „ходив по волі лорда“, хоч ся воля й була дуже обмежена і звичаєвим правом, і умовами життя взагалі. Подекуди сі права лорда над вилланом були фікцією, тобто не відбивалися тяжко на долі селянина. Виллан діставав дозвіл іти в місто, платив що-року лордові певний грошовий чинш, і той його міг ніколи не чипати, бо й без сього виллана-бурлаки лорд мав біля себе досить робочих рук, щоб обробити свої

лани. Хто ж був багатшим з вилланив, хто спромігся безупинною працею—чи то на своєму участку, чи то на панському маєтку, чи то в місті—зберегти яку зайву копійчину, той викупувся у пана зовсім на волю, йшов собі куди очі, збільшуючи гурт міської громади або ж тиняючись по манорах та шукаючи вільної праці за добру платню.

III.

Чума 1348 року несподівано утруднила нормальну ходу роскрипощення вилланта, яке вже було почалося в глибині маноріяльного життя. Половина, або ж принаймні третина англійців стала жертвою цієї страшної пошести. Зрозуміло, що через таке зменшення людности ціна на працю скрізь підбилася вгору вдвоє, а то і втрьох. Зажурилися лорди-поміщики, які вже давно панщину на гроші переклали; зажурилися й ті пани, що опізнялися перейти до нової системи, бо їхні виллани саме тепер з страшенною неохотою бралися до панських ланів, намагалися зрестися панщини, бачучи, як вільні люде, а то й своя братія-виллани, заробляли добрі гроші, йдучи до панів у найми. Лорди з своїми попихачами-старостами всіх уживали способів, щоб використати саме тепер повною мірою свої права над виллантами,—ті самі права, які вже перед чумою зробилися подекуди фіктивними. Роджерс запевняв, що лорди почали навіть знов завертати грошові одбутки вилланив на натуралії—власне на панщизняну працю на полі. Нові дослідники одначе кажуть, що сього таки не було, на се не зважилися піти лорди, бо сей учинок був би в очах громадянства страшенним знуцанням над традиційним звичаєм, над звичаєм манору. Навпаки, по де-яких манорах навіть після чуми можна спостерегти перекладання панщини на гроші, як того вимагали виллани, що тоді себе сильними почували. Але правда в тім, що здебільшого лорди тих своїх прав пильнували, яких ще не скасовано до чуми. Вони, напр., могли не давати дозволу йти в місто, вимагали акуратної приставки тих натуралій, які ще на гроші не перекладено, і т. и.

Сих заходів не досить було, бо се мало помагало лордам і от класові інтереси лордів так само, як і заможвих хазяїв-мі-

щан, що наймали про свої потреби майстрів, примусили короля Англії зробити звичайний для середніх віків крок, а саме—видати р. 1349 указ (ordinance), яким заборонялося брати й давати заробітню платню по-над ту, що перед чумою була. Парламент, що складався з магнатів, лицарів та заможних городян, затвердив р. 1350 сей тимчасовий указ короля Едварда III, й видав постійний „Статут робітничий“. Таким чином зробив державний уряд велику спробу вмішатися у взаїмні відносини двох протилежних своїми економічними інтересами класів, а до того ще й на користь пануючого класу—класу хазяїв. Кожний робітник, який більше брав, як одного пенса в день у косовицю, або ж більш, як два чи три пенси в жнива, підлягав суворій карі тюрмою; а хазяї, що переманювали до себе робітників вищою проти уставленої в статуті ціни платнею, мусіли відбуватися великим штрафом.

Втручання уряду—чи місцевого (міського), чи державного—в економічне життя, взагалі кажучи, диковиною в середні віки не було. Дрібна регламентація економічних відносин на селі так само, як і в місті, була досить звичайною річчю й виявлялася в формі дріб'язкових розцінок на продукти ремісничої праці й навіть в формі встановлювання заробітньої платні, годин праці для майстрів, то-що. Ще не настав той час, коли буржуазія розіве сі пута вільної промислової діяльності, зруйнує гальмо для вільної конкуренції й устами своїх ідеологів-економістів оповістить на весь світ своє знамените гасло: „laissez faire, laissez passer“. Отже „Статут робітничий“ року 1350 так суперечив економічним умовам, які витворилися після „чорної смерті“, що й сподіватися не можна було тих „приємних“ наслідків, на які рахували парламентські діячі. Коли лорд давав вільним робітникам малу платню, яку ухвалив „Статут“, вони йшли до сусіди, де староста маєтку, з жахом дивлючись, як сиплеться зерно або ось-ось почне гнити колос, згоджувався на всяку ціну. Та й як тут було позивати до суду робітників, щоб їх у тюрму завдати, кожн робітник був конче потрібний і треба було його достати „хоч кров з носа“—тим більше, що тюремний в'язень не може ані косити, ані молотити... З прокльонами в душі, а таки брали лорди й дорогого робітника, аби тільки запобігти повній руйні свого господарства.

Але то була б помилка сказати, що „Статут“ жадної сили не мав саме через те, що його вимоги надто вже не відповідали економічному становищу часу. Скоро наступали спокійні хвили, коли люде обробилися, а панські попихачі закінчили справу рятування зерна—роспочиналася діяльність суддів, що вже не милували „каторжних“ робітників. Кипіла робота і в курії лорда, і в судах урядових. От, напр., маємо акт обвинувачення якогось Вальтера Гальдербі в графстві Суфольк. Він, читаємо в протоколі, „брав у жнива з ріжних панів 6, а то й 8 пенсів у день, і вельми часто, таки ж у жнива, скликав на сходки робітників по ріжних селах і радив їм не йти на роботу менш, як за 6 або 8 пенсів“. Цілком зрозуміло, що боротьба панства з робітниками за допомогою „Статуту“, суду та тюрми викликала серед трудящих людей тільки страшенно ворожі відносини до влади та її заступників, а також і до самих лордів, що все ж клопоталися, щоб уряд ще й побільшив кари робітникам за нехтування „Статуту“, який і без того вже в печінках сидів у робочих людей.

Статут заборонив також робітникам ходити на заробітки в чужу округу, а вилланам найматися до чужого лорда, хоч би й сусіди, доки відбуде роботу на ланах у свого пана. Клас вільних робітників, що вже й тоді був досить численний, саме почав виявляти ті цілком пролетарські змагання, які такими звичайними зробилися за нових часів. Робітники почали боротися з постановами „Статуту“ змовами (страйками) та спілками. Вони нехтували заборону працювати в чужих графствах, ¹⁾ а в найгіршій разі ховалися в гущавині буйних лісів. Вже складався й люмпенпролетаріят, „п'ятий стан“, босячва, що залюбки могла обдерти на безлюдній дорозі якого бідолашнього мандрівця. Фактично становище робітника було тоді досить добре, бо заробітки були не малі, але юридично він підлягав суворим карам „Статуту“, який завжди погрозою стояв над робітником і що раз у міг стати на перешкоді й не дати користуватися із незгірших умовин робітничого ринку. В 34-й рік королювання Едварда III, за 20 літ перед повстан-

*) Адміністраційний поділ Англії був такий: село (township), сотня з кількох сел (hundred), графство з кількох сотень (county). Місто (borough) прирівнювалося до сотні, або, як Лондон, до окремого графства.

ням, видано, напр., постанову, на підставі якої шеріф (найбільший урядовець графства) об'являв робочого, що втік від кари „за межею закону“ (out law), а се значить, що кожне мало право безкарно його вбити... Справедливо можна сказати, користуючися з виразів Марксової філософії історії, що тогочасні „продукційні сили“ страшенно суперечили „продукційним відносинам“, і треба було сподіватися, що настане час незабаром, коли живі заступники „продукційних сил“, тобто робітничі верстви англійського народу зважаться швереберть перекинути штучну будівлю гнітючих та суворих „продукційних відносин“.

До сії боротьби за нові форми життя найбільш причинилося вилланство. Я вже зазначив, що заміна феодалних натуралій, тобто усякого роду панщизняних робіт, грошовими оплатами почалася ще задовго до чуми 1348 р. Після чуми сей процес не тільки не спинився, а навпаки ще поширився, хоч лорди й не бажали того, бо саме тепер були страшенно дорогі сі обов'язкові для виллана-кріпака панщизняні повинності. Сталось так через те, що виллани не гірш од вільних робітників розуміли стан річей, ту силу, яку їм надало зменшення людности, й почали тікати з манору. Звичайно, як на виллана, що його закон спокон віку прив'язував до землі, се вважалося за гірше злочинство, аніж утікання вільних робітників за межі своєї округи, яке заборонялося тільки-но Статутом 1350 р. Отже сі втікання вилланів дуже часто бувають у другій половині XIV століття, вказуючи на те, що трудящий клас, вилланство, твердо рішив революціонізувати старий лад, притьмом скинути його.

Не дивно отже, що сила обставин примусила лордів робити всякі полегкості, аби тільки утримати своїх стародавніх вилланів у власних мастках, і ми справді бачимо з тогочасних джерел, що саме в період 1350—1380 рр. найбільше пішло на викуп старої панщини, як се видно добре з останньої праці Педжа на англійській мові. *) Лордам се було не до вподоби; вони почи-

*) End of villainage in England (Кінець вилланства в Англії), 1900, стор. 59—65. З 126 манорів, які приводить Педж, тільки-но у 22-х уся робота панщизняною працею роблено, у 25-х тільки-но половину роботи, у 39 манорах мало панщини, і зовсім її нема у 40 манорах.

нають отдавати в аренду свій домен, що його сами раніш обробляли, або ж запускають свої лани під пасовиська. Отже там, де було можна й де лорди були досить сміливі, щоб не шукати ласки у своїх вилланив, вони вимагали від їх виконання геть усіх тих обов'язків, які тісно були сполучені з станом вилланта. Почалася боротьба. Так само, як вільні робітники змагалися за добру платню з старостами лордів і силкувалися не признавати робітничого Статуту, виллани й собі змагалися за свою волю, часто зрікалися усим селом робити на пана вилланську паншину й вимагали собі вільної праці за вільну платню. Виллани виявили таку впертість і таку рішучість у своїх домаганнях, що парламент мусів видати новий статут, щоб запобігти „нечуваному“ лихові. От як заговорило роздратоване упертістю трудящих класів англійське заможне громадянство в сім новім законодатнім творі, що його видано у 1377 році, за 4 роки перед повстанням. Лорди манорів так само, як і „отці святої церкви“, ремствують на своїх вилланив, кажучи, „що геть усіх кріпацьких обов'язків, які вони мусять робити за себе так само, як і за свої земельні участки, що держать їх од лордів—вони цілком і рішуче зрікаються й не хотять підлягати арештові або якій иншій карі, до якої їх буде присуджено; навпаки, вони ще похвалки чинять на прикажчиків своїх лордів, заміряючись убити або ж покалічити їх; а що найгірш, збираються по великих шляхах і тамечки змовляються, щоб кожне допомагало другому противитися лордам силою, і багато инших прикостей чинять вони гріховно на превелику шкоду своїм лордам і тим самим призводять і других до таких само бунтівницьких учинків; як що не запобігти гаразд і яко мога швидче оцім бунтаціям, велике нещастя—боронь Боже!—може скоїтися по всьому королівству“.

Сей статут ухвалив послати спеціальні комісії з мирових суддів, щоб вони переглянули ремствування лордів і покарали „примѣрно“ бунтівників. Про діяльність сих комісій нічого не відомо. Знаємо тільки те, що Бог не оборонив лордів і „велике нещастя“ незабаром таки сталося. Сим „нещастям“ було велике повстання 1381 р., коли народ по цілому просторі англійського королівства одностайно скинув із себе кріпацьке ярмо.

IV.

Матеріальні умови життя, як бачимо, дуже добре склалися для англійського селянства, як і взагалі для трудящих класів. Зміна економічної підвалини виразно підкреслила неминучість зміни юридичної „надбудови“, яка колись цілком була прилагоджена до патріархальних економічних умовин. Але, щоб перевести в життя нові змагання, які інстинктивно охопили хоч і яку численну людність, повинна була повстати ідея, що з'єднала б усі нові поривання в гармонійну систему, надала б силу інстинктовим почуванням, сполучивши борців у міцну організацію з ясною метою, з відповідною стратегією й тактикою.

Ідея, яка в той час могла натхнути людям бажання сміливо й рішуче кинутися в боротьбу за кращу долю, прибрала релігійну форму. То була релігійна ідея нового християнства, яке йшло на зміну старому католицтву, що поспувало за довгий вік свій теоретичну основу євангельської науки і тверезою практикою життя своїх угодованих заступників кололо очі всім, хто прагнув єдності теорії і практики, ідеалу й дійсності. Кращі люде Англії почали критично відноситися до тієї церкви, найвищі члени якої жили в розкошах, тим часом як Христос заповідав бідність своїм апостолам; до тієї церкви, що оголосила непогрішимим свого верховного голову—папу, хоч би й які між їми повставали раз-у-раз злочинці й розпустники, що вигадала прибутливу систему „отпущенія гріхів“ за невеличку, „сходну“, мовляв, ціну.

Реформаційний рух сей складався з кількох течій і еднав у собі багато елементів, між якими не було нічого спільного, крім негативного відношення до католицтва. Тут були люде, які дбали тільки про реформу обряду та організації церкви; були й такі, що неситим оком позирали скося на багатства монастирів та церков, щоб „у слухний час“ загарбати се добро й тим поліпшити своє й без того добре життя (такий, між иншим, був і той Джон Ланкастерський, що про його вище була мова). Були й щирі захистники ідеї секуляризації духовних земель, тобто, щоб повернути їх на користь світських людей взагалі просто через те, що не годилося церкві дбати про господарство й тим ухиятися від найперших обов'язків своїх та заповідів Христових. Так дивився на справу

великий Вікліф, який перший поклав підвалини реформаційного руху не то в Англії, а навіть у цілій Європі.

Отже були тоді ще й такі релігійні люде, які своїм світоглядом захоплювали більш широкі простори, й виходючи з евангельської науки, далеко радикальніше дивилися на сучасність. І таким був великий агітатор повстанців під Джон Болл. Свою діяльність він почав задовго до Вікліфа. Ще в 60-х роках XIV століття він говорить проповіді скрізь по країні. Уряд світський і духовний гонить його за негативне відношення до сучасних порядків як церковних, так і державних взагалі, аж поки нарешті його арештовано саме перед повстанням. Виявляючи перед людьми церковні непорядки, Болл—сей предтеча Вікліфа—стояв і за секуляризацію монастирських земель, але де далі, то більше Болла захоплювала проповідь соціальної правди, яка повинна запанувати на землі. Сю ідею нового справедливого життя він доводив, посилаючись на релігійні джерела. Кріпацтво, поділ людей на панів та бідноту, цілком суперечить божому законові,—казав він у своїх палих промовах. Коли почався світ, тоді не було ні рабів, ні панів; усі були рівні, бо всі від одних батьків народилися—від Адама та Єви. Як би Бог хотів сотворити рабів, він ще тоді був би зазначив, кому бути рабом, а кому паном. Отже сього він не зробив, а коли рабство повелосся на світі, так тільки-но через те, що нечестиві люде несправедливо пригнічують своїх близьких і тим нищать волю божу. „Чого се ті, яких ми звемо сеньйорами, панують над нами? Чим вони заслужили се? Чому вони держать нас у кріпацтві? В чім їх більше право бути панами, крім того, що вони примусом звалюють на нас роботу—дбати на те, щоб сами вони переводили марно? Вони в оксамит та хутра вдягаються, а ми в погане сукно. У їх добрі вина, ласощі та смачний хліб, а ми маємо житній хліб, полову та солому, а вода—це єдине питво наше. У їх гулящий час раз-у-раз та пишні палаци, а у нас клопіт та праця, дощ та вітер на полі, а тим часом ми своєю працею здобуваємо геть усе, на чім стоїть держава“. І тільки скасувавши сучасну нерівність між людьми, станову так само, як і матеріальну, матимемо потрібну правду. „Мої друзі любі, — казав Болл, — нема й не буде ладу в Англії, аж поки всі добра спільною власністю не поробляться, коли не

буде ні виллана, ні панів, а всі ми будемо в гурті жити“¹⁾).

В своїх казаннях катував Болл і політичні нелади Англії: здириство урядовців та всякі надужиття їхні. Не жалував навіть і короля. Народ дивився на Болла, як на пророка божого, праведника, й готовий був іти за ім, хоч би куди він повів його.

Джон Болл—то найвизначніша людина в історії повстанського руху. Та було ще багато й інших духовного стану людей, які, стоячи близько до народу, усією душею спричинялися до народнього руху. Се були „бідні попи“ (poor priests), учні Вікліфа, переняті критицизмом свого великого навчителя. Вони поширили його думки що до церковної власности—на всяку власність взагалі і ставали скрізь оборонцями чистого комунізму, росповсюжуючи по всій Англії революційну ідею волі, рівности та братерства. Були ще між ними проповідниками і т. зв. „мандровані ченці“ (itinerant friars), які не хотіли що до популярности лишитись позаду „бідних попів“. Тодішній поет Лангланд саме про їх каже:

Вони вчили людей по Платону і Сенекою доводили,
Що всі добра під небом повинні бути спільні²⁾.

Як же відбивалася ця проповідь ідеологів народнього руху на душі численних слухачів? Історія повстання, до якої я перехожу, покаже, що комуністичні ідеали, як того й повинно було сподіватися, знайшли тоді небагато прихильників. Тільки окремі ватажки розуміли вагу свого ідеалу, а маса, народ, стояла на ґрунті зрозумілого йому знесення кріпацтва, урядових утисків та законів, що парламент позаводив був разом з „лихими совітниками“ королівськими. Позитивні домагання маси народньої були: вільне користування з землі й загально-людські права на всіх,—ті права, що вже здобула собі щасливіша частина англійського громадянства, а саме—панство й городянство, переважно заможне.

Та ж сама історія повстання виявить, що хоча й усі учасники цього визвольного руху були переняті єдиним бажанням

¹⁾ Француз-літописець Фруассар: ...les choses ne poent bient aler en Engleterre, ne yront jusques à tant que li bien yront tout de commun... (Froissart, Oeuvres, IX, 388).

²⁾ They preach men of Plato and prove it by Seneca,
That all things under Heaven ought to be in commen.

Цитую за *Тревеліаном* „Англія за часів Вікліфа“ (Trevelyan, England in the age of Wycliffe, 1899, стор. 198),

збутися старій неправді, але їм бракувало справжньої єдності організаційної, суцільності програми й тактики. Ватажки повстання, духовні так само як і світські, чимало енергії доложили до того, щоб натхнути людям вогонь релігійного ентузіазму в їхній боротьбі за правду, з'ясувати з'убоженням їхнє становище, але вони не спромоглися надати народній опозиції сили непохитно-дисциплінованого війська. До сього спричинилася чимало, звичайно, ріжноманітність інтересів поміж тими лавами людей, що їх посунуло на арену історії велике повстання.

Отже всі ці риси повстанського руху виявилися пізніш, а поки що трудящі класи Англії одностайно простували до широкого шляху громадянського життя, несучи в своїх руках прапор, на якому було написане величне гасло, що лунало од краю до краю, де тільки жила англійська людність:

Плугатарем як був Адам, а Єва пряла,
Хто паном був тоді?

Ів. Бондаренко.

Кінець буде.

Новознайдені поезії Т. Шевченка.

Хоча вже 45 літ минуло, як помер Шевченко, а ми й досі не можемо похвалитися, що маємо повну збірку того, що він написав, і ніхто ручитись не може, що хутко її матимем... П'ять літ тому небіжчик О. Кониський видрукував був у „Записках Наук. Товариства ім. Шевченка“ кілька незнаних до того поезій (між иншим частину поеми „Юродивий“¹⁾), а цього року д. Щоголеву, співробітнику-ві журналів „Былое“ та „Историческій Вѣстникъ“, поталанило знайти в Петербурзі, серед паперів, узятих у Шевченка під час арешту, кінець „Івана Гуса“ та, як відомо нам приватно, ще й нові поеми: „Сова“ і „Дівочії ночі“...¹⁾ Чи не пощастить ще де-небудь

¹⁾ Маємо надію, що ці нові поеми незабаром подамо нашим читачам. *Ред.*

знайти якісь нові, незнані досі твори Шевченка—не можна вгадати. Про те, що „Гус“ був викінчений і кінець його загублено—усім було відомо; про те, що Шевченко написав був якийсь вірш „Сова“—також знаємо з листу князівни В. Ріпниної до Шевченка з 20, XII, 1844, в якому вона пише: „Обрадуйте его (А. Лизогуба) и всѣхъ любителей малороссійскаго языка вашей „Совой“¹⁾,—і дійсно, як нам переказують, „Сова“ має дату 6—V 1844. Про „Дівочії ночі“—досі ми нічого не чули, а за те маємо вказівки, що ще перед р. 1843 написаний був якийсь „Човен“, якого й заслано в Харків Корсуніві для другого тому збірника „Сніп“.²⁾ Нарешті ще про два твори Шевченкові, незнані нам і досі, довідуємося з його „Дневника“. Під 15 грудня р. 1857 Шевченко занотував у йому: „сьогодні беруся за „Сатрапа і Дервиша“; хочеться мені написати епопею; ця форма для мене зовсім нова. Не відаю, як я з нею полажу“; а під 18 квітня р. 1858 занотовано: „Сьогодні я все порався коло своєї „Лунатки“. Коли б не пошкодив Сошальський, я був би її скінчив“.

Чи скінчив Шевченко оці дві поезії, і чи матимем ми їх коли-небудь? ³⁾

Але крім цих більших поезій, про існування яких документально відомо, дуже легко може трапитися, що буде знайдено ще не один з дрібніших віршів Шевченка. Один такий, що починається словами „Та головонька моя бідна“ подаємо в цій книзі разом з неопублікованим ще варіантом початку поеми „Княжна“. Та для того, щоб усі ці новини поетичного скарбу Шевченка мати вкуші, подаємо тут передруком і кінець „Івана Гуса“, видрукований в VI книзі журналу „Былое“ за цей рік.

¹⁾ Киевская Старина, 1897, II, 167.

²⁾ Маякъ, 1843, т. IX, гл. V, смѣсь (кн. XVIII, стор. 117—118). Извѣстія изъ Харькова. „А. А. Корсунъ приготовилъ къ изданію второй томъ „Снопа“. Въ этомъ томѣ будутъ помѣщены Шира Любовь и Божі діти Основьяненка; Черница Марьяна, Човенъ и др. стих. Шевченка; произведенія: Гребенки, Боровиковскаго, Галки, Петренка, самого автора и другихъ писателей; уже по одному исчисленію статей можно судить, что этотъ томъ литературнымъ достоинствомъ далеко превзойдетъ первый“ за виписку цю з „Маяка“ широ дякую І. І. Любому).

³⁾ Можна здогадуватися, що „Юродивий“ і єсть частина з „Сатрапа і Дервиша“.

I.

„Іван Гус або Єретик“.

Що поему „Іван Гус“ написав Шевченко року 1845, про це ми знали досі досить певно, хоч певнішої дати написання (10—X) та місця (с. Марїнське, Миргородського пов., у А. А. Лукашевича) не знали. Відомо лишень було, що поему цю Шевченко присвятив Шафарикові, і що дата посвяти—„22 листопаду р. 1845 у Переяславі“; але, звісно, посвяти міг написати Шевченко багато пізніше од самої поеми. Коли Шевченка арештовано (р. 1847), то всі папери його, між иншим і чистенько переписаний зшиток віршів під заголовком „Три літа“ (тобто поезії з р.р. 1844—1846). з передмовою ¹⁾, очевидно виготований для цензури, забрано й одіслано до Петербургу в так зване „III Отдѣленіє“. Там вони лежать і досі, й досі ще ніхто в цілості їх не використав,— аж тепер маємо надію, що це станеться. Там от зберігається й увесь „Іван Гус“, який відомий був досі без кінця. Та й ту частину, що ми знали досі, розшукано було лишень при кінці р. 1857 чи на початку р. 1858, бо в місяці лютому р. 1858 прїїхав до Петербургу Грицько Галаган і привіз Шевченкові з Москви від Максимовича знайденого там у когось „Єретика“. Шевченко був певен, що поема та на-віки пропала. Він зрадів тій знахідці, а 5 квітня того ж року писав до Максимовича, щоб той попрохав Бутенева, чи не знайде він і другої половини поеми, „бо без неї нічого не вдіеш“.

Доля пожартувала, й цілих 48 літ довелось громадянству українському дожидати, поки нарешті увесь „Гус“ з'явиться. Безперечно, придбання це для української літератури велике, хоч для ще більшої слави Шевченка,—особливо, коли взята на увагу ті надії, які будив у всіх початок „Гуса“,—не дає воно нічого: кінець, особливо допит Гуса, змальовано не з такою силою, як того ми сподівалися; та й з околицьного боку знати, що Шевченко менше подбав над цією частиною поеми, як над початком. Отся власне обставина й насуває нам де-які здогади: чи справді

¹⁾ Передмову цю, дуже характерну, вперше видруковано в „Збірнику філолог. секції Н. Тов. ім. Шевч.“ т. IV (О. Кониський. Т. Шевченко), стор. 204, пр. 2., а передруковав я її в „Громадській Думці“, ч. 162.

це не навмисно так лучилося, що як раз та частина поеми, яку треба вважати слабшою, загубилась була? І через що воно так сталося, що у сина того самого Шафарика, якому послано було поему, над якою він, читаючи, „плакав вдячними сльозами“—також не знайшлося кінця поеми? Чи не послав Шевченко поеми як раз без цього кінця, послухавши поради приятелів—Лук'яновича, Чужбинського, яким він читав цю поему, скоро написав її? Ми навіть маємо згадку Чужбинського про те читання: „В першій поемі („Іван Гус“) Тарас піднявся до свого апогею; містерія ж („Великий Льох“) змістом своїм була слабша за „Гуса“... ¹⁾ Коли так гостро говорить він про „Великий Льох“, то ледве, чи кінець „Бретика“ йому припав би до вподоби... Зрештою, це лишень здогади одні.

У всіх друкованих виданнях „Кобзаря“ відома досі частина поеми кінчається на тому, як у Констанці з'їжджається усякий люд, щоб засудити Гуса:

Як та галич поле крила,
Ченці повалили
До Констанцу: шляхи, степи
Мов сарана вкрили,—

на цьому й край, а далі вже йде новознайдений текст:

Барони, герцоги і доки
Псарі, герольди, шинкарі
І трубадури (кобзарі),
І шляхом військо, мов гадюки.
За герцогіннями—Німота:
Хто з соколами на руках,
Хто пішки, верхи на ослах,—
Так аж кишить: все на охоту,
Мав гад у ірій, поспіша!
О чеху! де твоя душа?
Дивись, щод сили повалило,
Мов Сарацина воювать
Або великого Аттілу!

¹⁾ Воспоминанія Чужбинскаго, стр. 13.

У Празі глухо гомоняць,
І цесаря, і Вячеслава,
І той собор тисячеглавий
У голос лають,—не хотять
Пускать в Констанц Івана Гуса!
„Жив Бог! жива душа моя!
Браті, я смерти не боюся!
Я докажў отим зміям!
Я вирву їх несите жало!...“
І чехи Гуса проважали,
Мов діти батька...

Задзвонили у Констанці
Рано в усі дзвони.
Збірالیся кардинали,
Гладкі та червоні,
Мов бугаї в загороду,
І прелатів лава;
І три папи, і баронство,
І вінчані глґви,—
Зібралися, мов Іуди
На суд нечестивий
Проти Христа. Свари, гомир:
Те реве, те вие,
Як та орда у таборі,
Або жиди в школі...
І всім разом заціпило!
Мов кедр серед поля
Ливанського,—у кайданах
Став Гус перед ними
І окинув нечестивих
Орліми очима.
Затрусилась, побіліли,
Мовчки озирали
Мученика.—„Чого мене—
Чи на прю позвали?
Чи дивітьсґ на кайдани?“

„Мовчи, чеше смідий!...“
Гадюкою зашипіли,
Звірем заревіли.
„Ти еретик! ти еретик!
Ти сієш розколи,
Усобища розвіваєш ¹⁾,
Святішої волі
Не приймаєш!... Одно слово—
Ти Богом проклятий!
Ти еретик, ти еретик!“
Ревіли прелати:
„Ти усобник!... Одно слово—
Ти всіми проклятий!“
Подивився Гус на Папи
Та й вийшов з палати...
„Побороли! побороли!“
Мов обеленіли...
„Авдо-да-фе! авто-да-фе!“
Гуртом заревіли.

І цілу ніч бенкетовали
Ченці, барони—всі пили
І, п'яні, Гуса проклинали
Аж поки дзвони загули.
І світ настав. Ідуть молитися
Ченці за Гуса. З-за гори
Червоне сонце аж горить:
І сонце хоче подивитися,
Що будуть з праведним творить?

Задзвонили в усі дзвони
І повели Гуса
На Голгофу у кайданах.
І не стрепенувся
Перед огнем ²⁾, став на йому

¹⁾ „Розвіваєш“—од слова „віяти“, „розвіяти“...

²⁾ Спочатку було—„костром“ (прим. ред. „Былого“).

І молитву діє:
„О Господи милосердий!
Що я заподіюв
Оцім людям, твоїм людям?
За що мене распинають?
Люде, добрі люде!
Моліться! неповинні ¹⁾
І з вами те буде!
Моліться! Люті звірі
Прийшли в овніх шуках
І пазурі розпустили—
Ні гори, ні мури
Не сховають... Розіллється
Червонеє море
Крові, крові з дітей ваших...
О горе, горе!
Он де вони, в ясных ризах!
Іх лютії очі: „пали! пали!“
Уже крові... „пали! пали!“
Крові, крові хочуть,—²⁾
Крові вашої!“... І димом
Праведного вкрило.
„Моліться! моліться!
Господи помилуй,
Прости Ти їм, бо не знають!...“
Та й не чути стало...
Мов собаки, коло огню ³⁾
Кругом ченці стали—

¹⁾ Здається, що інтерпункція повинна бути инакша, а власне: „моліться, неповинні“.

В. Д.

²⁾ Ясно, що в цих 4 рядках, „пали!“ „пали!“ вдруге, зовсім зайве,— і коли його опустити, то й думка стане ясніша, і метр збережеться. Очевидно, що треба

Іх лютії очі:
„Пали! Пали!“—уже крові,
Крові, крові хочуть.

В. Д.

³⁾ Спочатку було—„кругом костра“ (Прим. ред. „Былого“).

Боялися, щоб не виліз
Гадиною з жару
Та не повис на короні
Або на тіарі.
Погас огонь, дунув вітер
І попіл розвіяв.
І бачили на тіарі
Червоного змія
Продсті люде. Пішли ченці
Й Те Деум співали,
Розійшлися по трапезах
І трапезували
І день, і ніч, аж попухли.
Малою сім'єю
Зійшлись чехи; взяли землі
Зпід костра, і з нею
Пішли в Прагу. Отак Гуса
Ченці осудили—
Запалили... та Божого
Слова не спалили,—
Не вгадали, що вилетить
Орел із-за хмари,
Замість Гуса, і розклює
Високу тіару.
Байдуже їм—розлетілись,
Мов тії ворони
З кровавого того свята;
Ченці і барони
Розвернулись у будинках
І гадки не мають:
Бенкетують та інколи
Те Деум співають.
Все зробили... Постривайте,
Он над головою
Старий Жижка з Табордва
Махнув булавою!...

10 Октябрю, 1845.
с. Мар'їнське.

II.

Варіант початку поеми „Княжна“.

Насамперед—коли написано цю поему? Небіжчик Кониський свого часу висловлював гадку ¹⁾, що поему цю написав Шевченко ще р. 1846, хоч сам він признається: „але жадних доказів я на те не маю“. „Княжну“ в виданнях „Кобзаря“ р. 1867 та р. 1876 зареєстровано до р. 1847 (до заслання), а в виданні р. 1883—перенесено до другої половини р. 1847. Далі, в тій же самій статі своїй Кониський подає звістку, що поема „Княжна“ була переписана у його діда Феоктиста Ротмистрова в Чернигові, і він, Кониський, р. 1848 знав її добре й читав з голови, не відаючи, хто її автор. Завважу ще лишень одно: що під початком поеми „Зоре моя вечірняя“ в „Кобзарі“ поставлено дату 24 февраля 1858, і на цій підставі, напр., Кониський запевняє, що немає жадної вказівки думати, що се справді початок „Княжни“; се, на його думку, швидче окремий самостійний твір. Я маю безперечні данні, які свідчать, що Кониський помилявся: в Чернігівському Музеї В. Тарновського зберігається автограф цієї поеми, тим більш цінний, що очевидно—це брульон, що містить в собі першу редакцію поеми; в другій і третій редакції поема ця єсть також в автографах д. В. Науменка,—тих самих „захалаєвних“ книжечках, які „мережав“ та „начиняв віршами“ Шевченко на засланні. Але у всіх трьох редакціях „Княжна“ має своїм початком: „Зоре моя вечірняя“. Це одне. Друге, що до дати, то „Княжну“, а спеціально „Зоре моя вечірняя“, датовано в „Кобзарі“ роком 1858 через те, що Шевченко, переписуючи з своїх „захалаєвних“ книжечок вірші в чистий альбом (у Нижньому Новгороді р. 1858) під переписаними творами ставив дату *переписання*, а не написання, через що багато поезій, що написав він, напр., р. 1847-8 виступають в „Кобзарі“ з датою р. 1858 або навіть і 1860... „Княжну“, безперечно, написано не пізніш, як р. 1847, і нею починається невільницька поезія в книжечках Шевченка. Але що вона написана не до заслання, а вже на засланні—

¹⁾ Записки Н. Тов. ім. Шевченка. Т. VIII. Проба улаштування хронології до творів Шевченка, стор. 15.

свідчить за те перша редакція поеми (в Чернигів. Музеї) першими ж рядками своїми:

„Зоре моя вечірняя!
Зійди над горою,
Поговорим *над Уралом*
В неволі з тобою...

В тому ж таки самому зшитку Шевченко поправив „над Уралом“ на—„на чужині“, а згодом, в дальших редакціях, виправив на „тихесенько“. Очевидно, що до заслання Шевченко не міг написати: „над Уралом“.

От у тій самій першій редакції, якої досі ніхто не обслідував, до початку I розділу („Село! і серце одпочине“) — є зовсім відмінний варіант, який я й подаю тут поруч звичайного тексту (за підставу беру Львівське видання Ю. Романчука з р. 1902):

Звичайний текст.

Село! і серце одпочине.
Село на нашій Україні—
Неначе писанка село.
Зеленим гаєм поросло,
Цвітуть сади, біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво, а кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром...
Сам Бог вітає над селом!
Село! село! Веселі хати!
Веселі здалека палати—
Бодай ви терном поросли!
Щоб люде й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де й шукати.

Перша редакція.

Село!... і серце замірає.
Неначе в раї, в темнім гаї

Сади вишневі зацвіли...
А що там робиться в селі,
У тім веселім тихім гаї!
Там... воля! рай! Та що й казати!
Лани і люде, і корови,
І предковичні діброви
І все—мое: все можна брать,
І можна жидові продать
З душею й тілом... Правда, воля?
А ми ще й Бога гнівимо...

Далі, після слів: „щоб і не знали (люде), де й шукати“, в першій редакції єсть 7 рядків вставки, якої ні в однім з видань (та і в другій та третій редакції) немає. Ось вона:

„Бо люде... Дивні чудеса
Твориш Ти, Господи, над людом
І над Собою!... Падло пса
На смітник викинь—не огудять,
Неначе мухи опадуть,
Сами себе перегризуть
Та ще й хвалить і славить будуть...

III.

„Та головонько моя бідна“.

Невеличкий вірш, усього на 10 рядків, написаний олівцем на двох сторінках аркушу поштового паперу, на якому хтось списав пісню про коня та козака,—і під нею поставлено дату: Київ, 1859. На чистій, не записаній четвертій сторінці Шевченко й написав олівцем свій вірш. Коли пригадаємо, що в серпні того ж таки р. 1859 Шевченко був, в-останнє вже, в Києві, то з деякою дозою правди можемо допустити, що він тоді й вірша цього написав на записові української пісні.

Вірш сам із себе не дуже цікавий,—переспів народньої пісні. Читаючи пісню, що йому хтось записав, Шевченко, либонь, під впливом її написав і свою:

„Та головонько моя бідна:
Чого моя мила зблідла?
Чи пшеницю жала,
Чи ячмінь в'язала,
Чи в недуженьки (sic) лежала?“
„Була на риночку —
Пиля горілочку,
На похміллячко лежала,
З родиною зійшлась —
Горілки напилась“...

Зберігається автограф у Музеї В. Тарновського в Чернігові (№ 33).

В. Доманицький.

АНАТОЛЬ ФРАНС.

Г. БРАНДЕСА.

I.

Правдивого письменника ми пізнаємо з того, що на кожній сторінці його творів знайдеться принаймні одна фраза, один звук, які тільки *він* міг написати.

Візьміть тільки фразу: „Коли вірити цьому мирному пастиреві душ, то ми ніяк не можемо ухилитися від божеської благодати, і всі попадемо в рай, хіба тільки що немає раю, а це в найвищій мірі можливо“.

Вона говорить про Ренана, її написав певне ученик Ренанів, який шуткує, може трішки вільніше, ніж він сам. Більше нічого не можна сказати.

Але візьміть инше: „Вона була вдовою після чотирьох чоловіків,—страшна жінка, яку підозрювано у всьому, тільки не в тому, щоб вона когось любила, через те її шановано та поважано“. Тільки *один* чоловік міг написати це... Він жартовливо доводить, що громадянство прощає жінці все, окрім кохання, він повідомляє читача про ці спостереження, ніби між иншим.

Або ця фраза: „Ми не повинні любити природу: вона не варта любови; не повинні також ненавидіти її: вона не заробила ненависти. Вона — все. Це велика незручність бути всім. Через це робишся страшенно важким і неповертким“.

Тільки *один* чоловік міг би виправдовувати природу за її індеферентність до людей таким виразом: „Це велика незручність бути всім“.

Прочитайте таке місце: „Думати—це справжнє лихо. Нехай тебе Господь криє від його, сину мій, як зберіг від його своїх найбільших святих та духів, яких улюбив з особливою ніжністю й судив їм довічне раювання“.

Це говорять аббат і говорить без проблиску іронії. У іронії тут подвійний екстракт. З-за серйозности аббатової проступає усміх авторів.

В своїй іронії він дужий, як мало хто. Він говорить: „Ціцерон був у політиці уміркований найневгомнішою вдачі“.

В своїй сатирі він мальовничий, як мало хто. Ми всі вживали фразу: „Рівність перед законом—це значить: перед законами, які заможні люде дали вбогим, і мужчини дали жінкам“. Ми запевняли, що ідеалом справедливости повинна бути проведена до кінця нерівність перед законом, але пристосована до різниці між індивідуумами. Ми говорили: „Коли нерівність є вже в законі, де ж тоді шукати рівности?“

Та коли читаєш: „Закон у своїй величній рівності забороняє багатим так само, як і вбогим, спати під мостами, старцювати на вулицях та красти хліб“, то почуваш, що тільки *один* чоловік міг це написати.

Цей єдиний чоловік—Анатоль Франс. Вважає в цьому стилі іронія. Вона показує в йому духовну парость Ренанову. Але, не вважаючи на кривість із ним, іронія Франсова цілком иншої вдачі. Ренан говорить завжди від себе, коли виступає істориком або критиком, а в вигаданих дієвих особах з його філософських драм, а ще більше з його філософських діалогів чути безпосередно його самого. Іронія Франсова ховається за простодушністю. Ренан маскується, Франс перетворюється. Він пише, виходячи з поглядів зовсім протилежних його власним,—поглядів старого християнства та середньовічного католициста і, читаючи те, що він говорить, ми бачимо, що він під тим розуміє.

Інші письменники можуть бути так само дотепні, можуть бути, або здаватися так само тонкими в своїй іронії і все-таки вони з ним не схожі. Це те саме, як би в найкращий магазин фарфорових виробів принести річ з іншої фабрики, таку ж бездоганну, так само гарно розмальовану. Приказчиця зважить її на руці, подивиться на неї і скаже: „це інша маса“.

Коли говорити про Франса, то треба пошукати маси, що мала б таку саму вартість, як і та, що її малювати навчився він, тридцять і шість років працюючи.

II.

Анатоль Франс не молодий вже; але слава його, коли рівняти до інших, нова. 16 квітня 1904 року йому скінчилося 60 років; та ледві чи минуло одинадцять з того часу, як його можна стало славетним зивати.

Зовсім молодим почав він писати дрібні літературно-історичні етюди та гарні вірші, але йому було 37 років, коли він уперше звернув на себе увагу своїм невинним оповіданням „Злочинство Сильвестра Боннора“, а свою оригінальність він довів не раніше як 1892—93 року.

Тє, що він довго заставався в затінку, залежить від того, що його розвиток на шляху до повної самобутности йшов поволі. У його не ставало сміливости бути цілком самим собою; його треба було збоку заохочувати. Це одно; друге, це виясняється тим, що на передньому плані стояли такі визначні повістарські таланти, новелісти, які тепер уже зникли, напр. Мопасан, Доде, Золя; тим, що таланти такі як Бурже, Гюисманс віддалися клерикалізмові, такі, як Жюль Леметр—націоналізмові, такі як Ерв'є—театрові. Не менше від цього всього також іще й тим, що зник великий артист стилю, що його спадщину він прийняв—Ернест Ренан.

Тільки тоді, як помер цей тонкий скептик та екзальтований прихильник думки, що за його слідом він пішов, і тільки тоді, коли замовкли плодючі, еротичні поети, книжки яких робили найбільшу сенсацію,—місце кругом їхніми руками посаженого дерева

знаття добра і зла так спорожнилося, що сонце могло на його світити і його стало звідусіль видко.

Ті французи народилися в провінції: Доде та Золя в Провансі, Мопассан в Нормандії, Ренан у Бретані, Ерв'є в Нел'ї, Бурже в Ам'єні; Гюїсманс був зроду нідерландець. Франс, у якого увесь гарт був ніжніший і вже з самого початку не такий, як у провансальців та нормандців міцний, народився в Парижі і має на собі печать його.

Його вчитель Ренан став парижанином тільки на прикінці віку свого, коли втратив бретонські прикмети й перестав бути учеником німців. Франс був парижанином з перших своїх ступнів.

Світ і повітря Парижу були спочатку його життєвою атмосферою, Люксембургський сад був йому природою Франції, а вулиця—тією інституцією, де він виховувався. Дитиною він бачив, як молошниці розносили молоко, а парубки вугіль по всіх будинках в Латинському кварталі. Він знає, як ніхто, парижських крамарів та робітників. Вікна в паперових магазинах приковували його погляди своїми малюнками і свою найпершу освіту він здобув, переглядаючи скриньки вбогих букинистів на набережжю Сени.

Він сам був сином такого вбогого книгаря, або краще сказати поміщика книгаря. Народився він у книгарні, виховався серед старих розумних книжок, таємничих пам'ятників того життя, що вже минуло. З їх він рано довідався, яке недовговічне існування, як мало лишається з праці цілого покоління, і через це народилося в йому ціле джерело меланхолії, доброти та співчуття.

Дивно, яку безліч дрібних книгарень він описав і парижських і по-за Парижем! Він описав і книжки, що в їх були, і людей, що приходили в ці магазини, й розмови, які там були. Знову і знову спинається він на відомих букинистах з берега Сени, що бачуть у йому тепер свого генія-заступника, оповідаючи про їхнє мізерне існування, про те, як вони цілими днями вистояють на холоді та на дощі, хоча їм так не часто доводиться що-небудь продати.

Нас, яким ні один з теперішніх французів не здається в такій мірі французом, як Анатоль Франс, бо він єднає в собі всі традиції від оповідачів середніх віків через Монтеня до Вольтера,— нас не дивує, що замість свого власного імення, він сміло взяв

імення свого рідного краю. Але Франс—це було також ім'я його хрещеного батька, його звали Франс Тібо. Для простолоду з тієї вулиці, де він живе, в маленькій аллеї Villa Said, він, одначе не Франс. Прості люде називають його Monsieur Anatole.

Він ніколи не забуває про прибережні вулиці Сени. В одному місці він говорить: „Я виховувався на набережжі, серед книжок тихих та простих людей, про яких тільки я сам пам'ятаю. Як я вмру, можна буде подумати, що їх ніколи й не було на світі“.

В иншому місці він називає ці вулиці на греблях рідним краєм усіх людей, що думають та мають смак.

В третьому місці він говорить: „Мене вигодувано на набережжі, де старі книжки переплутуються з ландшафтом. Сена зачаровувала мене... Я захоплювався річкою, що вдень відбивала небо та носила на собі човни, а вночі вкривалася дорогоцінним камінням та яскравими колірами“.

Він був і зостався книголюбом.

Одна з рис, що насамперед вражають читача Франсових творів—це зовсім надзвичайна, як на романиста та новеллиста, книжна освіта й характер цієї освіти. Серед французьких письменників ми звикли до невчених, з чисто французькою освітою, до вихованців нормальної школи з однобічно-класичною освітою та до вчених з освітою європейською. Але у Франса багата, повна освіта придбана в Європі, з якої виключені германські народи. Він не знає ні англійської, ні німецької мови. В цьому основна протилежність між його освітою та Ренавоюю. Але в його цю ваду не так помітно, як у инших.

Ренан був східнім філологом; семитські мови були йому полем; німецька наука вигодувала йому розум. Що Франс знає надзвичайно гарно, так це латинську та грецьку старовину, але також і латинську та італійську середньовічну літературу. Через те він, між иншим, гарячий оборонець класичної шкільної освіти. „Я почуваю,—каже він в одному місці,—страшенну любов до латини. Без неї довелось би сказати „прощай“ красі французького генія. Ми—латинці. Молоко вовчиці—найкраща частина нашої крови“.

Що він особливо збачнув, так це епоху перелому, коли християнство боролось в античних душах з поганством, потім усі християнські легенди, які він уміє переказувати з наївністю та добре

схованою іронією, нарешті історію італійської, а надто французької минувшини аж від часів Цезаревих і до XVIII віку, якого початок живе в його „Королеві Лебеді“.

Дуже часто його вмілість концентрується коло релігійних настроїв та почувань. І тут найбільше гостро виявляється протилежність між їм та Ренаном. Бо, коли в душі у цього жили звичайно релігійні вагання, а в способі вислову часто помітно було слейність,—Франс, не вважаючи на позверховну пошану, з якою він трактував релігійні теми, такий же тверезий в глибині своєї істоти, як Вольтер.

До цих малюнків минувшини прилучилися на останньому ступіні його розвитку картини Франції за наших часів і навіть з портретами особ, які ще так недавно заставляли про себе говорити, як наприклад Верлен та Естергазі.

Але не сучасному життю належать його головні поетичні та особисті симпатії. Одного разу, коли він показував свої книжки одному гостеві й той здивувався, що їх не так багато, як він думав, і що між ними немає, здається, нічого сучасного, Франс одповів: „У мене нема сучасних книжок; я не zostавляю в себе тих, які одержую; я одсилаю їх одному приятелю на село (Приятель на селі був, мабуть, одним з тих дрібних книгарів над Сеною, яких Франс так добре знає).—Але хіба вам не цікаво з ними знайомитися?—„З моїми сучасниками? Ні! Те, що вони можуть розказати мені, я й сам чудово знаю. У Петронія я швидче можу чогось навчитися, ніж у Мендеса“.

Через це Франс, бувши кілька років фельетонистом *Le Temps*, напевне мабуть з великою неохотою зважився взятись за критику сучасних йому творів. Тим часом, чотирі томи, в яких він зібрав свої статті, дуже цікаві. Франс з самого початку й до кінця запевняє, що критик ніколи не може давати об'єктивної критики, а тільки особисту, що він ніколи не може малювати щось, окрім самого себе, тим коли він говорить про Горація або Шекспіра, це значить тільки, що він з приводу Горація або Шекспіра говорить про себе самого.

Франс через це завжди й говорив про себе: „Я маю надію, що коли я говорю про себе, кожен думає про свою власну особу“. Як критик, Франс розказував свої особисті вражіння й любив переплітати їх з оповіданнями найчастіше про випадки з свого ран-

нього дитинства та молодих літ, що ілюстрували та поясняли ті його вражіння. Критиқом в більше точному розумінні він не був і скоро книжки його почали більше расходитися, він залишив критику. Але все ж його погляди в цих чотирьох томах дуже характерні для його особи; вони виявляють його дотепність, його передсуди,—передсуди, від яких він потім визволився.

Франсів приятель, якому він відповів: „У мене дома немає сучасних книг“,—спитав його усміхаючись:—„Навіть ваших власних?“

— Нема й їх,—відповів Франс.—Те, що чоловік сам збудував, хоч би це був навіть і палац, таке йому знайоме, що йому не хочеться на його й дивитись. Мені було б нестерпуче мати в руках свої книжки. Щоб я мав робити з ними?

— Уникати повторювань.

— Через те я й повторююсь без перестанку,—сказав Франс.

На жаль це правда; це один із звичайних грішків великого письменника. Занадто часто та сама думка вертається у його за малим не в тих же самих словах; іноді він повторюється з однієї книги в другу, сторінка за сторінкою.

Як правдиво змалював себе Франс в особі скульптора з „Червоної Лілеї“, це видно буде, як що зважити на тільки що наведену його відповідь і порівняти з нею таке місце. П-ні Мартен-Беллем говорить: „Я не бачу ні одної з твоїх власних праць, ні одної статті, ні одного рельєфа“. Він відповідає: „Невже ти думаєш, що мені було б приємно жити серед своїх власних праць? Я занадто добре їх знаю; вони мені докучили...“

Що Дешарір не що инше, як Франсова маска,—в цьому автор майже признається в дальших рядках.—„Хоч я й виліпив кілька поганих постатів, усе ж це ще не значить, що я скульптор. Швидче трошки поет і філософ“.

III.

Літературне життя Франсове, після приступів, які тяглися п'ятнадцять років, распадається на два періоди й ці два періоди такі неоднакові, що ми наче бачимо в їх двох Франсів.

В першому—перед нами людина, що вміє тонко глузувати, що високо піднявшись над людською юрбою, спостерегає її бажання, її боротьбу з вибачливим та спочуваючим усміхом. В другому—він стає борцем. Мало того, що він виступає, як прихильник відомої партії, він ще починає вірити як раз у те, з чого сам він шуткував та глузував,—в здоровий інстинкт народній, в значіння більшости, в дійсність поступу, що зростає все більше, починає вірити навіть у такі вчення, які, як мислитель, він одкидав: в історію демократії, в соціалізм, як доктрину.

Коли один з його приятелів увічливо, але зважливо, докорив його одного разу, що остання його позиція ледві чи щира, Франс, обходячи саму суть докору, відповів питанням:

— Чи ви знаєте якусь иншу силу, крім соціалістичної робітничої партії, що могла б стати до боротьби з об'єднаними клерикалізмом та націоналізмом?

З теоретичного питання він зробив практичне.

Коли приятель його завважив, що сам у такому ж випадкові категорично заявив про практичне приєднання до однієї партії, але, одначе, до її учення не приєднався,—Франс, усміхаючися, звернувся до молодих дівчат, що були при цьому і сказав:

— Ну хіба не правда, що він неможливий? Занадто вже чесний і упертий, як червоний осел!

На протязі більшої частини свого життя, Франс напевне згожувався з своїм аббатом Куаньяром, що ніжно горює людьми й не підписав би декларації людських прав, ні одного рядка з неї „через гостру та несправедливу різницю, яку вона зазначає між людиною та горіллою“. Він тоді так як Куаньяр був найбільше прихильний до погляду, що люде—звірі лихі, яких треба силоміць або хитрощами держати в руках.

Ще багато років після того, як він виступив рішучим демократом, він укладає в уста своєму заступникові Бержере такі слова до його собаки: „завтра ти прийдеш до Парижу. Це—славне і благородне місто. Правда, це благородство поділено не між усіма його мешканцями. Зовсім навпаки. Воно єсть тільки у найменшого числа городян. Але все місто,—більше того,—ввесь народ міститься в кількох окремих людях, що думають сильніше та справедливіше за інших.“ А далі в книзі, коли Ріке з роззявленою пащею та з блискучими очима погналася за розумним ро-

бітником, що лагодив полиці на книжки у Бержере, він так само поясняє собаці, що слава націй залежить не від нерозумних „ура“, що вигукуються на вулицях та плацах, а від тихих думок, що родяться де-небудь на горіщі і рано чи пізно відмінюють зверхній вигляд краю.

Франс не боїться так, як реакціонери—влади народньої. Та хоч він і не боїться її, то не через те, що вважає маси розумними, а через те, що вважає їх обережними. Він знає, що страх перед невідомим робить загальне голосування цілком безпешною установою. Він занадто добре користувався з своїх очей та думок, щоб мати більшу повагу до народньої влади, ніж до всіх інших владарів, перед якими схилялись та до яких підлещувалися на протязі цілих віків. Він знає, що влада належить науці, а не народові. Він знає, що дурниця зостанеться дурницею, коли навіть за неї стоятиме два мільйони, або сорок мільйонів людей і що правди ніщо подумати не може й вона зробиється владаркою на землі навіть тоді, коли її побачить і висловить тільки одна людина й коли навіть мільйони зеднаються і почнуть кричати проти „індивідуалізму“ тієї людини.

Франс—не оптиміст, бо він занадто багато бачив навкруги себе занепаду і у Франції, і в Європі, і занадто багато зрадиництва, щоб вірити в легенду про безупинний поступ. Він пережив періоди загального занепаду та загальної апатії, коли ніякими острогами не можна було спонукати розуми до думання, а надто до акції. Коли душі прагнуть несправедливості, тоді мало користи пропонувати їм напиток культури, що ніби то прохоложує. В його „Бержере“ говориться: „Не лехко заставити пити осла, якому пити не хочеться.“ Він знає також, що таке популярність. Не без підстави заставляє він також сказати одного з своїх визначних персонажів: „Як що коли небудь закохана юрба захоплювала вас у свої обійми, то ви хутко мали нагоду бачити безмірність її безсилля та страху“.

З властивою йому спокійною дотепністю він через це в одному місці таким способом вияснює, з якої причини в городську раду вибрано було націоналістичного кандидата, а не республіканського. „Націоналістичний кандидат зовсім незнайомий був з черговими питаннями, і це неуцтво допомогло йому дуже; через це красномовність у цього кандидата стала вільною та лехкою. Рес-

публіканець навпаки: глибоко розглядав питання дійсності з'окрема; хоч він і знав свою публіку, та все ж трохи вірив у інтелігентність своїх виборців, мав до них трохи пошани, не відважувався на занадто грубі дурниці, а давав правдиві пояснення. Через це він здався холодним, невиразним, нудним, і його не вибрано“.

Але з другого боку у Франса нема також і песимизму. Він знає і говорить про сучасну Францію: „Безсилі не праві. От у чому вся наша мораль, мій любий! Ви думаете, що ми стоїмо за Польщу або за Фінляндію? Ні, ні! Ми не граємо на струнах цієї гитари.“ Але він знає, що світ зрештою належить не узброєному насильству. Одна беззбройна, гола думка сильніша за все й за всіх. Вона скидає дужих та жорстоких. Вона доганяє несправедливість і розбиває її до щенту. Слово перетворює землю. Ніщо не може порвати з'язку між сильними доказами та високими думками, і проти їхнього натиску не встоїть ніяка фортеця.

Спокійний учитель Бержере непохитно переконаний, що в кінці таки розум переважить. „Мрії мислителів завжди будили людей діла, а вони здійснювали думки мислителів. Наша думка творить будуччину. Державні діячі працюють по планах, які ми лишаємо, вміраючи.“

Цілком зрозуміло, що будуччина схована від нас. Але, як знаходимо у Франса, ми повинні працювати над нею так, як ткачі виробляють гобелени,—не бачучи малюнків, які вони тчуть. І навіть не зовсім справедливо, що будуччина схована; або коли вона й схована від нас, то можна в'явити собі більш розвинені істоти, для яких вона по суті не відрізняється від минувшини та сучасности. І тим легше нам уявити собі істоти, що одночасно відчують з'явища, які нам здаються відмежованими довгим періодом, так само, як уже ми сами, дивлячись на вночішне небо, схоплюємо одним поглядом світові проміні, що вийшли на протязі сотень тисяч років із різних небесних сфер.

На людину з таким складом думок можуть заявити права обидва табори—і радикальний, і консервативний, приблизно так, як було деякий час на півночі з Ібсеном.

Франса раховано до консервативного табору.

Ще 1897 р. він був кандидатом консервативної партії, кандидатом герцогів в академію проти ворожого клерикалізмові письменника—Фердинанда Фабра.

З своїм тактом і почуттям міри він ненавидів тоді Золя, що пізніше став йому товаришем, ненавидів його, треба признатися, досить непомірковано. Він писав: „Я не заздрю його огидній славі. Ніколи ні одна людина не силкувалася так принизити людськість, відкидаючи все, що єсть доброго, гарного. Ніколи ніхто в такій мірі не помилявся що до людського ідеалу.“

В цих словах було більше любови до гарного смаку, ніж чуття геніяльності. Треба віддати справедливість Франсові—пізніше він спокутував як ці, так і багато схожих до цього поглядів; спокутував між иншим чудовою теплою промовою, яку сказав на могилі Золя. І так само, як він цілі роки через те тільки, що в того не було смаку та траплялись прибільшування, так само, як не признавав генія в чоловікові, якому судилося стати його найближчим товаришем,—він з другого боку занадто вже хвалив людей, з якими йому судилося боротися, мовляв, до загибуні, з обмеженістю яких та вадами йому потім добре довелося познайомитися.

Він писав цілком серйозно: „Я не думаю, щоб можна було колись більше інтелігентними зробитися, ніж Поль Бурже та Жюль Леметр у наші часи.“

Він не розумів тоді страху Бурже до пекла, не розумів, що у Леметра не стає внутрішньої рівноваги. Цьому пізнішому фанатику націоналізму він дав таку атестацію: „Він належить до людей, що нікому не бажають зла, до людей, повних терпимости та бажання добра иншим. У його розум, що нічого не боїться, душа, що всміхається; він увесь—милосердя.“

Вже тоді, як це писалось, Леметр був злий та дріб'язковий, хоч, може, ще не дійшов до лихих учинків.

Через кілька років він, бувши віцепрезидентом союзу націоналістів, стояв на чолі банди, що держала Дрейфуса на чортовому острові і проповідувала державний замах проти Лубе. Через кілька років Поль Бурже вернувся в лоно католицької церкви і без ушину почав нападати на всяке сучасне змагання, навіть на народню освіту, на освіту робітників. Ось які були Франсові герої інтелігенції!

В порівнянні з діяльністю цих людей, та позиція, на якій держався Франс останні шість років, навіть повчача.

Нехай, виступаючи народнім оратором—діяльність, до якої в його не було прирощеної здатності—він переборщав і висловлювався трошки більш категорично та з більшою вірою, ніж у глибині своєї істоти мав; це не виключає того, що властивість, яка проривається в його за останнє десятиліття є та сама мужність, що ховалася за грою мріями та за метаморфозами поетовими.

Відразу струснув він із себе скептицизм і з'явився з старим блискучим Вольтеровим мечем у руці,—таким саме, як і той, непобіденним у своїй дотепності, грізним ворогом клерикалізму та оборонцем невинності. Але він пішов навіть далі за Вольтера, виявивши себе другом бідності в великій політичній боротьбі.

Те, що ця мужність вирвалася на простір, вияснюється безперечно тим, що вся французька культура і те становище оборонця справедливости, яке вона мала здавна, опинилися, як йому здавалося, в небезпешности через кризис громадської моралі; але навряд, щоб це могло статися без якогось впливу з боку. Більше, ніж хто инший, пособила цьому одна Франсова приятелька, у якої він багато років бував дорогим щоденним гостем, де він почував себе наче в своїй власній сем'ї.

Ця дама, серцеві якої Франсова слава була ближчою, ніж щось инше, з властивим їй розумом і разом запалом, уживала всього впливу свого, щоб заставити його сміливо положити своє ім'я на терези. Це в той час, коли у Франції рдбували свою силу кілька вибранців, яких вибрало з одного боку військо, церква, що мають власть, а з другого одурена юрба.

Бувши борцем, Франс і написав два останні томи своєї „Сучасної історії“, видав свої промови в *Cahier de la quinzaine*, промовляв на святі відкриття монумента Ренанові, а також на могилі Золя і зложив передмову до збірки промов Комба.

Це ознака часу, що Франс був тією людиною, до якої звернувся перший французький міністр, щоб познайомити друком французьку публіку з своїм поглядом. Це показує, за яку силу його мають і як рішуче приєднався він до своєї партії.

IV.

Франс иноді малював самого себе в своїх книжках. Він бере властиві йому одлюдність та мудрість і творить із їх Бержере.

Він бере властивий йому спокійний цінізм і творить з його лікаря Трюбле в *Histoire Comique*. Він бере своє я, що палко кохає красу, і творить з його скульптора Демартра в „Червоній Лілеї“. Він малює себе в тому ж самому романі, майже називаючи своє ймення в особі письменника Поля Ванса (Paul Vence) і це звичайно на те, щоб не помічено, що то Франс; опріч цього, головна дієва особа, скульптор, так само, як він, згадує тут Мері Робінзон, щоб сховати, що вона являється в книзі також англійською поетесою місс Белл, і так само, як він, говорить про Оппера, щоб не можна було сказати, що він археолог Шмолль, що цілком певне.

Коли Ванс з'являється в салоні героїні, автор зауважає: „Вона вважала Ванса з усіх мужчин, що бували в неї, єдиною людиною з справжнім великим хистом. Вона поважала його ще до того часу, коли його книжки придбали йому таку велику славу. Вона ставила високо його глибоку іронію, його недоторкану гордість, його талант, що зріс у самотині“.

І Поль Ванс до такої міри сам Франс, що, коли він в кінці книжки говорить: „Мудрий був той чоловік, що написав: „Дамо людям свідками та суддями іронію і співчуття!“ то П-ні Мартен-Беллим відповідає: „Але ж це ви самі написали П-не Ванс!“ І це дійсно можна часто зустрінути в його книжках.

Таким способом, глибока іронія є перша властивість, яку він сам за собою визнає.

Ми бачимо, як ця іронія, що не має нічого спільного з іронією Ренановою, тільки просвічує через простодушність другого обличчя. В „Таїсі“, наприклад, говориться про героїню, грецьку куртизанку. „Ця жінка з'являлася на празникових гульбищах і не боялася, виступаючи танцівницею, нагадувати своїми занадто гнучкими та штучними рухами про найпалкіші бажання та підбивати до їх“. Це пережито так само, як і сказано з погляду ченця. В тому ж самому романі Пафнутій бачить, як чорти мучать людські душі. Ніде оповідач не натякає навіть на вагання або невірря, ніде не говориться, що це були галлюцинації, а не дійсність. Навпаки, „Маненькі зелені чорти проколювали йому губи та горло розпеченим залізом.“

Таку простодушність не часто можна зустрінути у французькій літературі. Французька умілість, як загальне правило, не

наївна (хоча так каже Лафонтен), а вже у Мольєра на протязі його віку та того, що за ним, цілком свідома. Але наївність могоча, як артистичний спосіб впливу, бо цілком зрозуміло, що на читача легше зробити вражіння посередніми способами, які вимагають від його самодіяльності, ніж прямими, що не штовхають його злехва і не заохочують ні до чого.

Там, де Франс виступає історичним повістярем, він говорить так простодушно, як говорив би та думав сучасник описаної епохи. Найбільш це почувается в „Клію“.

Хоч який простий зміст „Клію“, але все ж ця книга торкається деяких найбільших у всесвітній історії діячів: Гомера, Цезаря, Дянте, Жанни Д'Арки, Наполеона. Із їх змальовані безпосередно тільки Гомер та Наполеон.

Коли „Співак із Кими“ з'явився вперше друком, на декого це оповідання зробило вражіння чогось неоправданого. На що було позичати легенду про сліпого або напівсліпого діда? На що було цьому незначному образіві, цьому мізерному злидареві, що мандрує з місця на місце, заробляючи собі на хліб своїми піснями, давати могоче Гомерове ім'я? Але після глибшого аналізу згожуешся, що Франсів погляд був справедливий, і бачиш, яка мудрість схована за цим образом. Адже цей співак дуже добре відповідає тим царедворцям, що їх малює Гомер у своїх поемах, і цілком натурально, що в його помешканні було тісно та низько, як порівняти до помешкання багатого ворожбитя, що було як раз поруч.

Таємниця вмілости Франсової в історичних описах лежить у тому, що він думає й говорить в дусі епохи, яку малює, здається, що переймається її світоглядом, засвоює її вірування та суєвірство, її передсуди та погляди,—без найменшої іронії, а також без уданої наївности, але з технікою, яка робить цілком зрозумілою протилежність між світоглядом тих часів, тих країв та нашим.

Так, наприклад, він, малюючи способи старого співця, знайомить читача з своїм поглядом на те, як з'явилися Гомерови пісні. Коли один царь запрохує його співати, він відповідає, не дуже ухилиючись від правди: „Те, що я знаю про героїв, перейшло до мене від мого батька, а його навчили сами музи. Бо в старовину музи відвідували божественних співців у печерах та по діб-

ровах. Я не буду єднати з брехнею стародавнї оповідання.“ І автор додає: „Так говорив він з обережності. Бо до пісень, яких навчався, ще бувши дитиною, він звичайно додавав вірші, що брав із інших пісень, або знаходив їх у власній душі. Та він не признавався, що сам їх зложив, бо боявся, що його будуть за це докоряти. Пани просили в його переважно стародавніх пісень, які, на їхню думку, зложили боги, а новим пісням вони не вірили. Через те він дбайливо ховав джерело тих пісень, які сам сотворив. А що він був дуже гарним поетом і найтількише додержував звичаїв, що перейшли до його спадщиною, то й вірші його ні з якого боку не відрізнялися від прадідівських. Вони були не гірші за їх своєю формою та красою і з самого початку варті були слави невмірущої.“ Як бачите, тут він вихваляє співця в душі часу як раз за ту властивість, яка на сучасний погляд зменшує його вартість, і з усієї сили він ховає його оригінальність.

Цілком таким саме способом Франс надає рельєфности діалогові „Фарінаті-дел'ї Уберті“. З своїм тонким критичним чуттям він напав на той образ з Дантового „Пекла“, що являється найцікавішим з усіх. А тим часом, у цій фігурі єсть елемент, якого немає в Данта, повний контраст між нашим світоглядом та світоглядом Фарінаті. В наші часи за лицарство вважають, коли чоловік воюється за своїх земляків з чужим військом, але за гідкий вчинок, коли піднімас чвари між своїми. Коли Фарінаті обороняє себе за те, що тягнув за Сісною руку проти своїх флорентинських земляків, він говорить: „Було б краще нам, флорентинцям, скінчити цю суперечку між собою. Хатні чвари—така чудова та благородна річ, така велична, що треба було б, яко мога, силкуватися, щоб до неї чужі люде не втручалися... Я не можу сказати це саме про війни з чужоземцями. Це користні, а иноді й неминучі заходи, щоб оборонити або поширити державні межі, або ж щоб сиріяти торгівлі. Але тому, хто сам стоїть на чолі такої війни, вона не дає ні великих прибутків, ні особливої чести. У розумних націй їх охоче віддають нанятому військові, на чолі якого становлять досвідчених привідців, що вміють багато досягати з невеличким військом“.

Щоб була змога уявити собі цей діалог, можна пригадати відповідний віршований діалог Роберта Браунінга, в якому так і проривається південно-італійський дух. У Браунінга спосіб ви-

слову палкіший, ніж у Франса, більш заплутаний, нерівний, ніби скоками йде. Франс здебільшого робить вражіння простим контрастом між внутрішньою логікою почувань у стародавні часи та в наші.

Найширше оповідання—це те, що зветься „Атребат Комм“; в йому змальовано життя гальського привідця в епоху Цезаря.

Хоча з позверховного погляду здається, що він і тут описує так саме вільно, як і в „Співакові з Кими“, але все ж Франс мав для цього твору цілком виразні історичні факти, на які й спірався. Хто пам'ятає добре Цезареві записи про гальську війну, той пригадає, що він пише про короля атребатів Комма. Для тих, кому цікаво було б порівняти Цезарів текст з оповіданням, ми наводимо тут місця джерел: 4 кн. 21 гл.; 7 кн. 76 гл.; 8 кн. гл. 23, 47, 48. Франса приваблювала тут можливість глибоко зазирнути в душу варварові тієї епохи, безжурне спочатку життя Комма, як привідця; те, як римляне спочатку схиляють його на свій бік і його гордості стає приємно, коли його називають Цезаревим другом; потім він примушений вважати для себе ганьбою те, що втратив волю, поки нарешті його почуття до римлян стає дикою зненавистю варвара. Більшість читачів, тільки після того, як познайомиться з цим оповіданням, має справжнє вражіння про те, які протилежні були способи воюватися у римлян та у варварів, а особливо про інженірну умілість, якої понавчалися низенькі, смагляві саддати, що воювалися частіше з лопатою та з заступом у руці, ніж із списом та з мечем. Надзвичайно гарно змальовано здивування та переляк короля варварів, коли він вертається до своєї злиденної столиці Немероценну (тепер Аррас), яку римляне за кілька років переробили на чудове місто з храмами та з аркадами, так що Комм мимоволі думає, що вони знають чари. З напруженою цікавістю ходимо ми за ним, коли він, передягнений за старця, блукає по місту; приглядаємося, як він дивується, бачучи малюнки на будинках, сюжети яких йому цілком незрозумілі, як він убиває молодого римлянина, що сидить в амфітеатрі й пише своїй Фебе латинські вірші грецьким метром. Франс знову досягає тут ефекту тим, що мовчки підкреслює погляди того часу, як протилежні нашим. Наприклад, автор говорить про префекта римського кінного війська Кая Волупена Квадрата, що

рішає запрохати Комма на дружню зустріч, простягти йому руку і звеліти, щоб у той же самий час його зарубано ззаду:

„Він був добрим привідцею, знав математику та механіку. Коли не було війни, він розмовляв з начальниками у своїй віллі, під терпентиновими деревами, про закони, звичаї та завички у всяких народів. Він хвалив чесноти колишніх днів, величав волю, читав книжки грецьких істориків та мислителів. Розум у його був зграбний та благородний. А що атребат Комм був варваром, якому чужа була справа римського народу, то він уважав справедливим і розумним звеліти його вбити“.

Хоч Цезарь з'являється тут тільки легеньким сілуетом, але тут, як і в інших творах Анатоля Франса, видно, що він його дуже цікавив. Франс дивується йому без теплої симпатії. Його аббата Куаньяра, що віддається думкам про Цезаря, відпихає його жорстковість; тут, звичайно, маються на увазі ті руки, що поодрубувано галлам коло Укселлодонума. Цезарь, одначе, був добріший за кожного иншого римського привідцю. Але, як завше, Франс в одній книзі описує все, що говорить *за* Цезаря, а в иншому місці все, що говорить *проти* його.

Цілком так саме віднісся він і до Наполеона. В „Червоній Лілеї“ він зупиняється тільки на позверховному боці його природи, при чому доходить до того, що навіть нещасного Наполеона III вважає більше цікавим за його. В оповіданні „La Muigon“ (корабель, на якому Бонапарт плыв з Єгипту до Франції) підкреслюється, навпаки, нахильність молодого генераліссімуса до містики, його таємнича віра в свою будучність. І Франс вкладає йому в уста глибокі слова: „Від своєї долі не втечеш. Брут, що був пересічною людиною, вірив у силу волі. Високий розум не має цієї ілюзії... Діти уперті. Великий чоловік—ні. Що таке людське життя? Крива лінія, яку робить, летючи, граната“. Це говорить Бонапарт у той саме час, коли, твердо вірячи в свою щасливу долю, сміливо пробиває собі шлях через Середземне море проміж англійських крейсерів, що насувають на його з усіх боків. Вся ця картинка наче спірається на прочуття майбутньої величності. Але тут, як і всюди, Франс, з певністю великого письменника, обминає дешевий ефект. З резинкою в руді він оглядає всі контури, зглажуючи їх та зм'якшуючи.

Інтересно, що простодушність завжди складова частина найживіших образів, що творив Франс і гармонізує з простодушністю стилю. Другий елемент—це іноді сильна і, як коли, то досить безсоромна похотливість, проти якої Франс нічого не має і яку іноді залюбки описує.

Візьміть аббата Куаньяра з „Королеви лебеді“: блискучий розум, наївна душа, безсоромне тіло. Візьміть Шуллета з „Червоної Лілеї“—геніяльного, наївного, підупалого, безсоромного. Цей портрет Верлея ще інакше трохи виступає в особі Жеста (Gestas) з „Перламутрового Футляру“. У всіх у їх помішано простодушність з цинічним бажанням утіх і напівнаївною безсоромністю.

Аббат Куаньяр ламає все те, що він признав своїм зневірям, і живе роспустно, хоча міцно держиться за кожну піщинку в католицькій релігії. Ще наївніший його вихованець Турнброш. Шуллет—старий циган, що цілком спився, завжди молодий, як поет, цілком захоплений піяцтвом та співчуттям до вбогих і малих, цілком так, як говориться про Куаньяра: напів Франциск ассизський, напів епікурець, велика, віруюча, безсоромна дитина.

Через це з'єднання в одно наївности й цинізму, собака Ріке і стає одним з найкращих Франсових характерів. Адже ні одна людина не буває такою цинічною, як собака, і ні одна дитина не буває більш наївною. Ріке трудно дивитися з погляду Бержере. Вона кидається, як уже казано, на чесного столяра тільки через те, що він одягнений в просту блузу й має в руках свій робочий струмент; вона повна всіми стародавніми передсудами феодальної епохи. Але її думки—це маленький шедевр собачої невинності та стислої іронії. Ось кілька зразків.

„Люде, звірі та каміння ростуть, наближаючись до мене, і стають надзвичайно великими, коли мені погрожують. А я—ні. Я завше однакова, де б я ні була.

„Особливий собачий запах—це чудові пахощі.

„Мій хазяїн гріє мене, коли я лежу позад його в кріслі. Це через те, що він—бог. Єсть тепла кам'яна плитка перед каміном, божественна плитка“.

„Я говорю, коли хочу. З уст мого хазяїна теж виходять згуки, які мають деякий сенс. Але їхнє значіння не таке вираз-

не, як те, що я висловлюю своїм голосом. В моїх устах усе має сенс. В устах мого хазяїна багато порожнього галасу“.

„Єсть на вулиці екіпажі, що пересуваються кіньми. Вони страшні. Єсть, опріче того, ще екіпажі, які пересувають сами себе і дуже сопуть. Вони теж повні ворожнечі.

„Люде, що вдягнені в рам'я, варті щоб їх ненавидіти, так саме, як ті, що несуть на голові кошики, або везуть бочки.

„Терпіти не можу також дітей, що з усієї сили бігають та ганяються одно за одним, хапають одно одного, кричать на вулиці, скільки сили. Світ повен ворожих та небезпешних річей.

„Я люблю свого хазяїна, бо він могутний та страшний.

„Вчинок, за який нас б'ють — поганий вчинок. Вчинок за який нас гладять — гарний вчинок.

Молтва. Мій добродію Бержере, бог кісточок, на яких єсть м'ясо, я поклоняюся тобі. Слава тобі, коли ти вселяєш страх. Хвала тобі, коли ти ласкавий! Я лазю коло твоїх ніг, я лежу твої руки. Величний ти і чудовий, коли сидячи за застеленим столом ковтаєш безмірну скількість печені. Величний ти і чудовий, коли маленькою щіточкою викликаєш полум'я і робиш з ночі день! Збережи мене в твоєму домі і не пускай у його інших собак!“

Це пародія на людську релігійність, змальована цілком добродушно, але дуже остро.

Коли ж Бержере звертається до цієї собаки, — він звертається до всієї останньої частини людськості.

„І ти, бідна, маленька чорна істота, така безсила, не вважаючи на твої гострі зуби і глибоку пащу, і ти поклоняєшся по-зверховній величності та стародавній несправедливості. І ти дуриш себе брехнею. І ти пеститиш в собі расову зненависть!

„Знаю, що в тебе єсть невиразна добрість, добрість Калібана. Ти побожна, у тебе є своя релігія та мораль. І иншої, кращої, ти не знаєш. Ти бережеш будинок і обороняєш його від тих навіть, хто його оборона та окраса. Ремесники, якого ти хотіла прогнати, має, не вважаючи на те, що він такий простий, варті уваги думки. Ти їх не чула.

„Твої волохаті вуха чують не того, хто говорить найкраще за інших, а того, хто кричить найголосніше з усіх. І страх, прирочений страх, що був порадиником твоїм предкам та моїм, коли

вони жили в печерах, страх, що сотворив богів та злочинство, одвертає тебе від нещасливих та віднімає зовсім спочуття“.

В формі собачої невинности іронія виграє в стилі. Такого сорту форму Франс надає їй часто. Наприклад, коле в „Д-ві Бержере“ він висуває хід думок своїх ворогів на початку і в кінці двох розділів з вигаданої книжки з 1538 року, в якій Франс бездоганно імітує мову, стиль та спосіб думок XVI в.,—твір про трублїонів та національності тієї епохи.

Так само, як у духовному складі Франсовому взагалі є де-що, що нагадує Вольтерів спосіб писання, так за головними його дієвими особами і в самому дусі його романів ховається щось кандидовське. Кандид був також наївний Франс, усе перечитував та перечитував Вольтера і переняв від його дуже багато. Як часто, наприклад, у Франса повторюється історія Хозроевої вдови з „Задла!“ Така вольтерівська фраза, як ця, наприклад: „Віра в безсмертя дуже росповсюджується в Африці вкупі з бавовняними тканинами“,—наче її цілком написав Франс. Правда, у молодшого письменника простодушність більше натуральна, в той час як його літературна вартість, звичайно, далеко менша.

V.

Чотири томи роману *Histoire Contemporaine (Сучасна історія)*, між якими два останні своїми дотепними нападами дуже помогли в Дрейфусовій справі ворогам націоналістів, хоч і не однакові своєю вартістю, але як ціле являються твором високого досвіду та олімпійської переваги. Головна дієва особа, добродушний і мудрий д. Бержере, нещасливий в одружінні, палесливий у справі з розводом, як тип, ні трохи не гірший за тих персонажів, у яких інші великі французькі поети малювали самих себе. Він—достойний брат Мол'єрового Альцеста, Фігаро Бо-marше та Бальзакового Меркаде.

Ще кращі з артистичного боку за цю велику повість маленькі сучасні новели, зібрані в збірнику „*Crainquebille*“. Оповідання, заголовком якого названо збірник, написано коротко, просто, гаряче та гостро. На скільки ця історійка жалібна, на-

стільки друге маленьке оповідання Putois дотепне, так саме, як і глибоке.

— Люсьєне, ти пам'ятаєш Пютуа?—питає Зоя у свого брата, добродія Бержере.

— Чи я пам'ятаю Пютуа? Але ж ні один з образів мого дитинства не стоїть перед мене таким живим. Голова в його була шпичаста...

— Лоб низький,—додає m-lle Зоя.

І от брат та сестра промовляють по черзі, одноманітним голосом і з дивною серйозністю, наче описуючи прикмети:

— Низький лоб. Склані очі. Боязький погляд. Зморшки на висках і т. и. і т. и.

Далі:

— Худий. Трохи згорблений. З погляду слабий, але в дійсності надзвичайно дужий, міг зігнути між пальцями п'ятифранкову монету. Великий палець мав здоровенний.

Далі йде ще безліч інших подробиць.

Поліна, дочка Бержере, питає:

— Хто ж такий був Пютуа?

Їй відповідають, що це садівничий, син чесних хліборобів, заснував у Сент-Омері школу щеп, але справа йшла недобре і він зробився сільським робітником, який переходив з одного місця на друге. Але в цій професії він не дуже добре поводився. Коли в батька не ставало чогось на столі, він звичайно казав: „Мені здається, що сюди заходив Пютуа“.

— І це все?—питає Поліна.

— Ні, моя дівчинко, це не все. В Пютуа було цікаве те, що хоч як ми його добре знаємо, він усе таки...

— Не істнував,—каже Зоя.

— Що за слово!—скрикує д. Бержере.—Як ти зважуєшся запевняти, що так було справді? Чи ти добре обмірковувала, яких саме умов треба для істнування? чи обмірковувала ти всякі форми буття?

І д. Бержере поясняє дочці, що Пютуа народився дорослою людиною тоді, коли вони з сестрою були дітьми. Їхні батьки жили в маленькому будинкові в Сент-Омері і впорядкували своє життя на свій смак, коли це їх знайшла стара багата матерна баба в перших, що мала недалеко від їх маєток і скористувалася з них,

як з родичів, на те, щоб закликати їх що неділі на обід, запевняючи, що всі порядні люди обідають у неділю вкупі з своїми кривними.

Батькові на цих обідах бувало страшенно нудно, і через те він став вимагати, щоб мати вигадала щось таке, через що можна було б не йти на обід. І мати, така завжди правдива, повинна була одного разу сказати: „В неділю не можна. Я жду садівничого“. Таким способом з'явився Пютуа.

У батьків був тільки клаптичок землі і через те баба, дивуючися, спитала: „Невже садівничий буде працювати в цьому саду?“ І коли їй сказано: „еґе“,—вона цілком розумно зауважила, що його можна було б покликати і в будень. Це примусило відповісти, що Пютуа може ходити на роботу тільки в неділю, бо весь тиждень він має иншу працю. Так у Пютуа з'явилася друга характерна риса.

Коли спитано, як його звать, то його нарешті охрищено. З тієї хвилини, як йому дано було ім'я, він почав наче б то існувати. Як баба спитала далі, де він живе, він по неволі став робітником, що переходить з місця на місце або бурлакою. Таким робом мало того, що він існував, він іще й жити почав по своєму.

Баба схотіла була покликати його до себе на роботу,—тоді виявилось, що його ніде не можна знайти. Вона почала всіх на світі про його розпитувати,—більшість людей наче б то його бачили, а инші знали його, але не могли сказати доладу, де саме він в сю хвилину, аж поки нарешті збірщик заявив рішуче, що Пютуа колов у його дрова між 19 и 23 листопаду того року, як на небі видко було комету.

Одного чудового дня баба прийшла розказати, що бачила його: чоловік років п'ятдесятьох, худий, сугулий, в брудній блузі, він скидається на бурлаку. Вона голосно покликкала його: Пютуа!—і він озирнувся.

З цього часу Пютуа почав усе рости та ставати все більше справжнім. У баби вкрадено три дині; вона підозрювала, що це Пютуа. Та й поліція була тієї думки, що це він винен, і почала його шукати. В місцевій газеті один журналіст надрукував справжній наказ про те, щоб арештовано Пютуа та ще й описав його прикмети, і виходило, що він має обличчя залеклого злочинця. Скоро після цього бабу знов обікрадено,

цього разу зникли три срібні чайні ложки; вона й тепер рішила, що це зробив не хто инший, як Пютуа. З цього часу його став боятися весь город.

Як виявилось, що бабину куховарку хтось спокусив і вона завагітпіла, пані зразу ж сказала, що в цьому винен Пютуа, і ще більше впевнилася, що її думка правдива, коли куховарка заплакала і нічого не відповіла їй на питання. А що дівчина була погана з себе та до того іще бородата, то з цієї історії всі багато сміялися. Пютуа став у народній фантазії якимсь сатиром. Але коли того ж року в такому саме становищу опинилася шинкарева наймичка та одна маленька горбата дівчина, Пютуа в народній уяві став справжнім страхіттям.

Маленьким дітям здавалося, що вони всюди його бачуть; він проходив увечері поуз садок, або вони бачили, як він перелазив через баркан. Часом на ляльках десь бралися плями чорнилом,—звісно, се він зробив. Він вив з собаками, нявчав уночі з кішками, увіходив тихенько в хату, де спали діти і був чимсь таким—от ніби хоха, або домовик, або Оле Люкоїе. Батько цікавився вірою в Пютуа, бо вона була типовою для всіх людських вірувань, але що весь Сент-Омер був певний у тому, що Пютуа існує, то він, як добрий громадянин, не хотів руйнувати цієї віри.

Мати,—вона, правда, трошки докоряла себе за те, що появила на світ Пютуа, але все ж вона зробила ні трохи не гірше за Шекспіра, що сотворив Калібана. Одного разу вона навіть уся зблідла, як увійшла покоївка і сказала, що внизу в кухні стоїть товстий сільський робітник і каже, що йому треба поговорити з панією. „Він сказав, як його звать?“—А як же! *Пютуа*.—„Як?“—Пютуа, пані. Він дожидає в кухні.—„Що ж йому треба?“—Він тільки вам хоче сказати, що йому треба.—„Підіть усе таки спитайте в його, яка там справа.“

Як покоївка зійшла в кухню, Пютуа там уже не було. Але з цього часу мати сама почала трошечки вірити в те, що він існує.

Це оповідання має дуже глибокий зміст і дуже тонко нацисане. В йому говориться про те, що значить буття, яке ми собі уявляємо. Пютуа з'являється на світ через те, що створено було міє і впливає з такою силою, як завше впливають мієчні особи.

Ніхто не зможе не згодитися з тим, що мієчні істоти панують над людськими почуттями, або з тим, що вони мають актавну силу в людських душах. Боги та богині, духи та святі вселяли ентузіязм та страх, мали свої жертovníки, веліли робити злочинства, були першою причиною звичаїв та законів. Сатири та сілени тисячі років сповняли людську фантазію, заставляли працювати різці та пензлі. Чорт може нарахувати кілька тисячоліть своєї історії; він бував страшний, дотепний, придуркуватий, жорсткий, вимагав людських жертв і йому кланялися не тільки чарівники та відьми,—він мав аж до наших часів своїх власних жерців. Франс думає, одначе, не тільки про чорта, але піднімається вище.

І він не тільки хоче в жартовливому тоні показати, як з'являються мієн, але також кинути инший, сильніший світ на людські погляди. Баба починає підозрювати, що пані Бержере хоче монополізувати мандрівного садівничого і не дозволити иншим скористуватися з його роботи,—і автор зауважає, злегка веміхаючися, що багато історичних поглядів, з якими погоджуються всі без винятку, мають такі ж саме підстави, як і цей бабин здогад. Тут, як і в инших своїх книжках, Франс доводить, що віра в справедливий суд будучини—дурниця.

Йому завжди здавалося дивним, що пані Ролан могла апелювати до безстороннього потомства і зовсім не приймала до уваги того, що коли люде, які її скарали на смерть, були не що инше, як злі малпи, то багато шансів малося за те, що й потомки їхні будуть такі самі.

Світова історія—це світовий суд,—сказав Шіллер. Хто в це вірить, той невинна людина. Будучина стільки буває справедливою, скільки їй байдуже до якої справи; мертвих вона може допитувати тільки з великими перешкодами, а сама вона не єсть щось неособисте, безсторонне, але складається з більше або менше обмежених людей,—цим людям і доводиться судити,—тим то й суд виходить такий, які судді. Історична справедливість—це Пютуа.

Слава—це Пютуа, істота, яку ми тільки уявляємо собі, за якою женеться безліч людей і яка стає для їх нічим як раз у ту мить, як повинна була б стати силою, себто в час їхньої смерти.

Всюди штучне існування, існування тільки в уяві, яке подають мов дійсність і вважають за неї.

Нема чого спинятися на релігії, в якій дуже легко довести присутність Пютуа; його довга тінь падає на всю теологію.

Але що до політики, то варто тільки згадати таку річ, як роковини основного закону. Що-року в Данії святкується 5-е червня в честь основного закону, замість якого вже сорок років як видано инший, цілком неможливий, що й досі має силу; і цей день святковано навіть тоді, коли сам цей основний закон було зламано і коли в Данії взагалі не було основного закону. І те саме місце, яке в політиці мають ілюзії, в громадянстві віддано титулам.

Або подумайте про те, яку роль грають ці існування в уяві в нашому інтимному житті. Уявіть собі, що можна було б змалювати портрет коханої жінки, яку сотворює коханкова фантазія в ту мить, як він бачить усі ті її гарні прикмети, які він собі уявляє, а поруч поставити картину, яка зостається від неї тоді, коли кохання вже зникло і коли він одбірає в неї одну за одною всі ті властивості, які його зачарували. Тоді прикмети першого портрету (ясне чоло, променисті очі, ніжний мелодійний голос, глибока щирість, надзвичайний розум, непоборні чари) здалися б такими саме вигаданими, як і прикмети Пютуа.

Хто, прочитавши цю маленьку повість, подумає над нею, той побачить, скільки вона викликає думок, і почне всюди, так як мешканці Сент-Омеру, знаходити слід Пютуа.

Перекл. Н. Г.

Кінець буде.

ІВАНОВІ ФРАНКОВІ.

Сього року Іванові Франкові сповняється п'ятдесят літ.

З них—більш як тридцять літ талановитої, розумної, надзвичайно багатой й енергичної праці за для рідного письменства, за для науки, за для просвіти й добра великих народніх мас.

Надхненні поклики могучого каменяра і плачі наболілої душі, поезія зів'ялого листу; реальні малюнки народнього життя, народнього горя й мук, малюнки, змальовані рукою першорядного повістяра, і точні наукові досліди, що пробивали нові стежки українській науці; публіцистичні статії на пекучі теми дня, в оборону прав рідного зневоленого народу, і з науковим педантизмом оброблені видання апокрифів або фольклорних матеріялів—вірші й проза, пісня й повість, наука й політика—томи, багато томів, що лягають міцною підвалиною будучої великої будівлі—будівлі дужого українського письменства, будівлі української культури...

Весь час на роботі, на тяжкій невисипущій праці—серед лиха й щоденної боротьби, серед ворожих ударів і зрадецьких підступів, серед нападів од чужих і нерозуміння від своїх.

І весь час у першій лаві великого бою за право на життя рідного народу, весь час непохитним борцем за найкращі ідеали людськості, одним з тих лицарів духа, що слявом свого розуму й таланту ведуть народи наперел, до визволу від усякої неволі духовної й матеріяльної, до того сподіваного й радісного життя могучих вільних людей на вільній щасливій землі.

Таким був, таким єсть Іван Франко.

У трьох напрямках найголовніше визначилася його діяльність: як поета-автора ліричних і епічних віршів, як беллетриста і як ученого фольклориста й історика літератури. І в кожному з цих трьох одділів уже він зазначив свою власну лінію—глибоку й оригінальну.

Один критик назвав його співцем боротьби й контрастів. Се правда, сі дві риси є, і дуже виразні, у Франковій діяльності. Та сими двома рисами не може бути зхарактеризована така широка й багата духовними інтересами діяльність, як Франкова. Він співець боротьби, але в ще більшій мірі *співець праці*, тієї добро-

дійної святої праці, що з бур'януватих пустарів робить поля, укриті хвилями золотого колосу, що на руїнах розвалених фортець зневолення й темряви буде ясні будівлі світу й народньої волі.

Тяжкі і характерні умови життя українського народу зробили те, що Франко мусив бути за одним заходом і воїном, і робітником. Як ті старі наші степові колонізатори-хлібороби, він орав дике поле, встромивши міч у борозну. Та й не тільки се. Він сам мусив виконувати собі і той міч, і той плуг, сам мусив і руйнувати мури ворожих замків, і зводити нові мури... Се робило його життя, його завдання тяжчим, але за те й заслугу його робить більшою.

Яка велика ця заслуга вже тепер—те зможуть оцінити люде тільки пізніше. Що ця заслуга ще збільшиться роками дальшої діяльності Франкової про те нема що й говорити.

Та вже й тепер можна сказати, що Іван Франко—один з найвидатніших діячів усього українського народу, один з найкращих його проводирів, що він одна з найвидатніших і найоригінальніших постатей українського письменства. Зокрема що до Галичини можна з певністю сказати, що без Івана Франка Галичина не була б тим, чим вона тепер е з погляду просвітно-культурного, що вся та літературна й наукова робота, яка тепер там робиться, була б просто неможливою, коли б Франко не працював попереду, не працював тепер. А яка велика шкода була б од цього для всієї України—се зрозуміло кожному, хто знає історію нашого руху в XIX-му віці.

В одній критичній розвідці названо Франка декадентом. На се чудернацьке обвинувачення поет одповів віршом, де, між иншим, казав:

Який я декадент? Я—син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох.
Мій поклик: праця, щастє і свобода,
Я е мужик, пролог, не епілог.

Так, він, укупі з небагатьма иншими, е *пролог*—пролог до величної, пишної поеми нового життя українського народу. Воно ще не прийшло, це життя, але воно прийде, неминуче прийде. І тільки тоді ми як треба оцінимо скільки зробили такі люде, як Франко, зрозуміємо, як ми повинні їх шанувати.

А поки прийде той час, нехай сі наші слова будуть щирим привітанням невсипущому й надхненному борцеві - робітникові, гордості рідного краю Іванові Франкові.

Б. Грінченко.

За кордоном.

Закордонна політика Германії. Вільгельм II і російські справи. Німецький імператор і англійський король. Шахрайства в німецькому колоніальному уряді. Трансваальська конституція. Останні рахунки бурської війни. Англійське та французьке громадянство і російські події. Конституційний рух на сході.

По всіх конституційних державах, де міністерські кабінети більше або менше залежать од народньої ради, закордонну політику, як відомо, найдалі одсунуто від впливу народнього заступництва. Потреба таємної діяльності в закордонних справах, потреба усяких дипломатичних крутіївств впливає на таке становище міністерства закордонних справ навіть у країнах з демократичним, як що рівняти, ладом державним. Я вжив слова „потреба“ і мушу його пояснити. Звісно, з погляду народніх інтересів такої потреби нема; але сьогочасній уряд не може инакше дивитись на чужоземну країну, як на свого конкурента, хіба що сам її експлуатує. А од конкурента, звичайно, зо всіма думками й замірами треба ховатись і, яко мога, конкурентові шкодити.

На суходолі Європи цей напрямок буржуазно-капіталістичної політики найбільше виразно виявляється у Німеччині, класичній країні капіталістичного хазайства зо всіма його наслідками. Там політичні умови життя так склалися, що становище не тільки міністерства закордонних справ, але й усього взагалі міністерського кабінету мало залежне від народньої ради. Що до закордонної політики, то вона тепер у Германії тим більш незалежна од впливу народніх заступників, що нею порядкує сам Вільгельм II, ученик, хоч і не дуже дотепний, Бісмарка. Він силкується виконати його план, досягнути гегемонії на суходолі Європи та конкуренцією з Англією на всесвітньому ринкові. Російські „всесвітні“ заміри довели, як ми бачили, до катастрофи на Далекому Сході.

Німці до здійснення свого заміру беруться краще. Їх політика, себто політика пануючих класів, є, наслідком внутрішніх умов життя країни і має на меті поперед усього торгово-промислової і колоніальні здобутки.

Сусідня російська Польща заповнена німецькими промисловцями, крамарями й колоністами. Це мирний авангард німецької здобувчої політики на сході. Широко розлився німецький вплив також на Балканському півострові і в турецьких мало-азійських володіннях. Тут німецькі економічні завоювання швидко посуваються. В країнах нового світу, а надто в Південній Америці німці добре конкурують зо всіма торговими державами, а поперед усього всюди витискають англійців. Усього цього німецька буржуазія досягла своєю завзятістю, дуже гарною організацією промислово-торгового діла, на цілком нових основах, пристосованих до сучасних вимог і обставин.

Навпаки, всі урядові підприємства, всі офіціальні заходи доводили Німеччину тільки до втрат та клопоту, часом мало не до небезпечної війни. Недотепна організація африканських колоній викликала війну з тубільцями, що не спинилася й досі; китайські здобутки виявились дуже небезпечними, а ще більш небезпечною—загальна міждержавна політика Вільгельма II. Німецький імператор намагається, очевидячки, іти слідком за думками свого вчителя, та не має вдачі покійного залізного канцлера. Тим часом зріст державної могутности й торгіві успіхи Германії нароби-ли їй багато ворогів і поставили на особливому, досить не певному становищі. Це становище вимагає вельми зручної закордонної політики. Такою зручністю власне не може похвалитись імператор Вільгельм, усі заходи якого від початку панування не придбали державі ні слави, ні користи. Від часу визвольного руху в Росії його політика, між иншим, виявила всі прикмети симпатії до російських реакціонерів. Недавно виявилось навіть, наче б то існує якась умова між російським і німецьким та австрійським урядами. Появилась відповідна стаття у офіціальній „Россії“, досить непевна, але не без деякої ваги. Пригадаймо, що у червні відбулась подорож імператора Вільгельма II до Відня, і газети в один голос писали, що на цьому з'їзді говорилось про російські справи і про змогу окупації надкордонних російських земель, коли б трапилось уселюдне узброєне повстання в Рос-

сії. Виходить, як що вірити газетним звіткам, що середньо-європейські державці збираються повторити історію: дати поміч реакції у Росії, так саме, як колись їх предки виступили в обороні старого ладу у Франції. Чи справді історія має повторитись і чи повториться з повною докладністю?...

Можна гадати, одначе, що імператорам важко було б здійснити окупаційні плани. Окрім можливого протесту з боку інших держав, німецькому й австрійському урядам довелось би рахуватися з ворожим, до таких виступів, настроєм власних народніх мас. Особливо у Германії veto соціал-демократії може загальмувати всі війовничі заміри. Загальний страйк у промисловій Німеччині, це така грізна річ і така сильна зброя в руках пролетаріату, перед якою уряд запевне буде примушений поступитись.

Далеко важнішу практичну вагу мав, здається, для буржуазної Німеччини лишивий з'їзд Вільгельма II з англійським королем Едуардом. Інтереси англійського й німецького капіталу дуже суперечні. Взаємний ворожий настрій буржуазного англійського й німецького громадянства виразно виявився ще під час бурської війни і виявляється й досі при всякій відповідній нагоді. Ця вороженча все збільшується та збільшується під впливом кожного заборчого заходу тієї чи сієї держави на всесвітньому ринкові й може довести до збройної суперечки. Тим часом війна для обох держав річ дуже не певна і, що до наслідків, грізна. Невідомо, чия була б перемога, а знов з певністю можна сподіватись, що найбільше скористувались би нейтральні торгово-промислові країни—поперед усього Сполучені Держави Півн. Америки, що зійшли на колишній шлях англійської політики: самому, о скільки мога, війну обминати, а з незгоди інших користуватися. Це подають до уваги обережніші англійські й німецькі гурти, про це пишуть широко-ліберальні англійські й деякі німецькі газети. Тим, зараз після перемоги лібералів у Англії, почалися змагання, щоб хоч трохи поладити відносини між двома державами. В Лондоні відбулось скільки мирних демонстрацій: вітали німецьких журналістів, інженерів, городських голів, а в липні на міжпарламентській конференції міністр-президент Бальфур підкреслив у своїй промові мирні заміри Англії. Цей „мирний“ настрій пануючих гуртів в обох країнах закінчився, поки що, власне фрідріхсгофським з'їздом англійського короля з германським імпе-

ратором. Як можна було гадати одначе з закордонних звісток, з'їзд цей не обмежився тільки тим, щоб полагодити англійсько-німецькі відносини. Монархи двох великих держав дбали наче б то також і про міжнародні справи. Вісти, що у Фрідріхсгофі стала якась умова на випадок узброєного повстання в Росії, можна гадати, неправдиві—цьому суперечить дуже обережна відносно російських подій політика англійського уряду. Але мабуть говорено про балканські справи та про Персію, де вплив Германії в останніх часах теж дуже побільшився і де німці добре конкурують не тільки з Росією, але й з Англією, не прямуючи до земельних здобутків, а обмежуючись самими культурними та торговими. Що до кризи на Балкані, то останні колотнечі, які погрожують вибухом, цілком не вигідні германським торгово-промисловим і фінансовим сферам, які без війни день за днем захоплюють, як ми вже казали, все нові та нові займища. Тим часом війна може привести до поразки і поділу володінь Турції, а її землі можуть дістатися в руки державам, з якими не так легко справлятиметься офіційна Германія, як з своїм „приятелем“ Абадул-Гамідом і його у край здеморалізованим урядом.

Отже ж нічого не було б дивного, коли б німецький уряд намагався придбати прихильність англійського міністерства закордонних справ, в особі короля Едуарда, і за його поміччю одсунути рішення „східного питання“. Чи пощастило тут німецькому урядові,—зараз невідомо.

Успіх закордонних діл, які розпочинає й якими порядкує само німецьке буржуазне громадянство, значно відрізняється, як згадано вище, від відповідних заходів німецького уряду. Так, наприклад, урядове хазяйнування у колоніях уже не раз гостро критиковано в парламенті, а головню від соціал-демократичної його частини. Недавно виявились такі ганебні шахрайства в колоніальному уряді, про які давно не чуто в Німеччині. Сього разу соціал-демократам, за поміччю преси й парламенту, пощастило примусити уряд зробити слідство. В минулому місяці виявилось, що до цього діла причетний між иншими пруський міністр хліборобства Подбельський... Усі приставки для колоніального війська постійно доручалися фірмі Тіпсельскірх за надзвичайно великі ціни. Тіпсельскірх просто грабував державний скарб. Отже ж виявилось, що ця фірма підкупила колоніального урядовця

майора Фішера, і що за плечима Тіпнельскірха стоїть міністр Подбельський, жінка якого має в своїх руках більшість акцій цієї фірми. Пруська обмежена конституція й нестача одвічальности загально-німецьких міністрів дають себе знати. Державний лад і в Німеччині вимагає ґрунтовних перемін.

Власне про де-які переміни в державно-громадському ладі вже подбало в Англії ліберальне міністерство. Однією з важніших справ, що вже розглядала народня рада є—конституція для колишньої Трансваальської республіки. Проект цієї конституції зложено ще за часів консервативного міністерства. Консерватори намагались не тільки зараз забезпечити англійцям більшість в майбутній трансваальській народній раді, але й запобігти, щоб ця перевага на якомога довший час залишилася. Ліберальна редакція конституції значно поменшила шанси англійських гірних підприємців, бюрократів і всіх взагалі чужоземних, вельми непевних, проїдисвітів, що до колишньої бурської країни напхалися. Однак й ліберали „своїх“ не забули... Трансваальські виборчі округи Ранд і Преторія, де більшість людности англійці, матимуть 40 послів, хоч усієї людности в них 120 тисяч, тоді як бурський округ, де 200 тисяч чоловіка, вибиратиме всього 29 послів. Окрім народньої ради, ліберальний проект устанавляє також другу, вищу раду, яка „поки що“ складатиметься з 15 англійських урядовців, згуртованих біля губернатора. Неграм не дано зовсім виборчих прав, хоч до війни з бурами англійська преса не раз ганьбила бурів, що вони тиснуть негрів. Колишня Оранська республіка конституції також „поки що“ не матиме і власне тому, що в ній дуже мало англійців. Треба все ж таки признати, що ліберали зробили великий ступінь наперед, що до бурів, бо політика консерваторів мала виразно на меті придушити бурів і позбавити їх змоги боротись з урядовими заходами з надією на успіх хоч би в далекій будучині. Ліберальний уряд не цішов цим шляхом і, хоч постарався забезпечити англійців, але й бурам дав змогу вільно організуватися і за свої права боротися.

Лібералам довелось також кінчати рахунки бурської війни і виявити всі крадіжки та шахрайства, які сталися під час цієї війни і до яких були причетні й деякі нижчі й вищі офіцери та урядовці. Справу цю розглядала спеціальна комісія, яка в половині місяця серпня оповістила своє справоздання. Досліди комі-

сії виявили, що вкрадено од 7¹/₂ до 12¹/₂ мільйонів карбованців. Комісія гостро ганьбить діяльність військового уряду й оповіщає прізвиська тих офіцерів і урядовців, що заплямили себе нечесними вчинками.

Англійські газети хоч і дуже захоплені цією справою, але, як завжди, присвячують також багато місця російським подіям. З огляду на напрямок англійської закордонної політики, всі англійські гурти в один голос висловлюють бажання, щоб у Росції, яко мога швидче, запанував дійсно конституційний лад, бо тільки в такому разі, як висловлюється вся англійська преса, може стати спокій у Росційській державі. На цій думці зійшлися і англійський пролетаріат, і англійська буржуазія.

Зо страхом дивляться на все, що діється тепер у Росції— французи. У літні місяці, час спочинку народньої ради, головною темою газетних статей є Росція, Росція й Росція. Занадто вже французька буржуазія встряла грішми у російські діла, щоб могла не захоплюватись їми. Банкротство Росції потягло б за собою страшенний „крах“ у Франції; отже ж не диво, що французькі „gentiers“ тремтять, як висловлюються газети, читаючи звістки з Росції. Цей настрій французького буржуазного громадянства досить добре зхарактеризувала газета „Matin“ в одному з липневих номерів. Напів шутками, напів поважно французька газета пише: „Ми, французи, оцінюючи російські події, стоїмо в особливо-му становищі. Наше становище є становищем позичальника, що бачить, як його довжник б'ється зо своєю сем'єю, нищить усе в себе, викидає меблі через вікно й підпалює свою хату. Позичальник неспокоїно питається, що буде з його позикою. Цей бідолаха, вивувши оком на газети, зустрічається там з найстрашнішими віщуваннями. Віщують бунт армії, вселюдний страйк, криваву різанину, а до того справді приходять звістки про вбивства, розбишацтва, пожежі по містах і селах і т. и. Це дуже цікаве, особливо коли маєш свої гроші у цій країні! Найбільше одначе обурює позичальника той факт, що ці самі газети цікавляться виключно першорядними питаннями: непорушними правами націй, будучністю людськості й іншими подібними справами, цілком йому байдужими. Бо в дійсності одно тільки його цікавить у російській колотнічці: позичальник бажає довідатись, чи й далі буде одержувати плату за свої купони. Усе инче для його річ другоряд-

на. Хай йому лихо! Адже ж він позичив цим людям, що тепер б'ються там на Півночі, тринадцять мільярдів франків. Це ж не дурниця“. Так, у політичному фельетоні, з'ясовує „*Matin*“ настрої французької буржуазії. І коли ми переглянемо всі більш поширені французькі газети, то зустрінемося з цією самою думкою: „Через хибну політику російського уряду, хто його зна, що буде з нашими грішми“. І у Франції, так саме, як в Англії, немає людей, які б не згоджувалися, що тільки справжня конституція і ґрунтовні економічні реформи можуть заспокоїти Росію.

Поки безталанні народи Росії ніяк не можуть діждатися дійсної волі, хоч їм увесь світ цього бажає, конституційний лад береться заводити Персія, а китайський уряд визначив уже термін, коли буде дано конституцію; в Афганістані емір починає явісь реформи, навіть з Турції доходили звістки, що там починають згадувати конституцію, яку султан дав тридцять літ тому: чи не час би її у життя ввести. Зо всіх цих країн найближче до дійсних реформ стоїть, здається, Персія. Революційні колотнечі тягнуться в Персії від січня с. р. Вже не раз од початку колотнеч шах перський обіцяв поробити ґрунтовні реформи. У кінці липня видано маніфест про скликання заступників од вищих класів перського громадянства. Одначе цей маніфест, що обминув народні верстви, не заспокоїв, очевиднож, персів, бо останні звістки з Персії сповіщають про великі розрухи в цій країні.

Богдан Ярошевський.

Бібліографія.

Богдан Лепкий.—З глубин душі. *Вибір поезій*, ст. 192. Львів, 1905 р. Ціна 2 к. 40 с.—Богдан Лепкий.—По дорозі житя. *Вибір оповідань*, ст. 168. Львів, 1905 р. Ціна 2 к.

Богдан Лепкий має сам себе за поета-реаліста:

„Я пишу те, що чую, бачу,
Що в серце, або в мозок впадо“ (ст. 17),—

каже він у збірнику своїх поезій „З глубин душі“. Ми не маємо жадної рації перечити йому в сьому та одбірати у його право на таку назву. Навіть навпаки,—з найбільшою охотою готові підкреслювати се його право. Одно тільки мусимо завважити, що очі

у д. Лепкого далеко не орлині, тому то він і не зазирає глибоко в життя, а також і вуха його не мають сили вловити багато гострих життєвих дисонансів, а серце пережити, відчуті їх. Правда, сам д. Лепкий думає видимо инакше і виявляє претензії на роль всенароднього трибуна.

„О пісне моя! Що найкрасшого в
В душі—*мисли народу могого*
В твоїх звуках, як в арфі безсмертній жиє
Воскресення чекаючи свого“ (ст. 12),—

досить гордовито висловлюється наш поет. Та пам'ятаючи, що автор звичайно буває разом з тим і найбільш непевним критиком своїх творів, ми поклали собі перше, ніж ствердити згадану думку нашого поета, самим на підставі фактичного матеріалу, який маємо, упевнитися в ній. І не даремно. З перших же сторінок „З глибин душі“ коле очі навіть і не дуже уважному читачеві, що д. Лепкий, вважаючи свої поезії за вислов „мислей“ народа, гірко помиляється; кожному одразу видко стає, що роль загально-народнього трибуна йому зовсім не до речі. Одначе ми не можемо визнати його поезій за вислов одних тільки його *індивідуальних* „мислей“. На нашу думку, за д. Б. Лепким безперечно стоїть певний громадсько-психологічний колектив, витвір умов громадянського життя наших часів.

В оповіданні „Починок“, що надруковане в збірці „По дорозі життя“, д. Лепкий розказує про звичайного сірого мужика, але разом з тим „героя страшної драми, що почалася в першій акті посеред лісів-закутин“ (134). Жив собі Починок (так зветься герой оповідання) добренько. В його була „хата, господарська хата.—В ній жінка пильна, роботяща і двоє дітей.—Донька тиха, спокійна, як лісова квітка, син жвавий як сернюк. В стайні худібка, в поли збіже золотом переливається до сонця“. І головна річ, що „*то його хата, худібка, збіже, родина, його жите*“ (ст. 165). Перед нами, як бачите, хазяїн, хоч і не великих, правда, достатків, але з яскраво підкресленою суто-хазяйською психологією власника добра. Спокійно в достатку господарював собі Починок в своєму „лісі-Закутині“, всю душу вкладаючи в *своє хазяйство*, другого життя не знаючи й не марючи про його. Але з'являється „ту велика, яструбина рука, блискача від золота і дорогих камінів, всувається у його хату“ (ст. 165) і „загортає у свої шпони його добро, його жите“... (ст. 166). З сього менту Починкові мусило б упасти в голову, на якуму хистьому ґрунті збудував він щастя своє і яка непереможна для його самого сила зняла руку на його щастя; він мусив зараз би таки побачити, що у „яструбиної руки“ до жартів серце не лежить, сентиментальности вона не любить, вимоги свої ставить твердо і од їх не відступається сплеха... Вона одно знає: „забирайся з власної ха-

ти, видай рідне поле та іди, куди хочеш!“ (ст. 116). Але мовчки оступитися від свого добра Починок не міг. Він спробував боротися, але—така сила річей!—швидко мусив лишити усе, що найдорожчого було у його житті, і „забратися“.

Отака то тяжка, жорстока драма відгралася „посеред лісів—закутин“!

Починок загинув, і на руїнах його життя, його добробуту запанувала „яструбина рука, блискуча від золота і дорогих камінів“,—рука великого інтернаціонального капіталу. Се ж в наші часи „звичайна історія“, що нікого вже не здивує. Та як же дивиться на се наш автор?

Д. Богдан Лепкий, на нашу думку, буде типовим заступником середньої буржуазії і в своїх поезіях досить виразно виявляє настрої сеї верстви нашого громадянства з її антипатією до всяких гострих виступів, до всякої бойовничої акції. Зверніть увагу хоча б на вірш, який починається словами: „Гей керманичу!“ (ст. 27). Тут автор оповідає про сумну долю мужика Гриня, про те, що „Песій жид его опутав, обдурив яє ту дитину“, так що врешті „на гилляці сам себе життя він збавив“ (ст. 28). Або прочитайте: „Гать пустили!“ Тут тема та ж таки сама, але сеї вірш більш продуманий і краще обробляний, ніж попередній. Поет розказує, як „стало в наших горах сумно і не легко ту о хліб“ (ст. 30). І сталося се з того саме часу, як „хитрий жид, гієна гір“, „вгледів тоті ялиці“, що росли-буяли

„Там, де воля і свобода,
Де неділена земля
Не споганена природа,
Не накинєні права,
І купив їх під топір“.

З того часу

„Застогнали сині бори,
Залунали топірці,
Пишні діти Чорногори
Повалились, як мєрці“ (ст. 29).

З того часу „гуцулові руки мліють“ біля стерна на „дарабі“, і пливе він Черемошем, гинучи десь „під скелею“ на те тільки, щоб „гієна гір“ загірбав у свою кишеню грошву. Авторіві, як бачите, пощастило натрапити на одну з самих болючих ран нашого життя, і ся тема напевне б запалила серце заступника трудящого народу могутним полум'ям гніву і викликала б у його гарячий та гострий протест,—у автора ж „З глибин душі“ ми бачимо тільки якусь мляву, пасивну скаргу та й більш нічого. Д. Лепкий не має сили впливати до боротьби та протесту, він тільки й може побажати своїм героям, немилим дітям долі, щоб приснився їм:

„День погідний, сонця повний,
Власна хата, рідне поле,
Праця щира, бо на волі,
Світ широкий, правдомовний,
Безоблудний...“ (ст. 106).

Але бажаючи зараз так небагато, наш добрий, м'ягкосердий поет всетаки вірить, що „Зі сна проснуться люди“ і підуть

*З дуиних темниць на ясну путь
І у дорозу заберуть
Не зброю остру, не машини,
А серце чисте, як в дитини,
Любови повне“* (ст. 136)

і тоді тільки нарешті „первородний, правий син природи“ (ст. 137), побачить на власні очі те, за чим сумує, за чим тужить наш поет, побачить цілковиту іділію, що так скидається на райські малюнки ортодоксів усяких релігій. „Тоді,— заповняє д. Лепкий,—

На людські ниви золоті,
І на сади ясні, веселі
І на їх сумирні оселі
Зійде небесний херувим
З завітом вічного добра“... (ст. 137).

От як колись буде, а поки що—дай вам боже, люде добрі, сон хороший! Ся пропозиція тактики незлостивости та смирення, що не так то далеко втіла від материнної „науки“ в Руданського:

Ти склони себе, як билиночку,
Простели себе, як рядиночку,

сей рожевий утопізм дуже характерні.

„Яструбина рука“ утворила таке життя, над котрим „як мева, жаль літає і біла туга“ (49) та „стежками попід гаєм бездомний сум блукає“ (72). „Туги—великі, білі крила“ (88), „похоронні нуги“ (89), „зловіщі гимни“ (95), „слезі жгучі“ (98), „сірий смуток з худими руками“ (125), а також і „сумий (?) смуток“ (130),—все це говорить нашому авторові: „не надійся нічого! (89). І от поетові, в незлім, тихім серці якого звило собі тешленьке гніздечко бажання цілковитої іділії, нічого не зостається, як залишити се сумне царство людського життя й шукати собі кращого, більш відповідного до своїх уподобань місця. І він знайшов його:

„Покину я доля
Та піду у гори,
Де з вітрами на взаводи
Літають соколи,
Де біди не слідно,
Де людий не видно,
Щоб тільки заховатись
Перед людським горем“.

 (ст 34).

Правда, і тут не все так, як хотілося б нашому мягкосердому авторові, і тут нема тої цілковитої іділії, якої так прагне

Його серце, тому то і простір поля, і краса гір, і таємниче життя зеленого бору,—все се розбуржує у нашого поета елегичний настрій, нахил до якого він приніс з собою. Але все-таки тут, далеко від людського ока, далеко від долин, де

„Сумовитими двома рядами,
За ровами, помежи плотами
Мерзнуть хлопські хати на морозі“... (ст. 125),

наш автор почуває себе далеко краще. „В глухій закутині гірській“ можна спокійненько назирати собі, як поміж високими скелями

„...місяць йде хильцем
Купатися в холодній фалі,
Як по воді він тче мережку,
І як крізь фалю темно-синю
Сріблито-шклисту стежить стежку
Від хмар, крізь воздух у долину“... (ст. 24).

„На лоні природи“ можна жити, можна відпочити... Зараз видно, що д. Ленкий не помилився і натрапив на своє місце. Тут, у малюнках природи і виявив він свій безперечний талант, свою здібність відчувати красу та кохатися в ній...

В справі техніки вірша нашому поетові можна було б наговорити чимало прикрих річей; з сього боку від його поезій застається бажати багато, бо вони не задовольняють часом, на нашу думку, й самих найелементарніших вимог, наприклад, що до рифми (на ст. 25 він рифмує: душа—звізда). Мусимо зазначити також, що у автора зустрічається багато чужих слів та дивних наголосів (воздѹх, лодка, судьба), а також є нахил до філологічних авантур (вѣремя, огонь). Все се не недогляд. Ні, тут свідомо, тенденційна недбайливість.

„Мені байдужні всі правила,
Всі штучні строфи, ритми, рими,
Всі поетичні мотовила,
Покриті пасмами скрутними“ (46).

Навпростець повідомляє читача д. Ленкий. Побажавши ж йому як найшвидче збутися сього дешевенького софізму, що служить далеко не на користь його літературній славі.

Про оповідання, з яких складається збірка „По дорозі життя“ не скажемо нічого нового: вони перейняті цілком тим самим настроєм і відбивають на собі ту саму психологію. Згадаємо тут уже відоме читачеві оповідання: „Починок“. Се оповідання, не вважаючи на свій мелодраматизм та в де-яких місцях анекдотичність, безперечно, на нашу думку, найкраще і своїм змістом найцікавіше. Невеличкий гарний нарис: „Дідусь“ дає нам малюнок досить типового старого селянина, що страшенне питання, яке ста-

вить перед кожним чоловіком смерть, роз'язав так ідеально, як тільки се, на думку пр. Мечнікова, можливо буде колись для чоловіка за допомогою науки. Гарні також нариси: „Пачкар“ та „Небішки“. „Образ“ одно з найбільших і разом з тим найслабших оповідань у збірнику.

Ми не виявляємо,—що читач вже й сам, певно, помітив,—жадної прихильності до того настрою, яким перейняті твори д. Лепкого, а також не поділяємо його погляду в справі техніки літературних творів, але одначе цілком щиро визнаємо, що, як правдивий вислов реального життєвого настрою, його вірші та оповідання, мають вагу. З сього погляду збірки: „З глибої душі“ та „По дорозі життя“ безперечно література, а автор їх має цілковите право на назву справжнього літературного діяча в нашому письменстві.

П. Є.

Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. Зладив М. Павлик. Том III. (Збірник фільмологічної секції Наукового Товариства імени Шевченка. Т. VII). У Львові, 1906. Накладом Наук. Товариства імени Шевченка. VI+362 ст. 8°. Ц. 4 корони.

Ми тільки що починаємо збирати ту багату наукову і публіцистичну спадщину, яку нам покинув Михайло Драгоманов. Невдавно вийшла в Парижі двохтомова збірка його політичних статей, писаних московською мовою (не повна, одначе); на жаль, вона й досі зостається річчю недосяжною російському читачеві. Про видання української його публіцистики щось і досі не чуť. А тим часом нам треба мати всі писання Драгоманова, систематично й повно зібрані,—тільки тоді ми як треба зважимо яку велику силу мали ми в його особі, а громадянство наше матиме нарешті змогу вчитися від такого доброго вчителя, яким є Драгоманов.

„Наукове Товариство ім. Шевченка перше поклопоталося про систематичне видання праць Драгоманова хоч в одному відділі—фольклору й письменства. Можна за це тільки дякувати йому й д. М. Павликові, що щиро попрацював коло редагування й перекладу тих трьох томів, які вже маємо.

Перші два томи вийшли ще р.р. 1899 та 1900. Вони містили в собі праці Драгоманова, писані московською мовою і друковані в Росії в „Вістникъ Европы“, „Кіевской Старинѣ“ та інших виданнях. Д. Павлик, як і треба було для українського видання, подав їх перекладом на українську мову.

Новий том—більший за кожен з попередніх. Він містить у собі 23 розвідки, з яких шість автор сам написав по українсь-

кому, а 17 д. Павлик переклав з мов англійської, італійської, французької, болгарської та московської. Окрім того, наприкінці книги, є ще важні додатки до попередніх томів.

Деякі з надрукованих у цьому томі розвідок, тільки зreferовують чужі праці, подаючи про їх відомості читачам тих виданнів, до яких писав Драгоманов, або розказують їм про діяльність російських наукових інституцій в паростях етнографії й фольклору. Такі статії: „Новий погляд на великоруський богатирський епос Влад. Стасова“, „Нові видання Російського Географічного Товариства“ (про „Труди“ Чубинського), «До рецензії „Трудів“ П. Чубинського й „Історії в житнеописаніях“ Костомарова», „Київський відділ Російського Географічного Товариства й останній кобзар України“, „Етнографічні студії в Києві“, „Археологічний з'їзд у Києві“, „Археологічний конгрес у Великій і Малій Руси“, „Народні оповідання в Росії“, огляд „Живой Старини“ і кілька дрібніших заміток. Усі ці речі, мало чим можуть бути цікаві тепер українському фольклористові, бо писані вони переважно для європейської публіки, яка дуже мало знала про український та московський фольклор, і який Драгоманов розказував про загально відомі серед українських учених факти. Але статії ті все ж треба було помістити в сій збірці, бо вони дають матеріал не тільки до історії роботи самого Драгоманова, але й до історії того, як Європа знайомилася з нашою народною творчістю і з працями наших учених. Тим то можна тільки дякувати д-ві Павликові, що він вибірав усе те з багатьох спеціальних видавництв кількох європейських літератур.

Розвідка „Науковий метод в етнографії“ є критика на книжку О. Стодольського (=О. Кониського) „Етнографія Славянщини“. Книжка ся була написана «з ціллю настрахати Галичан картиною того народу, котрий певний гурт у Галичині видає за „один народ“ з Русинами» (118). Вона інтересна для характеристики того (на щастя—минулого вже) хворобливого напрямку в українському громадянстві, який помітно було серед його наприкінці восьмидесятих та з початку дев'яностих років минулого віку і якого головним заступником можна вважати О. Кониського. Люде цього напрямку силкувались збуджувати й розвивати національне українське почування тим, що гудили москалів, а хвалили свій народ, силкуючися доводити се ніби то науковими доводами. Драгоманов виразно в своїй рецензії показує грубу тенденційність і неуцтво автора книжки. З приводу його наївної апріорної аргументації до тезису, що москалі й українці не один народ, Драгоманов, між иншим, каже: „Національні відрубности треба показувати фактичним аналізом,—як і права на культурну відрубність фактичним розвоєм національності, а не апріорними

деклямаціями“ (119). В цих словах міститься поперед усього правдива характеристика самого Драгоманова, як українського наукового й громадського діяча, а потім вельми цінна порада, якої треба, дуже треба послухатися українському громадянству...

„Політико-соціальні думки в нових піснях українського народу“—розвідка українською мовою, написана за для „Славянського альманаха“, що друкувався р. 1880-го у Відні. Альманах цей не дійшов до публіки, і розвідка Драгоманова залилася їй невідома. Але автор переробив її і згодом (р. 1881-го) видав окремою книгою під заголовком: „Нові українські пісні про громадські справи“ (Женева). Було б ліпше, коли б ся перша редакція роботи Драгоманова друкована була поруч з останньою,—тоді легше можна було б зробити порівняння. До цієї статії доведеться нам ще вернутися, як у дальших томах з'явиться переклад згаданої книжки Драгоманова.

Спеціально українському фольклорові присвячена статійка: „Із історії вірші на Україні. Критичний вживок“. Автор виявляє в їй потребу за для істориків українського письменства, вкупі з дослідями про старі драматичні твори та переробки західних епосів і новел, взятися також до досліду українських вірш і сам розглядає одну таку великодну віршу. Після того, як надрукована була вперше ця статія (у „Ватрі“ 1887), опубліковано чимало текстів тих вірш у „Житті і слові“ (самого Драгоманова), в „Кіевской Старині“, „Записках Наукового Товариства ім. Шевченка“, в „Історико-літературних матеріалах і дослідженнях“ проф. Перетца та ин.; але дослідів, на жаль, було дуже мало, та й ті здебільшого тільки зачіпали вірші по дорозі, йдучи до иншої мети.

На широкому полі світового фольклору стоїть Драгоманов у важних розвідках: „Побожні легенди болгар“, „Славянські оповідання про пожертвування власної дитини“, „Славянські оповідання про народина Константина Великого“, „Славянські варіанти одної євангельської легенди“ та „Буддистські початки „слова“ Le Dit de l'empereur Coustant і їх риси у славянському фольклорі“. Окрім останньої, що була читана на 3-му засіданні „Международного конгресу des Traditions Populaires“ (1889) всі инші друкувалися в болгарському виданні: „Сборникъ за народни умотворения, наука и книжнина“. Величезна ерудиція авторова одкриває йому найширше поле до порівнянь і дослідів про генезу того чи иншого сюжету. Може бути, що деякі гіпотези автора не стоять на цілком твердому ґрунті (хоч би, напр., шукання джерела деяких оповідань у буддистів, в індійській літературі), але ж статії його показують не один новий шлях і дають надзвичайно багатий фактичний матеріал, велико коштовний для дослідника; вони безперечно посунули вже наперед і посувати-

муть ще й далі роботу коло фольклору й історії всесвітнього письменства.

Для нас такі розвідки важні ще тим, що автор раз-у-раз уводить український фольклорний матеріял в коло світової науки про фольклор, дає йому добре історико-літературне освітлення, і через те чимало українських легенд і пісень набувають загального наукового інтересу.

Повна збірка праць Драгоманова про український фольклор і письменство буде мати дуже велику вагу для нашої науки,—от через що ми з великим інтересом мусимо дождатися дальших томів цінної роботи д. М. Павлика. Довівши видання до краю, Наукове Товариство ім. Шевченка заробить од усіх прихильників науки щирої дяки.

Я тільки хотів-би дещо зауважити з приводу плану видавництва. Треба було або поділити всі розвідки Драгоманова на групи відповідно до їх змісту, або—і це було б найліпше—надрукувати їх хронологичним порядком. Редактор не зробив а ні того, а ні сього. Розвідки групуються на томи якось випадково: робота з 1869-го року потрапляє до 3-го тому, а з 1886 года—до першого і т. и. Се вносить деякий безлад у видання і трохи плутає читача. Але можна тільки подякувати редакторові за його бібліографічні нотатки до кожної статті і за те, що він український переклад болгарських і московських праць Драгоманова зробив поправнішим і повнішим за перводруки: він користувався за для сього з власноручних додатків і поправок автора.

Б. Грінченко.

Харузинъ Николай. Этнографія. Лекціи. читання въ Императорскомъ Московскомъ университетѣ. IV. Вѣрованія.

Харузина Вѣра. Матеріали для бібліографіи этнографической литературы. С.-Петербургъ, 1905. стор. 1—530, 1—295.

Рок 1901 в Петербурзі, під редакцією Віри і А. Харузиних, почало виходити посмертне видання відчитів по етнографії, що мав небіжчик Н. Харузин у Московському університеті; до року 1905 вишло три випуски: в першому—загальна частина й матеріяльна культура (стор. 1—349), в другому—сем'я і рід (стор. 1—340), в третьому—власність і первісна держава (1—331). Нарешті р. 1905 вийшов і 4-й випуск, який містить у першій частині розділ про вірування (стор. 1—530), а в другій частині— „Матеріали для бібліографіи этнографической литературы“,—показчик, що склала В. Харузина.

Не увиходячи в оцінку змісту сих видань, зазначаємо тільки, що сі відчити—це перша праця російською, та і взагалі слав'янською мовою, де дослідів етнографічних фактів надано певну систему. Головна прикмета сеї праці, рівняючи її до аналогічних праць чужеземних письменників, се використання етнографічного матеріалу з Росії. Видаючи цю солідну працю по смерті автора, редактори увесь час робили до неї додатки, в з'язку з ростом літератури. До четвертого ж випуску д. В. Харузина долучила бібліографічний покажчик праць, що торкаються етнографії. Се перша спроба в російській літературі подати загальний покажчик російських та чужоземних етнографічних праць—подібна до теї, яку для української етнографії зробив д. Б. Грінченко р. 1901, видавши окремою книжкою „Литературу украинскаго фольклора 1777—1901. Опыт библиографическаго указателя (Черниговъ, 1901)“. Окрім праць загального змісту для всесвітньої етнографії, використано ще праці про окремі краї: Азію, Африку, Америку, Австралію, та Європу, з дрібнішими географічними поділами. Що до Росії, то спочатку йдуть праці основного характеру (про народню творчість, звичаєве право, вірування, місцеві говори, бібліографічні покажчики), а потім бібліографія праць про окремі етнографічно-географічні одиниці. Українська етнографічна бібліографія занотована в під'одділах: „Украинская область“ та „Новороссійская область“. Не кажучи вже про те, що ці дві „області“ далеко не вичерпують усієї української людности, мусимо сказати, що взагалі покажчик праць з поля української етнографії виглядає досить наївно: раз узято справді цінну працю, а инший знов—нічого не варту, або таку, яка з етнографією дуже мало має спільного,—напр., „Бесарабію“ знаменитого П. Крушевана, то що... Налевне, д. В. Харузина не заглядала до згаданого покажчика д. Грінченка.

В. Д.

Українська преса.

Пишучи про рух української преси в Росії за серпень, доводиться писати власне сумний мартиролог, бо за цей час не було ні одного придбання, а самі тільки втрати, що здебільшого явилися наслідком тяжких обставин, у яких стоїть преса в Росії взагалі, а українська ще й надто.

Редакція петербурського місячника, „Вільна Україна,“ після того, як було сконфісковано 5—6 число цього місячника (вийшло

в липці), оповістила, що через тяжкі умови, в яких стоїть преса, вона, редакція, мусть тепер припинити видання свого органу, хоч і не зривається думки згодом озиватися знову до своїх читачів.

Редакція київського „Шершня“, випускаючи 25—26 число, теж сповістила, що через „незалежні обставини“ це число являється останнім.

Але найбільшою втратою для української преси явилася, безперечно, заборона щоденної газети „Громадська Думка“. Заборонено її після тругу, зробленого в редакції 18 серпня. При тругу знайдено деяку нелегальну літературу в столах у кількох співробітників, яких і арештовано, та вже за одним заходом припинено й газету на весь час військового стану. За одним же заходом арештовано й відомого публіциста Сергія Бфремова, що в той час заступав редактора газети, хоча—скільки нам відомо—і не знайдено в його нічого нелегального.

Після тругу редакцію й контору газети запечатано, так що на деякий час віднято навіть змогу задовольнити тим чи иным робом передплатників. Через цю ж причину забарилася трохи й восьма книга „Нової Громади“ і мусила вийти без звичайного огляду українського й російського життя.

Не побачила світу й 2-га книжка місячника „Хата“, що виходить у Хотині під редакцією д-ра Немоловського, бо її сьонфіковано.

Д. Лободовський перестав видавати свою „двотиженну“ газету „Порада“, якої тільки одно число й вийшло.

Що є по журналах.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. LXXII. Лист Володимирської громади з 1324 р. (факсиміле листу й печатки). Подав *Мих. Грушевський*.—До історії українського вертепа. Історично-літературні студії й матеріали. Д-ра *І. Франка*.—Ритміка українських пісень. Музичально-сіntaxтична стопа. Написав *Ф. Колеса*.—До історії участі галицьких Русинів в словянським конгресі в Празі 1848 р. Под. *Ів. Созанський*.—Рукописи Софійської катедрі в Київі, огляд *С. Маслова*.—Полученне Сяна з Дністром в ледовій добі, тимчасова звістка, подав др. *Ст. Рудницький*.—Miscellanea: а) Справа поминання гетьманського імени на „переносі“, под. *Ів. Джиджора*; б) Українська вірша про уманську різню, под. *Ів. Кревецький*; в) Пастирський лист Ангеловича з р. 1799, под. *Ів. Крип'якевич*.—Наукова хроніка: Етнографія в західно-європейських часописах з р. 1904, з деякими доповненнями за р. 1903, под. *З. Кузеля*. Бібліографія (рецензії й справоздання).

Зоря. Ч. 5—6. (Вийшло в липці). Єднаймося. Вірші *Ів. Франка*. Ліс гомонить. Подільська легенда *В. Короленка*. Пер. М. Вдовиченка. Заклятий скарб. Подільська легенда *М. Старицького*. Знеможеному борцю. Вірші *В. Скринника*. Перелицьована „Енеїда“ на селі. *Б. Грінченка*. Старій людині. Вагання. На мотив з *Надсона*. Вірші *П. Капельгородського*. Ілюстрації: Знімки з малюнків *Пимоненка*, *Дубівського*, *Андрієва*, *Крамського*.

Літературно-Науковий Вістник. Кн. VIII. Докінчене *Івана Гуса*. *Т. Шевченка*. *Бабусині мрії*. *Г. Барвінок*. На синяві небес. Вірші *Дм. Йосифовича*. Спомини з російсько-турецької війни 1877—1878 року. *М. Садовського*. Спадок. З єврейських мелодій. *С. Фруга*. На боввищі життя. *А. Хомика*. Суспільно-політичні погляди *М. Драгоманова*. *Ів. Франка*. Лихоліття, дія *П. Гн. Хоткевича*. Еволюційні теорії. *Г. Чемберлена*. Мрії *Каріни Брандт*. *Г. Гаєрштама*. Нерви і душа. *М. Гаєршилова*. Сицилійські лимони. *Піранделльо*. Спієва. Навернена. Вірші *Й. В. Гете*. Із статистичної комісії *Наук. Тов. ім. Шевченка*: 1) Завязання *Стат. ком.* *М. Грушевського*. 2) Національна статистика *Ст. Дністрянського*. 3) Потреби аграрної статистики. *І. Франка*. 4) Статистика зарібків і страйків. *М. Лозинського*. З біжучої хвилі: Після *Думи*. *М. Грушевського*. Українська трибуна в Росії (про „Укр. Вїстник“) *І. Франка*. **Бібліографія.** Книжки надіслані до редакції.

Світ. Ч. 9. Ніоба. *О. Кобилянської*. Зі сучасних німецьких поетів: *В. Арендт*. Меланхолія; *К. Бульке*. Пустинник; *Роздопане серце*; *Я. Давід*. Дорогою. Пер. *С. Яричевського*. Чого нам смутно? *А. Франса*. Тінь. *Е. По*. Останні листи *Якова Ортіса*. *Г. Фоскольо*. До історії взаємин Галичини з Україною. І. Лист *Василя Білозерського* до *Омеяна Партицького*. Подав *К. Студинський*. І знов мені снилась... Вірші *В. Пачовського*. З життя. Доля бідної „Параці“. (Про комедію *Лопатинського* „Параця“). *О. Луцького*. Рецензії на книгу: *Сьвятицький П.* Сношення *Карпатської Русі* съ *Россією* въ 1-ю полов. XIX в. *Е. В.* і на музичний твір: „Вставай, Україно!“ Слова *С. Яричевського*. Музика *Я. Лопатинського*. *С. Людкевича*. **Бібліографія.** (Нові книжки).

Ч. 10—11. (Редакція повідомляє, що з причини виїзду за кордон *О. Луцький* виступив з редакційного комітету). Ніоба. *О. Кобилянської*. Надірвані струни. Вірші *П. Карманського*. *Іван Тхір*. *А. Франса*. Ти кажеш: віща пісня гине. Вірші *В. Щурата*. Finale. *М. Николіча*. Пер. з хорват. *А. Карманський*. З сучасних німецьких поезій. *П. Барт*. Мами. *Р. Демель*. Сповідь. *Г. Фальке*. Побожність. *Л. Якововскі*. Бог. *А. Мігель*. Молитва дівчини. *П. Ремер*. Зімовий краєвид. *Ф. Ніцше*. Упадок. *Р. Піпер*. На жарючій гостинці. *Г. Штолценберг*. На блакитнім склепінню небеснім. *Е. Шур*. Мертвецьке місто. Мій дім. Пер. *С. Яричевського*. За листком. *Г. Стефчина*. До історії взаємин Галичини з Україною. Лист *В. Білозерського* до *О. Партицького*. Подав *К. Студинський*. Останні листи *Якова Ортіса*. *Г. Фоскольо*. *Лукін*. *І. Поріцького*. Із мислей *О. Уайльда*. *Зібрав. П. К.* За пісно. *Ю. Кміта*. **Обсервації:** Як козаки п'ють горівку. Чи куриш то й жури. Із дрібнячок. (Передрук з книжки: „Торбина сміху та мішок реготу“ *А. Півня*).—Переписка редакції.—**Бібліографія.**

Ч. 12—13. Ніоба. О. Кобилляської. Весілля в Семиривці, селі яворівського повіта. Ю. Кміта. Морелля. Е. По. За пізно. Ю. Кміта. Мірамаре. Вірші В. Пачовського. І чом ти снишся? О. К—ича. Ув'ю вінок зі споминів о тобі. Вірші П. Карманського. Хто взнає з вас.—Серце.—Ночтурно.—Зорі меркнуть.—Перед досвітом. Вірші С. Твердохліба. Смерть музики. Й. Переца. З думок незнаного. Перед судом.—„Студінь зімно вам, мій пане“. Вірші М. Чапранського. Казка про Японського каміняра. Мультиплі. Пер. П. К. На двантарі. Е. Світенької. Кілька слів про Осіяна. П. Карманського. Колись затужимо. Вірші І. Дамилова. Останні листи Якова Ортіса. Г. Фоскольо. Слово горя. Вірші О. Деревлянки. А. Момберт. Тиша. Ф. Ніцше. Мудрець говорить. Вірші. Пер. О. Л. Козацькі часи в народній пісні. В. Будзиновського. Увага „Slow'y Polskiem'y“. Поправки.

Ukrainische Rundschau. № 7. Offenes Schreiben an die Reichsduma in Petersburg. Von Professor I. M. Radetzkyj.—Die Agrarfrage in der Ukraine. Vom ehemaligen Reichsduma abgeordneten Wolodymyr Schemet.—Die Stellung der polnischen und russischen revolutionären Parteien zur ukrainische Frage. Von M. Lozynskyj.—Die ukrainische Literatur (1798—1905). Von M. Motschulskyj.—Zur neuen Heimat. Von W. Potapenko.—Das Programm der ukrainischen demokratisch-radikalen Partei.—Rundschau.—Aus der ukrainischen Presse.—Bibliographie.

№ 8. Die Ukraine im russischen Reichsbudget. Von N. Sokolow. Die galizische Streikjustiz. Von Dr. W. Batschynskyj. Die Stellung der polnischen und russischen revolutionären Parteien zur ukrainischen Frage. Von M. Lozynskyj. Zur neuen Heimat. Von W. Potapenko. Das österreichische Ministerium des Innern und die polnischen Industrieritter.—Bilder aus Galizien.—Aus der ukrainischen Presse.—Bücher und Zeitschrifteninhall.

Українській Вѣстникъ. № 9. Дума распущена... Мих. Могилянського.—Послѣ распущення Думи. А. Русова.—Движеніе политической и общественной украинской мысли въ XIX столѣтїи. Проф. М. Грушевського.—Non multum, sed multa. Владимира Ж.—Украинская пресса. П. С.—Ученое общество имени Шевченка во Львовѣ. Д. Дорошенка.—Изъ поѣздки по Украинѣ. С. Бородавського.

№ 10. Политическій моментъ. М. Могилянського.—На очереди. Н. Доминського.—Какъ насаждается на Украинѣ интенсивная культура. В. Доманицкого.—На Украинѣ.—Депутаты съ территории Украины и дѣятельность ихъ въ Государственной Думѣ. I. Условія избирательной кампанїи и составъ депутатовъ. Обозрѣвателя.—Изъ поѣздки по Украинѣ. С. Бородавського.

№ 11. „На другой день“. Проф. М. Грушевського.—Къ будущимъ выборамъ. М. Томары.—Что такое національность? Проф. Д. Овсяннико-Куликовського.—Еще объ аграрныхъ процессахъ на Украинѣ. М. Могилянського.—На Украинѣ.—Депутаты съ территории Украины и дѣятельность ихъ въ Государственной Думѣ. II. Земельный вопросъ. Обозрѣвателя.—Українській „Соколь“ въ Галичинѣ.

Хроніка Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Р. 1906. Вип. I. Ч. 25. Зміст: Sprawozdania za r. 1905: Діяльність виділу.—Діяльність секцій і комісій.—Наукові видання.—Почесні члени.—Дійсні члени.—Некролог Володимира Лесевича.—Члени комісій.—Заряд Товариства.—Інституції, що обмінювалися з Товариством 1905 р.—Стан бібліотеки.—Стан музею.—Рахунок наукових видань.—Касове справоздання.

Нові книжки.

Горова Н. Якъ берегтыся одъ хворобъ. Н. Гороваи. Изд. Кіевск. Общ. Грамотности. К. 1906. 16 бок. 16°. Ц. 3 коп.

Господа нашего Иисуса Христа святе Евангеліє від Матеєя, славянською й українською мовою. Москва. Синодальная типографія. 1906. 160 бк. 16°. На окремі картці образ евангелиста Матвія. Ц. 25 коп.

Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. Видання „Громадської Думки“. У Києві, 1906. 50 бок. 16°. Ц. 4 коп.

Грінченко Б. Соняшний промінь. Київ, 1906. 276 бок. 8°. Ц. 70 коп.

З. М. Який буває державний лад. Переказала М. З. Видавництво „Вік“ № 55. Коштом книгарні „Кіевской Старини“. У Києві, 1906. 71 бк. 16°. Ц. 8 коп.

Загирня М. Чередныкъ и дивчына та инше. Попереказувала М. Загирня. Видавництво „Вік“ № 52. Коштомъ книгарні „Кіевской Старини“. У Києви, 1905 (але вийшла книжка року 1906). 82 бок. 16°. Ц. 8 коп.

Колесниченко Т. „Піймав облизня!“ Жарт на 1 дію. Полтава, 1906. 40 бок. 16°. Ц. 12 коп.

Краткій очеркъ исторіи Харьковского Университета за первыя столѣтъ его существованія (1805—1905), составленный профессорами Д. И. Багалъевъ, Н. О. Сумцовымъ и В. П. Бузескуломъ. Изд. Университета. Харьк., 1906. 329+XIV бок. 8°.

Murko M. Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslaven. (Separatabdruck aus Band XXXV und XXXVI) (der dritten Folge Band V und VI) der Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Mit 9 Abbildungen im Text. Wien 1906. 308—330+12—40+92—129+4 бок. 4°.

Норець. Граматка (Український буквар), з малюнками. Склав Норець. Вид. Е. Череповського. Київ, 1906. 48 бок. 8°. Ц. 15 коп.

Олександр Македонський, великий войовникъ. Оповідання. Видавництво „Вік“ № 53. Коштомъ книгарні „Кіевской Старини“. У Києви, 1906. 92+4 бок. 16°. Ц. 8 коп.

Письмо українських селян-радикалів із Галичини та Буковини до селян-послів російської Державної Думи в Петербурзі. Видав М. Павлик. Льв. 1906. 15 бок. 16°. Ц. 15 сот.

Програма Української Народньої Партії. З друкарні товар. „Руска Рада“ в Чернівцях. 1906. 47 бок. 8°.

Танячківич Д. Листи Данила Танячківича до Михайла Драгоманова (1876—1877). Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1906. 36 бок. 8° мал. Ц. 40 сот.

Щурат В. Грунвальдська пісня (Bogurodzicza dzewicza). Памятка западно-руської літератури XIV в. Жовква. Наклад М. Петрицького. З печатні оо. Василян. 1906, бок. 52 і на окремій картці фотографічна знімка з Кдинського тексту Матія з Грохова.

Яцимирскій. Изъ исторіи славянскої письменности въ Молдавіи и Валахіи XV—XVII вв. Введеніе въ изученіе славянскої литературы у Румынъ. Тырновскіе тексты славянскаго происхожденія и замѣтки къ нимъ. Спб. 1906. 118+176 бок.

Яцимирскій. Изъ исторіи славянскої проповѣди въ Молдавіи. Неизвѣстныя произведенія Григорія Цамблака, подражанія ему и переводы монаха Григорія. Спб. 1906. 166+125 бок.

Редактор *Серій Єфремов.*

Видавець *Євген Чикаленко.*

Місячник для освіти в відділах: політичним, господарським і лікарським почав виходити з 1-го числа.

ХАТА

Виходитиме 1-х чисел кожного місяця книжками 272 аркуші 8^о.

Місячник **ХАТА** коштує: на $\frac{1}{4}$ року 95 коп. на $\frac{1}{2}$ року 60 к.
окрема книжка 25 коп.

Передплата і листи адресуються:

Єдинці, Бессарабської губ. Д-ві Немоловському.

Редактор-видавець Д-р Немоловський.

ПРОДАЮТЬСЯ В КНИГАРНІ
„Кіевской Старини“

(Безакласька, 8).

— оці книжки —

Б. ГРИНЧЕНКА.

1. Сам собі пан. Оповідання.
Ціна 3 коп.
2. На безпросвітномъ пути. Объ української школи.
Ціна 25 коп.
3. Якої нам школи треба.
Ціна 4 коп.
4. На новий шлях.
Ціна 30 коп.
5. Бебель та Пернерсторфер. Національна та інтернаціональна ідея. Переклад з передмовою Б. Г.
Ціна 15 коп.
6. Оповідання з української старовини. Вып. I.
Ціна 10 коп.
7. Народні вчителі і українська школа.
(Друкується).

НОВА ГРОМАДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИК

містить твори красного письменства (поезії, оповідання, повісті, драматичні твори), наукові й публіцистичні статті, огляд політичного і громадського життя на Україні й по-за її межами і т. н.

Виходить що-місяця книжками по 10 аркушів друку.

В перших сімох книжках надруковано оригінальні й перекладні твори одіх авторів: Х. Алчевської, А. Бебеля, П. Беранька, О. Білоусенка, Ів. Бондаренка, В. Винниченка, М. Вороного, П. Грибовського, Г. Гейне, А. Гембена, Г. Григоренка, Б. Грінченка, В. Гюго, Н. Дмитрієва, В. Доманицького, Д. Дорошенка, С. Ефремова, Ж. Жореса, М. Загіри ої, П. Капельгородського, М. Кошарова, М. Коцюбинського, проф. А. Крицького, М. Левицького, І. Липи, М. Лозинського, О. Лотоцького, Мандрівця, Д. Марковича, Ф. Матушевського, В. Милорадовича, В. Мировця, М. Павловського, Л. Пахаревського, Є. Пернерторфера, В. Пісичельського, І. Рудьки, В. Сивенького, П. Смутка, Г. Супруненко, А. Тесленка, І. Труби, Л. Українки, Ф. Феґі, А. Франса, М. Чернавського С. Черкасена, М. Чернявського, Н. Черняка, Є. Щербаківсь ої, Л. Яновської, Б. Ярошевського та ин.

Ціна зь пересилкою на рік 6 карб.; за кордон— 8 карб. 50 коп.; окрема книжка коштує 60 коп.

Адреса редакції місячника **НОВА ГРОМАДА**—
Київ, Михайлівська ул., № 10.

Рукописи, яких редакція не змігне до журналу, берануться шість місяців після того, як одісламо про це звістку авторові, а тоді, коли автор не прийде на пересилку їх грошей,—зникаються.—Вірші, не ваяті до Друку, зовсім не збер гаються; коли автор не одержить три місяці ніякої звістки про їх, він може давати їх до іншого вида на. З приводу віршів редакція **НЕ ЛИСТУЄТЬСЯ.**

Передплачувати **НОВУ ГРОМАДУ** можна також у книгарні «Кієвской Старини», у Києві, Беззаківська ул. № 14. У Львові журнал можна передплачувати в Книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, ул. Театральна, ч. 1.

Редактор *Сергій Ефремов.*
Видавець *Євген Чикаленко.*

